

XƏDİCƏ HEYDƏROVA

**AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏRİNDƏ
ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN SÖZLƏRİN
VERİLMƏSİ**

BAKI-2019

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 26 dekabr 2018-ci il tarixli iclasının 9 №-li qərarına əsasən çap olunur.

Elmi redaktor: İsmayil Oruc oğlu Məmmədli,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: Nəriman Fərman oğlu Seyidəliyev,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Şəhla Əhməd qızı Əhmədova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

H-39. Xədicə İsabala qızı Heydərova. Azərbaycan filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan sözlərin verilməsi. Bakı, “AVROPA” nəşriyyatı - 2019, 222 səh.

Monoqrafiyada leksikoqrafiyanın ümumi nəzəri məsələləri, filoloji lüğətlərin növləri, lüğətçiliyin funksiyaları, izahlı lüğətin quruluşu və s. məsələlər, Ə.Orucovun baş redaktoru olduğu dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” və M.Tağıyevin baş redaktoru olduğu dördcildlik “Azərbaycanca-rusca lüğət”də verilən ümumişlək olmayan leksika üzərində aparılmış tədqiqat əks olunmuşdur. Burada dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər və terminlərin statistik, semasioloji, etimoloji və üslubi xüsusiyyətləri, omonimiya məsələsi leksikoqrafik aspektdən araşdırılaraq tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqat əsəri tələbələr, müəllimlər, aspirantlar və tədqiqatçıların istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

H $\frac{4702060104-07}{88032-2019}$

ÖN SÖZ

Lüğətçilik dilçilik elmində ən qədim sahələrdən biridir. XX əsr Azərbaycan lüğətçiliyinin yaranıb inkişaf etdirilməsində Vəli Xulufu, Sultan Məcid Qənizadə, Ruhulla Axundov, Ələkbər Babazadə, Xalid Səid Xocayev, Heydər Hüseynov, Miryusif Mirbabayev, Əliheydər Orucov, Bəhrüz Abdullayev, Həsərət Həsənov, Məmməd Tağıyev və başqa görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri böyük və dəyərli xidmətlər göstərmişlər. Lüğətçilik yalnız praktiki-əməli baxımdan deyil, həm də nəzəri leksikoqrafiya mövqeyindən də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu iş bu gün də davam etdirilməkdədir. Bəllidir ki, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əliheydər Orucov, akademik Ağamusa Axundov, professor Həsərət Həsənov öz tədqiqatlarında nəzəri lüğətçiliyə geniş yer vermiş və bir çox lüğətlər, monoqrafiyalar yazıb çap etdirmişlər. Bu gün də lüğətçiliyimiz inkişaf etməkdədir. Müasir dövrümüzdə bütün elmlərdə olduğu kimi dilçilik sahəsində də problemlərə yeni yanaşma yönümündən təşəbbüs və cəhdlər edilməkdədir. Bu mövqedən danışmış olarıqsa, Tətbiqi dilçilik şöbəsinin böyük elmi işçisi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Xədicə Heydərovanın bəhs olunan monoqrafiyasında ümumişlək olmayan leksikanın – dialekt leksikası, arxaizmlər, neologizmlər və terminlərin Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilməsi mənzərəsi təhlil olunaraq mövcud vəziyyət göstərilməklə yanaşı, gələcəkdə tərtib olunmaq üçün nəzəri metodların işlənilib hazırlanması üçün istiqamətlər müəyyənləşdirilir, lüğətçilik təsərrüfatına yeni mövqedən yanaşılır. Elmi araşdırma giriş, üç fəsil, nəticə, leksikoqrafiya terminlərinin izahlı sözlüyü və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir. Əsərin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, lüğətçiliyə aid əsərlər genişliyi ilə təhlil olunur.

Monoqrafiyanın I fəslində “Filoloji lüğətlərin nəzəri əsasları” adlanır. Araşdırmanın bu bölməsinin birinci yarım fəslində lüğətlərin tipologiyası, lüğətin sol tərəfi və lüğətin sağ tərəfi əsasında bölgələr, lüğətlərdə baş sözlərin verilməsinə görə təsnifat təhlil edilir.

“Lügətçiliyin funksiyaları” yarımbaşlığında sözlük, baş söz (vokabula və ya lemma), baş sözün qrammatik xüsusiyyəti və fonetik informasiyası (vurğu), etimologiyası, üslubiyyatı (sözün aid olduğu elmi sahələr, köhnəlmiş, məhəlli, etnoqrafik, danışiq və s.), lügət məqaləsi, izahı (definisiyası), semasioloji iyerarxiyası (həqiqi və məcazi, terminoloji və s. mənaları), illüstrasiya sahəsi – baş sözə aid sərbəst söz birləşmələri şəklində olan terminlər, frazeoloji birləşmələr və ya sabit söz birləşmələri, əsərlərdən sitatlar, materiallar tədqiqata cəlb edilir. Bu fəsildə sözlük məsələsi və ümumişlək olmayan leksikanın filoloji lüğətlərdə yeri, tərcümə lüğətlərində qeyri-dəqiq tərcümə halları kimi məsələlər Xədicə Heydərovanın yeni yanaşması ilə öyrənilir. “Müxtəlifsystemli dillərin lüğətlərində baş sözlərin sayı problemi və ya filoloji lüğətlərdə feili sifətlər verilməlidirmi?” yarımbaşlığında Azərbaycan lügətçiliyində sözlük problemi, başqa dünya lüğətləri ilə bu sahədə müqayisələr aparılır, yerli lüğətlərdə feili sifətlərin yalnız substantivləşmiş olanlarının əks edilməsi tənqid edilir. Transliterasiya məsələsi orfoqrafiya lüğətlərinin tərtibatında lügətçilər qarşısında duran əsas problem məsələlərdən biridir. Tədqiqatçı bu mövqedən yanaşaraq Azərbaycan dilində ərəb, rus və rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş alınmaların transliterasiyasını işləyib təqdim edir. Birinci fəsildə “ADİL-də illüstrativ materiallar problemi və Mikayıl Müşfiq yaradıcılığı leksikoqrafiyanın obyektini kimi” yarımbaşlığında sitatların lüğətlərdə verilməsi məsələsi təhlil edilir və hələ keçən əsrin əvvəllərinə aid poeziyanın nümayəndəsi olan Mikayıl Müşfiqin əsərlərində dördcildlik izahlı lüğətdə öz əksini tapmamış sözlərin və mənaların olduğu əyani misallarla göstərilir.

Tədqiqatın II fəslində “Ümumişlək olmayan sözlərin leksikoqrafik təsviri” adlanır. Burada ümumişlək və ümumişlək olmayan leksikaya dair mülahizələr nəzərdən keçirilir, dialekt leksikası, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər və terminlər leksikoqrafik aspektdən tədqiqata cəlb olunur, statistik məlumatlar verilir.

Monoqrafiyanın III fəslində “Filoloji lüğətlərdə ümumişlək olmayan leksikanın yerinin müəyyənləşdirilməsində omonimiyanın rolu” adlanır. Tədqiqatın bu bölməsində omonimiya və polisemiya,

ümumişlək olmayan omonim sözlərin statistik müqayisəsi, qrammatik omonimlər prinsipinin tətbiqi məsələsi, diamorfiya məsələsi kimi mövzular 4 yarımfəslə bölünərək öyrənilir.

Nəticə hissəsi, bir növ, əsərin güzgüsü təsirini yaradır. Burada monoqrafiyanın bütün fəsillərini əhatə edən ümumiləşdirici fikirlər və qənaətlər verilmişdir. Araşdırmanın leksikoqrafiya sahəsində gələcəkdə yazılacaq elmi əsərlər üçün uğurlu istiqamət rolunu oynayacağına əminik.

Elmi redaktor: fil.ü.e.d. prof. İsmayil Oruc oğlu Məmmədli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Tətbiqi dilçilik şöbəsinin müdiri

MÜƏLLİFDƏN

Lüğətçilik dilçiliyin elə bir sahəsidir ki, yaşından, vəzifəsindən, savadından və sosial statusundan asılı olmayaraq hər bir kəs bu sahəyə aid əsərlərdən mütləq istifadə edir və hər bir evdə heç olmasa bir lüğət tapmaq mümkündür. Çünki lüğət milli mədəniyyətin bir elementidir. Dəfələrlə əlifba dəyişiminə və siyasi təzyiqlərə məruz qalmış ana dilimizin tarixi prinsipə əsasən zəngin lüğətinin yaradılması, təbii ki, mümkün olan iş ola bilməzdi. Amma bununla belə, XIX əsrdən başlayaraq, Azərbaycan lüğətçiliyi qüdrətli inkişaf dönəmi yaşadı. Fransız leksikoqrafı Alan Reyin təbircə desək, müasir dövr lüğətlər sivilizasiyasıdır. S.M.Qənizadə "Lüğəti-rusi və türki" (1891), R.Axundov iki cildlik "Rusca-Azərbaycanca lüğət" (1928-1929), V.Xulufu "İmla lüğəti", H. Hüseyinov, Y.Mirbabayev, Ə.Orucov "Rusca-azərbaycanca lüğət" (1940-46), Ə.Orucov "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" (I cild 1966, II cild 1980, III cild 1983, IV cild 1987), B.Abdullayev "Azərbaycan dilində şəxs adları lüğəti", B.Abdullayev, M.Əsgərli, H.Zərinəzadə "Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti", M.Tağıyevin redaktoru olduğu "Azərbaycanca-rusca lüğət" (4 cildlik), İ.Məmmədli, N.Məmmədli, N.Xəlifəzadə "Azərbaycanca-rusca danışmaq kitabı", N.Seyidəliyev "Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti", "Dini terminlər lüğəti", F.Veysəlli "Dilçilik Ensiklopediyası" (2008), "Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti" və başqa leksikoqraflarımız milli lüğətçiliyə öz qiymətli töhfələrini bəxş etdilər və hələ də bəxş etməkdədirlər. Bu dövrdə nəşr olunan lüğətlər rus leksikoqrafiyasının təsiri altında, əlifba sıralı lüğət prinsipi ilə yaradılsa da, Azərbaycan dilçiliyinin bütün nailiyyətlərini özündə əks etdirir və dilimizin inkişafına xidmət edir.

Hər bir elmi araşdırmanın əsası onun nəzəri müddəalarının öyrənilməsi ilə başlayır. Azərbaycan dilçiliyində lüğətçiliyin ümumi nəzəriyyəsi ilə bağlı H.Həsənovun "Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları" (1999), izahlı lüğətin tərtibi prinsiplərini əks etdirən Ə.Orucovun "Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları" əsərləridir. Bundan başqa, H.Həsənovun "Lüğətlər necə

yanarır" (1974) adlı 94 səhifəlik leksikoqrafiyaya dair məlumat xarakterli kitabını, S.Quliyevanın Azərbaycanda soraq-məlumat ədəbiyyatının yaranmasının elmi cəhətdən əsaslandırılmasına həsr olunmuş "Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatı: yaranması, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri" (2006) adlı monoqrafiyası və 2017-ci ildə yenidən çapdan çıxmış R.Mahmudovanın XI-XIX əsr leksikoqrafiya tariximizi əks etdirən "Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi" adlı kitabını da qeyd etmək lazımdır.

Lüğətçiliklə bağlı dissertasiyalardan H. Zərinəzadənin ""Ərəbcə-azərbaycanca lüğət"nin nəzəri əsasları (ümumi və ərəb leksikoqrafiyası məsələlərinin təhlili əsasında)" (1974), Ş. Əhmədovanın "Проблема словника в двуязычных (азербайджанско-русских) словарях" (1992), B.Cəfərovanın "Terminoloji lüğətlərin elmi əsasları və tərtibi prinsipləri" (1994), R. Həbiblinin "Onomastik lüğətlərin elmi-nəzəri əsasları və tərtibi prinsipləri" (1998), A.İbrahimovanın "XX əsrdə Azərbaycan leksikoqrafiyasının inkişafı (1920-60-cı illər)" (2001), G.Cabbarovanın "İkidilli lüğətlərdə terminlərin verilməsinin üsul və vasitələri" ("Azərbaycanca-İngiliscə və İngiliscə-azərbaycanca lüğətlər əsasında) (2007) adlarını çəkmək olar.

Nəzəri leksikoqrafiyanın formalaşmasında Qərb və rus leksikoqraflarından aşağıdakıların əsərləri böyük rol oynamışdır: X.Kasares " Введение в современную лексикографию " (Müasir leksikoqrafiyaya giriş), A.A.Şerba " Опыт общей теории лексикографии " (Leksikoqrafiyanın ümumi tətbiqi nəzəriyyəsi), B.B. Виноградов " Лексикология и лексикография " (Leksikologiya və leksikoqrafiya), L.P.Ступин " Лексикография английского языка" (İngilis dilinin leksikoqrafiyası), L.Zgusta " *Manual of Lexicography* " (Leksikoqrafiya dərslisi), H.Bejoint "Modern Lexicography " (Müasir leksikoqrafiya) və b.

Müasir dövrdə elektronlaşma həm ənənəvi əlifba sıralı lüğətlərə, həm də yuva prinsipli lüğətlərə tətbiq edilir. Azərbaycanın internet sistemində diqqəti cəlb edən 2012-ci ildə yaradılmış obastan.com saytındakı "Obastan" lüğətləridir. Buraya "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" (45193 söz), "Azərbaycanca-rusca lü-

ğət”(22732 söz), “Rusca-azərbaycanca lüğət” (9072 söz), “Azərbaycan kişi adlarının izahlı lüğəti” (6895 söz), “Azərbaycan qadın adlarının izahlı lüğəti” (4133 söz) daxildir. Bu sistemin üstün cəhətlərindən biri sözü axtarısa verərkən sadalanan lüğətlərin hamısının bir səhifədə açılaraq axtarılan sözə izah verə bilməsidir. 2013-cü ildə yaradılmış elektron lüğətlərin son texniki nailiyyətlərini əks etdirən “AZLEKS” layihəsinin məhsulları olan izahlı və ikidilli lüğətlər də diqqətə layiqdir. Digər məşhur elektron lüğətlərdən biri “Dilmanc” onlayn lüğətidir. Bu sistem nitqin dərk edilməsi, mətnin səsləndirilməsi sistemlərini, mobil telefonlar üçün tərcümə sistemini, elektron lüğətləri ehtiva edir. “Dilmanc” Azərbaycan, ingilis, rus və türk dillərindəki söz, söz birləşmələri və mətnlərin qarşılıqlı tərcüməsini həyata keçirə bilir. Qeyd edək ki, layihənin saytında mətnin səsləndirilməsi sistemi də yerləşdirilmişdir. Bu layihə çərçivəsində 2010-cu ildə 50 milyona yaxın sözformadan ibarət mətnlər linqvostatistik təhlilini özündə əks etdirən “Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti” tərtib olunmuşdur. Kompüter lüğətləri içərisində diqqətimizi cəlb edən Ə.Bədəlbəylinin “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti” oldu. Burada musiqi terminlərini izahı verilməkdən əlavə, bəzilərinin səslənməsini də eşitmək mümkündür. Digər tərəfdən, multimedia məhsulu kimi, o, müvafiq servislə – qeydlər, hiperqeydlər, audio-vizual-videoqrafik əlavələr, açar sözlərin axtarışı və s. ilə təchiz olunmuşdur. Elektron lüğətlərin tərtibi ilə bağlı tədqiqat əsərlərindən Z.Quliyevanın “Определение оптимальной структуры автоматического словаря в системе машинного перевода” (2011) və M.Mahmudovun “Kompüter dilçiliyi” kitabının “Kompüter lüğətçiliyi” adlı 3, 4 və 5-ci fəsilərində (2013) tanış ola bilirik.

Müasir dövrdə lüğətçiliyin populyarlaşması sevindirici bir hal olsa da, digər tərəfdən geniş vüsət alan leksikoqrafik əsərlərin nəzəri baxımdan qənaətbəxş olmaması acınacaqlı bir fakt olaraq qarşımızda durur. Düşünürük ki, nəzəri leksikoqrafiya ilə bağlı əsərlərin yazılmasına böyük tələbat vardır. Belə əsərlər bu sahədə olan məlumatsızlığın qarşısını almağa və daha mükəmməl tərtibatlı lüğətlərin yaradılmasına kömək etmiş olacaqdır.

Ölkəmizin Dövlət Proqramının strateji istiqamətlərindən biri dünya dilçilik elminin müasir inkişaf meyilləri nəzərə alınaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında aparılan fundamental və tətbiqi tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri və tətbiqi inkişafını təmin etmək də bu vəzifələr sırasına daxildir. Ana dilimizin filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan leksikanın verilməsi məsələsi üzərində aparılan tədqiqat həm bu baxımdan, həm də Azərbaycan dilçiliyində işlənməmiş bir mövzu olduğu üçün müasir dövrdə xüsusi bir aktuallıq kəsb edir.

Ümumişlək olmayan leksika S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə, H.Həsənov, A.Qurbanov, B.Xəlilov və başqalarının əsərlərində tədqiq olunsada, leksikoqrafik aspektdən “ümumişlək olmayan leksika”ya dair sistemli araşdırma bu vaxta qədər aparılmamış, statistik məlumatlar verilməmiş, lüğətlərin sözlüklərinə daxilədmə prinsipləri, qrammatik, etimoloji, semasioloji problemləri müəyyənləşdirilməmişdir. Sözlük məsələsi, xüsusilə, ümumişlək olmayan leksikanın – terminlərin, dialekt leksikasının, köhnəlmiş sözlərin lüğətlərdə verilmə şərtləri hər zaman mübahisə mənbəyi olmuşdur. Əsərdə yuxarıda sadalanan problemlər leksikoqrafiyanın müasir nəzəri müddəalarına əsasən öyrənilir.

Monoqrafiyanın tədqiqat obyektı Azərbaycan filoloji lüğətləridir. Araşdırma əsnasında bir çox lüğətlərə müraciət edilsədə, əsasən iki lüğət – görkəmli leksikoqraf və lüğətçi alim AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əliheydər Orucovun ümumi redaktəsi ilə tərtib olunmuş dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” (kitabda bu lüğət ADİL akronimi ilə göstəriləcəkdir) və professor M.T.Tağıyevin redaktəsi ilə Bakı Slavyan Universitetində hazırlanmış dördcildlik “Azərbaycanca-rusca lüğət” (bu lüğət ARL abreviaturası ilə veriləcəkdir) üzərində araşdırma aparılmışdır. Qismən isə A.Axundovun redaktəsi ilə 2004-cü ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (kitabda bu lüğət ADOL akronimi ilə veriləcəkdir) üzərində tədqiqat aparılmışdır.

Yuxarıda göstərilmiş lüğətlərdə verilmiş ümumişlək olmayan leksika – dialekt sözlər, köhnəlmiş leksika, termin və neologizmlər tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Monoqrafiyanın əsas məqsədi ümumişlək olmayan leksikanın – dialekt sözlərin, köhnəlmiş leksikanın, termin və neologizmlərin filoloji lüğətlərdə leksik-semantik, etimoloji, qrammatik, statistik və qrafik cəhətlərini araşdırılıb sistemləşdirməkdən ibarətdir. Araşdırmada aşağıdakı vəzifələrin həlli diqqət mərkəzində olmuşdur: Azərbaycan filoloji lüğətlərinin tərtibi prinsipləri, sözlük məsələsi üzərində tədqiqat aparmaq və ümumişlək olmayan leksikanın filoloji lüğətlərdə yerini müəyyənləşdirmək; işlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarının təsnifatını vermək; ADİL və ARL-dən dialekt leksikası, köhnəlmiş sözlər, neologizm və terminləri seçərək kompüterdə ayrıca fayllarda qeydə almaq, yaranmış ümumi paradigmatik fonda onların lüğətlərdə bir-birinə nisbətdə hansı şəkildə verildiyini müəyyənləşdirərək statistik müqayisəsini aparmaq; dialekt leksikası, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər və terminlərin leksikoqrafik aspektdən qrammatik, etimoloji, qrafik, semantik həlli məsələlərinə nəzər yetirmək; terminlərdə çoxmənəlilik, izomorfiizm və ya variativlik məsələlərinin leksikoqrafik təzahürü məsələsini araşdırmaq; Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilmiş terminlərin mənşəyi, humanitar, təbiət və texniki olmaq üzrə leksikoqrafik tədqiqatını aparmaq; filoloji lüğətlərdə problem şəklində ortaya çıxan omonimiya ilə bağlı araşdırma həyata keçirmək; tərcümə lüğətlərində qohum olmayan dillər arasında mövcud olan diamorfiya məsələsini tədqiqata cəlb etmək.

Monoqrafiyada lüğətçiliyin nəzəri problemlərindən filoloji lüğətlərin növləri, baş söz, lüğət məqaləsi, illüstrativ materiallar, dünya təcrübəsində lüğətlərin tərtibi prinsipləri kimi məsələlərə toxunulur. Qaldırılan məsələlərdən daha biri dünyanın müxtəlifdilli lüğətlərində baş sözlərin miqdarının qeyri-bərabər verilməsinə münasibətdir. Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan filoloji lüğətlərində baş sözlər azlıq təşkil edir. Biz bunun səbəblərini müəyyənləşdirmişik, çünki lüğətçiliyimizin inkişafı üçün belə bir araşdırmanın əhəmiyyətli olacağına əminik. Bundan başqa, tərcü-

mə lüğətlərində bəzən sözlərin dəqiq qarşılığını tapmaq olmur. Monoqrafiyada bu məsələyə dair kiçik bir araşdırma aparılmışdır. Kitabda ərəb, rus və rus dili vasitəsilə dillimizə keçmiş alınma sözlərin transliterasiyası təhlil edilir. Çünki orfoqrafiya lüğətinin tərtibatı ilə məşğul olan lüğətçilər çox zaman transliterasiya ilə bağlı bir çox problemlərlə qarşılaşmalı olurlar.

Monoqrafiyada ümumilikdə 1500-ə yaxın ümumişlək olmayan söz tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bunlardan 948-i dördcildlik "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndən, 533-ü isə dördcildlik "Azərbaycanca-rusca lüğət"dən seçilərək götürülmüşdür. Dialekt leksikası, köhnəlmiş sözlər və terminlər ayrı-ayrı leksik-semantik qruplar və elmi sahələr üzrə statistik baxımdan araşdırılmışdır.

Kitabda ümumişlək olmayan sözlərin və qeyri-normativ leksikanın Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilməsi şərtlərindən irəli gələrək sözlüyün müfəssəl və diferensial olmaq üzrə bölgüsü aparılmışdır.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq müxtəlif lüğətlərdə terminlərin fərqli şərhələrlə verilməsi məsələsi açıqlanaraq aşkar edilir, nümunələr gətirilir. Eyni zamanda, qeyri-normativ leksikaya daxil olan slenq leksik təbəqəsinin ilk cəhd kimi öyrənilməsi tədqiqatımızda öz əksini tapmışdır.

Kitabda müqayisəli dilçiliyin morfoloji uyğunsuzluq (biz bunu monoqrafiyada "diamorfiya" adlandırmışıq) və semasiologiyanın həll olunmamış məsələlərindən biri olan omonimiya bir qədər dərinədən öyrənilmişdir. Çünki bu məsələlər tərcümə lüğətlərdə problem şəklində özünü göstərir. Acınacaqlı haldır ki, iki dil arasında olan morfoloji uyğunsuzluq tərcümə lüğətlərində ("Rusca-azərbaycanca lüğət" və "Azərbaycanca-rusca lüğət" istisna olmaqla) demək olar ki, nəzərə alınmamışdır. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, bu mövzunu problem şəklində ortaya qoyub, leksikoqrafiyanın nəzəriyyə bölməsinə tədqiqat obyektini kimi daxil etmişik. Omonim sözlər müxtəlif lüğətlərdə fərqli şəkildə təqdim olunur: birində polisemiya hesab edilən digərində omonimdir və yaxud əksinə. Omonimiya məsələsinə leksikoqrafik aspektdən yanaşma yenilik olmaqla yanaşı, semasiologiyanın bu sahəsində olan qeyri-

müəyyənliyə aydınlıq gətirməyə cəhd kimi də dəyərləndirmək olar. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, polisemiyanın radial, zəncirvari və radial-zəncirvari əlaqələrini qrafik və sxemlərlə göstərərək semantik münasibələrin iyerarxiyasını təhlil etməyə çalışmışıq.

Tədqiqatda qarşıya qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün təsviri metod əsas götürülmüşdür. Azərbaycan filoloji lüğətlərindən ümumişlək olmayan leksikanın seçilməsi üçün induktiv metoddan istifadə olunmuşdur; sözlər arasındakı əlaqə və qanunauyğunluqların tapılmasına imkan yaradan linqvostatistik metod, lüğətçilik tariximizdə lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin araşdırılması üçün tarixi-müqayisəli, qohum olmayan dillər arasında morfoloji uyğunsuzluğun leksikoqrafik həllini uğurlu şəkildə tapmaq, onu aydın şəkildə təqdim etmək və eyni zamanda dilin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün müqayisəli-tutuşdurma metodunun sahəli tutuşdurma üsulu tətbiq edilmişdir.

Yaşadığımız XXI əsrin astanasında dünyada lüğətçilik elminin intensiv inkişafı dönməsi yaşandığı bir zamanda Azərbaycan leksikoqrafiyasının nəzəriyyəsi yeni yanaşma tələb edir. Ümumişlək olmayan leksikanın (dialekt leksikası, köhnəlmiş sözlər, terminlər və neologizmlər) Azərbaycan filoloji lüğətlərində hansı şəkildə verilməsi ilə bağlı qaldırılan məsələlər və əldə olunan nəticələr əslində birbaşa olaraq filoloji lüğətlərin tərtibatı ilə əlaqəli olduğundan Azərbaycan dilinin leksikoqrafiyasının nəzəri metodlarının yeni milli elmi konsepsiyaya uyğun işlənib hazırlanmasına, hal-hazırda şöbəmizdə tərtib olunan "Azərbaycan dilinin böyük izahlı lüğəti"nin tərtibatına və eyni zamanda, elmi yeniliyimiz olan diamorfiya məsələsinin ikidilli lüğətlərə tətbiq etmək baxımından böyük və mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu problemin öyrənilməsi aktual səslənir.

Ümumişlək olmayan leksik təbəqələrin, ayrı-ayrı elmi sahələrə aid terminlərin bir-birinə nisbətdə hansı şəkildə lüğətlərdə yer alması ilə bağlı aparılan statistik müqayisələr elmi tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Müxtəlif dillər arasında sintaktik fonda aparılmış kontrastiv analizdən əldə olunan nəticələr qohum olmayan dillər arasında tərcüməçilik sahəsinin nəzəri məsələlərinin həllində əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatımızda ümumişlək olan və ümumişlək olmayan omonim sözlərin lüğətlərdə paradiqmasının düzgün müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı əldə olunan nəticələr və sözlərin semantik inkişafının epidiqmatik baxımdan öyrənilməsi təkcə Azərbaycan leksikoqrafiyasında deyil, Azərbaycan leksikologiyası və semasiologiya sahəsində omonimiya və polisemiyaya yeni və fərqli münasibət baxımından nəzəri əhəmiyyət daşıya bilər.

I FƏSİL

FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Lüğətlərin tipologiyası

Leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin qarşısında duran əsas məsələ ilk növbədə lüğətin növlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bir çox alimlər – L.V.Şerbadan başlamış X.Kasares (1958), S.İ.Ojeqov (1957), A.M.Sıviya (1978), V.V.Morkovkin (1994) və başqaları lüğətlərin təsnifatını özünəməxsus şəkildə verməyə cəhd göstərmişlər. L.V.Şerba hələ XX əsrin əvvəllərində lüğətlərin əsas növləri ilə bağlı altı antinomiya təklif etmişdi: 1) lüğətlərin akademik (normativ) növü – sorğu lüğətləri; 2) ensiklopedik lüğətlər – ümumi lüğətlər; 3) tezaurus – adi lüğət (izahlı və ya tərcümə); 4) adi lüğət (izahlı və ya tərcümə) – ideoloji (tematik – X.Heydərova) lüğət; 5) izahlı lüğətlər – tərcümə lüğətləri; 6) qeyri-tarixi lüğətlər – tarixi lüğətlər¹.

L.V.Şerbanın təklif etdiyi antinomiyaaların bir çoxu bu gündə öz aktuallığını itirməmişdir. Lakin B.D.Sirenovun da qeyd etdiyi kimi, yuxarıda “verilən təsnifatlar içərisində A.M.Sıviyanın iyerarxik sxemlər əsasında tərtib etdiyi klassifikasiyaları lüğətləri daha kiçik növ bölgülərə ayıra bilmə və yenidən düzəliş vermə imkanı ilə fərqlənir”². A.M.Sıviya səkkiz əlamətə görə müvafiq şəkildə səkkiz təsnifat sxemi qurmuşdur: 1) lüğətin sol tərəfi” (baş söz bloku) və lüğətin sağ tərəfi (baş sözün açıqlandığı blok) əsasında; 2) lüğətin baş sözlərinin verilmə tərzinə görə; 3) baş sözlərin tərkibinə görə; 4) baş söz blokunun seçim xarakterinə görə; 5) əks olunan obyektə görə; 6) tarixi proseslərin verilməsinə görə; 7) məqsəd

¹ Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии. // Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – 428 с. s. 265–304.

² Цыренов Б. Д. Структура, типология и принципы семантизации в монголоязычно-русской лексикографии.// Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Улан-Удэ, 2017. 376 стр. s. 26.

və hədəfə görə; 8) baş sözlərin ümumi və ya xüsusi isimlər olmasına görə.

Biz tədqiqatımızda bu sxemlərdən üçü üzərində dayanacağıq.

Birinci təsnifat sxemində “lüğətin sol tərəfi” (baş söz bloku) və lüğətin sağ tərəfi (baş sözün açıqlandığı blok) əsasında bölgülər aparılır³:

Birtərəfli lüğətlərin yalnız sol tərəfi olur, məs., orfoqrafiya, əks əlifba lüğəti. A.M.Sıviyanın təsnifatında ikitərəfli lüğətlər sol və sağ tərəflidir. Əslində tərcümə lüğətləri üçdilli, dördü dilli də ola bilər. Buna uyğun olaraq lüğətlər də üç, dörd tərəfli tərtib olunur. Birdilli lüğətlərə etimoloji, izahlı, dialektoloji, orfoqrafiya, sinonimlər, omonimlər, antonimlər, terminoloji və frazeologiya lüğətlərini misal gətirmək olar. Çoxdilli lüğətlərə tərcümə lüğətləri, terminoloji çoxdilli lüğətlər daxildir.

Birdilli lüğətlər izahlı və aspekt lüğətlərə ayrılır. İzahlı lüğətlər – sözlərin leksik mənasını (eyni zamanda yazılışını, hansı nitq hissəsinə aid olduğunu, etimologiyasını və s.) verir. Filoloji

³ Цывия А. М. К вопросу о классификации русских словарей. Вопросы языкознания. № 1, 1978. стр. 100-108, с. 101.

lüğətlər içərisində əsas yeri izahlı lüğətlər tutur. Çünki izahlı lüğətlərdə sözün ən mühüm əlamətləri – mənası açılır, qrammatik xüsusiyyətləri, işlədilməsi, əmələ gəlməsi və mənşəyi göstərilir, omonimlər ayrılır, sözlərin mənaları sinonimləri vasitəsilə izah olunur. Bəzən tərcümə lüğətləri izahlı lüğət xüsusiyyətlərini də daşıya bilir, M.Tağıyevin lüğətində olduğu kimi. Aspekt lüğətlər sözləri müxtəlif aspektlərdən işıqlandırır: başqa dilə və ya dillərə tərcüməsi, yazılışı (orfoqrafiya), tələffüzü (orfoepiya, orfofoniya), morfem tərkibi (morfemlər), mənşəyi (etimologiya, xarici sözlər), başqa sözlərlə qarşılıqlı əlaqələri (sinonimlər, antonimlər, bitişik və ya ayrı yazılan sözlər lüğəti) nöqtəyi-nəzərindən tərtib olunur. Tezlik lüğətləri sözün məndə tez-tez işlədilməsini, işləklik dərəcəsini göstərir. A.M.Sıviyanın təsnifatındakı “formaaydınlaşdırıcı lüğətlər” sözün qrammatik, orfoqrafik, orfoepik xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə izah etmə funksiyası daşıyır.

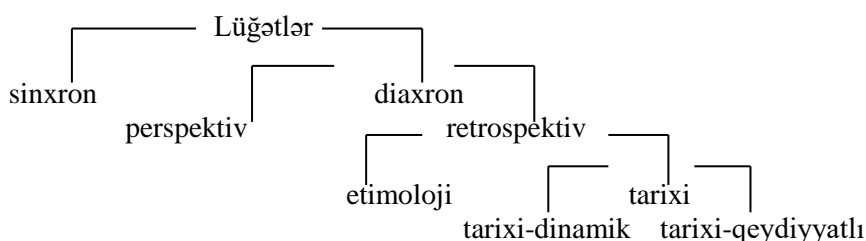
Tarixi prosesləri əks etdirən lüğətlər. Filoloji lüğətlər sözlüyündəki leksik vahidlərin aid olduğu zamanına əsasən sinxron və diaxron olmaq üzrə iki qismə ayrılır.

Sinxron filoloji lüğətlərdə “.. müəyyən zaman kəsiyinə aid leksika zaman koordonatlarından və lüğət tərkibinin dinamikasından azaddır. Burada sözün ilk dəfə hansı sənəddə fiksasiya edilməsi, onun dildə yaranma tarixi, semantik quruluşunun, formasının, funksional xarakterinin dəyişmə mərhələləri qeyd edilmir”⁴. Sinxron lüğətlərə daxildir: izahlı lüğətlər, tərcümə lüğətləri, alınma sözlər lüğəti, onomastik lüğətlər, qısaltmalar lüğəti, dialektoloji lüğət, jarqon və qeyri-normativ sözlər lüğətləri, frazeologizmlər və sabit söz birləşmələri lüğətləri, üslubiyyat lüğətləri, ortoloji lüğətlər (orfoqrafiya , orfoepiya, orfofoniya lüğətləri), tezlik lüğətləri, düzəltmə sözlər və morfemlər lüğətləri, əksmənalı və həmqafiyə sözlər lüğətləri, ideoqrafiya və assosiativ (mənacə yaxın olan sözlərin sistemləşdirilməsi) lüğətlər, omonimlər, paronimlər, sinonimlər, qrammatika lüğətləri və s.

⁴ Цывия А. М. К вопросу о классификации русских словарей. Вопросы языкознания. № 1, 1978. стр. 100-108, с. 105.

Diaxron filoloji lüğətlər müəyyən zaman ərzində işlənən sözlərin semantik quruluşunun inkişafını, yeni sözlərin yaranması və ya istifadədən çıxmasını, sözün forma və funksiyasının dəyişmə dinamikasını əks etdirir. A.Y. Filippoviçin təsnifatına görə, diaxron lüğətlər perspektiv və retrospektiv lüğətlərə ayrılır. Perspektiv lüğətlər yeni sözlər və yeni mənaları əks etdirən lüğətlərə deyilir. Retrospektiv lüğətlər isə etimoloji və tarixi lüğətləri özündə birləşdirir⁵. Tarixi lüğətlər də, öz növbəsində, tarixi-dinamik və tarixi-qeydiyyatlı lüğətlərə ayrılır. Tarixi-qeydiyyatlı lüğətlər böyük zaman kəsiyindəki tarixi abidələrin leksikasının statistik qeydiyyatını aparır.

Yuxarıda göstərdiyimiz təsnifat A.M.Sıviyanın tarixi prosesləri əks etdirən lüğətlərin təsnifat sxemi⁶ ilə üst-üstə düşür:

Diaxron lüğətlər bunlardır: tarixi lüğətlər (dilnin leksikasının tam leksikoqrafik təsəvvürünü əks etdirən məlumatlar), qədim yazılı abidələrin lüğəti (məsələn, “”Kitabi Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”), qədim müəlliflərin əsərlərinin lüğətləri (məsələn,), etimoloji lüğət və s. Bu tip lüğətlərdən Ş.Əhmədovanın “ ”Koroğlu” dastanının lüğəti” əsərini misal gətirmək olar. Burada “dildə vaxtilə mövcud olan və fəal işlənən, bu gün işləkliyi ilə seçilməyən, amma dildə mühafizə olunan sözlər əhatə olunmuşdur. Onların bəzilərinin izi dialektlərdə görünməkdədir. Dastanda rast gəlinən

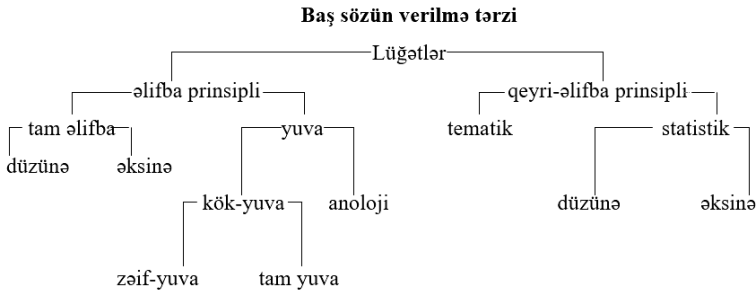
⁵ Филиппович А. Ю. Компьютерная лексикография. Лекции по дисциплине "Лингвистическое обеспечение АСОИУ". Москва, 2012. s. 13.

⁶ Цывия А. М. К вопросу о классификации русских словарей. Вопросы языкознания. № 1, 1978. стр. 100-108, s. 105.

arxaizmlər, relikt sözlər içərisində maddi mədəniyyət nümunələri, geyim, çəki və ölçü vahidləri, peşə leksikası, hərbi leksika, kulinariya terminləri mühüm yer tutur. Məsələn, *axtarma* – pendir növü; *cübbə-cövşən* – polad geyim, zireh; *tikmək* – təyin etmək, qoymaq; *alçaq* – sadə, təvazökar və s.”⁷

Lüğətlərdə baş sözlərin verilməsinə görə təsnifat.

A.M.Sıviya baş sözün lüğətlərdə verilmə tərzinə görə aşağıdakı təsnifatı verir⁸:

A.M.Sıviya təsnifatını əlifba və qeyri-əlifba bölgüsünə ayırmaqla düzgün mövqə nümayiş etdirmişdir. Çünki əlifba prinsipli lüğətlərə o, əslində əlifba sırasına tabe dilən yuva prinsipli lüğətləri də aid etmişdir. Tematik və statistik lüğətləri isə A.M.Sıviya qeyri-əlifba sisteminə aid edir. Bu da çox doğru bir yanaşmadır.

A.M.Sıviyanın təsnifatındakı “anoloji” bölgü əslində ideoqrafik lüğətlərə aiddir. Bu lüğətlərdə mənaca bir-birilə əlaqəli sözlər qruplaşdırılır, sözün mənası ona yaxın sözlər vasitəsilə izah edilir.

Tematik lüğətlər sözlərin mövzular üzrə qruplaşdırılması yolu ilə tərtib edilir. Qədim şumer-akkad, sanskrit, yunan lüğətləri

⁷ Əhmədova Ş. “Koroğlu” dastanının lüğəti. Altun Kitab. Bakı-2018. 159. səh. s. 6-7.

⁸ Цывия А. М. К вопросу о классификации русских словарей. Вопросы языкознания. № 1, 1978. стр. 100-108, s. 102.

və XIII əsr Azərbaycan dilini əks etdirən İbn Mühənnanın dörddilli “Hilyətü-l-insan və həlbətü-l-lisan” lüğəti məhz bu prinsiplə yaradılan lüğətlər sırasındadır.

Lüğət tərtibatında dilin quruluşunun nəzərə alınması vacib şərtlərdən biridir. Məsələn, sami dil qrupuna aid dillər üçün *yuva prinsipli lüğət* tərtibatı spesifikdir. Lakin belə lüğətlərdən istifadə etmək üçün, əlifba sıralı lüğətlərdən fərqli olaraq, dilin morfoloqiyasını az da olsa bilmək lazımdır. Ərəb lüğətində söz axtaran istifadəçi ərəb feillərinin bablarını və məsdərlərini gözəl bilməlidir ki, beş, yaxud yeddi-səkkiz hərfdən ibarət sözün üç samitli və ya dörd samitli feil kökünü ayırd edə bildikdən sonra əlifba sırası ilə düzülmiş köklərin yuvasından lazım olan sözü tapa bilsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya leksikoqrafiya təcrübəsində bu lüğət növlərinin qarışıq tərtibatına rast gəlmək mümkündür. Rus lüğətçiliyində 1948-65-ci illərdə çapdan çıxmış 17 cildlik “Muasir rus ədəbi dilinin lüğəti”ni (“Словáрь совреме́нного ру́сского литерату́рного язы́ка”) buna misal gətirmək olar. Yuva prinsipi bu lüğətdə linqvistik vahidlərin derivativ inkişafını bir lüğət məqaləsində əks etdirməsi və bununla da eyni kökdən olan sözlərin daha asan tapılmasına şərait yaratması ilə xarakterizə olunur.

Əks əlifba lüğətlərində əlifba sıralıdan fərqli olaraq başdan sona doğru deyil, sondan başa doğru sıralama aparılır. Burada eyni sonluğa malik sözlər bir qrupda birləşdirilir. Bu isə aqlütinativ dillər üçün tədqiqat baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilçiliyində M.Mahmudov və Ə.Fətullayev “Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti”ni [114] tərtib etmişlər.

Qədim tarixə malik Azərbaycan leksikoqrafiyasının XIX əsrə qədərki nümunələri və ümumən türk lüğətçiliyi ərəb lüğətçilik məktəbinə xas qrammatika və əlifba quruluşundan qaynaqlanaraq tərtib olunmuşdur. Orta əsr ərəb tərcümə lüğətləri daha çox tədrisi xarakterli olub dil öyrətmə məqsədi güddüyünə görə qrammatik materiallarla zənginləşdirilirdi. Eyni xüsusiyyət orta əsr Azərbaycan lüğətçiliyində də müşahidə olunur.

Təsadüfi deyil ki, XI əsrdə yaşamış uyğur leksikoqrafı Mahmud Kaşğari 40-a yaxın türk dilləri və ləhcələrinin leksikasını və şifahi xalq ədəbiyyatını əks etdirən məşhur "Divani-Lügəti-Türk" lüğətini [113] tərtib edərkən ərəb leksikoqrafı Xəlil ibn Əhmədin (VIII əsr) "Kitab əl-ayn" lüğətini araşdırmış, lakin ərəb dilinin fonetik sisteminə uyğun morfoloji-fonetik prinsiplə tərtib olunduğuna və ümumişlək olmayan sözlər buraya daxil edildiyinə görə ondan vaz keçmişdir. Nəhayət mənşəcə türk olan Əbu İbrahim İshaq ibn İbrahim Əl-Fərabinin "Divan əl-ədəb fi bəyən lüğət əl-arab" lüğətinin tərtibi prinsipləri üzərində dayanmışdır. Lakin Kaşğari bu barədə heç bir məlumat vermir. Müasir dövrdə bəzi tədqiqatçılar Fərabinin lüğətini Mahmud Kaşğarinin "Divanu lüğət ət-türk" əsərinin prototipi hesab edirlər. Həqiqətən də, iki lüğətin fəsilələrinin başlıqlarını müqayisə etdikdə eyni quruluş müşahidə olunur. Fərabinin lüğəti 6 kitabdan ibarət olmuşdur. Fərq ondadır ki, Kaşğari 8 kitab bölgüsü aparmış, "həmzə" fəslini başa keçirərək birinci kitab etmiş, sonuncu kitabını isə "günnəli sözlər"ə (tərkibində burundan gələn səslər olan sözlər) həsr etmişdir. Digər ortadakı fəsilələr Fərabidə olduğu ardıcılıqla davam edir.

Kaşğarinin lüğətində əsərin leksikoqrafik dəyərini artıran aşağıdakı xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir: omonim və polisemlər ayrı-ayrı lüğət məqalələrində verilmiş, bəzən baş sözlərin tərkibində olan müəyyən səslərin fonetik xüsusiyyətləri açıqlanmış, illüstrativ material olaraq, söz birləşmələri, cümlələr, atalar sözləri və hətta şeirlərlə zənginləşdirilmişdir.

XI əsrdə yaşamış Azərbaycan alimi Xətib Təbrizinin yazdığı fars dilinin ilk izahlı lüğəti sayılan "Təfəsis" əsəri və XII əsrdə Əbü-l-Fəzl Hübeyş Tiflisinin ərəb dilinə aid məşhur "Qanunul-ədəb" əsəri ərəb leksikoqrafiyası məktəbinin üçüncü mərhələsinə xas "qafiyə" məktəbinə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, "ərəb leksikoqrafiyasının "qafiyə" məktəbinin inkişafında Hübeyş Tiflisinin çox böyük rolu olmuşdur" [24, s. 59].

Azərbaycan dilini əks etdirən ilk lüğətlərimizdən olan XIII-XIV əsrə aid İbni-Mühənnanın "Kitabi-məcmuei-tərcümani-türki,

farsi və moğili" lüğəti ərəb leksikoqrafiyasının tematik prinsipli tərtibatı ənənəsinə əsaslanmışdır.

Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin "Əs-Sihahü-l-Əcəmiyyə" farsca-türkcə lüğəti üç hissədən ibarətdir: ərəb dilində müqəddimə; farsca-türkcə lüğət; fars dilinin qrammatikası (ərəbcə).⁹ Naxçıvani illüstrativ materiallardan istifadə etməmişdir. Sözbəsöz farsca-türkcə tərcümələr ardıcıl olaraq düzülmüşdür.

Hüsaməddin Xoyinin "Tövheyi-Hüsam" mənzum farsca-türkcə lüğəti Türkcə-farsca «Töhfeyi-Hüsam» mənzum lüğəti 20 qitədən – fəsildən, 302 beytdən ibarətdir. Lüğətin yazılışında şair əruzun müxtəlif bəhrlərindən istifadə edib.¹⁰

İbn Mühənnə lüğətinin 6, "Əs-Sihahü-l-Əcəmiyyə" lüğətinin isə 20-dən artıq əlyazma nüsxəsi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. "Əs-Sihahü-l-Əcəmiyyə" lüğətində 5 min söz və fars dilinin ərəbcə qələmə alınmış qrammatikası verilib. Bundan başqa kitaba frazeoloji birləşmələr və ayrı-ayrı ifadələr də daxil edilib. Hinduşah özü yazır ki, o, lüğətin tərtibi prinsipini X əsrin ərəb leksikoqrafı İsmail əl-Cövhərinin "Əs-Səhah" adlı lüğətindən götürmüşdür [141]. Belə bir məlumatın doğruluğunu akademik M.Nağısoylu da təsdiq edir: ".. farsca sözlər nitq hissəsi olan adlara və feillərə bölünmüş, sonra isə onların türkcə qarşılıqları verilmişdir. Farsca sözlər sonuncu hərflər üzrə düzülərək bablara (fəsillərə – X.Heydərova) bölünmüşdür " [37, s.12]. Əl-Cövhəri məktəbinin davamı olan lüğətlərdən XV əsrdə İbn Friştənin "Ərəbcə-türkcə mənzum lüğəti"ni də göstərmək olar.

XVIII əsrdə yazılan lüğətlərin tərtib prinsipi ərəb leksikoqrafiyasının dördüncü mərhələsi ənənələrinə əsaslanan, kök-yuva prinsipi saxlanmaqla əlifba sıralı olması ilə fərqlənir. Xələf Təbrizinin "Bürhane-qate" izahlı lüğəti və Hindistanda yaşamış Məhəmməd Tağı Qaraqoyunlunun 1193 səhifədən ibarət Azərbaycan, uyuqur, özbək, tatar və türkmən dillərini əhatə edən "Pərhəngi-türk" lüğəti bu qəbildəndir. XIX əsrdə tərtib olunan

⁹ Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: —Elm, 2012, səh. 191.

¹⁰ yenə həmin əsər, səh 186.

lüğətlər tədris səciyyəli olub əlifba sıralıdır. Ərəb əlifbasından imtina kök-yuva prinsipindən lüğətlərimizi azad etsə də, əlifba sırası prinsipi yaşadığımız XXI əsrə qədər öz aktuallığını itirmədi. XX əsrdə tərtib olunan Azərbaycan filoloji lüğətləri rus-sovet leksikoqrafiyasının təsiri altında inkişaf edərək, əlifba sıralı olub, lüğət məqaləsinin semantik düzülüşündə funksional prinsipi əks etdirir. Ə.Orucov funksional prinsipi aşağıdakı kimi müəyyən-ləşdirir: “Sözün tarixən bir-birindən fərqli olan mənaları varsa, sözün məna inkişafı onun müasir mənasının tərifindən başlayır; sözün əvvəlcə bugünkü mənası, sonra isə köhnəlmiş mənaları verilir; sözün mənaları eyni dərəcədə işlənirsə, birinci növbədə onun ən çox işlənən mənası verilir; sözün açıq-aydın ifadə olunmuş həqiqi mənası varsa, birinci növbədə onun həqiqi mənası verilir” [96, I cild, s. 15].

Məlumdur ki, lüğət işində leksikoqrafın qarşısında həmin lüğətin nə dərəcədə dəyərli olub-olmayacağını müəyyən-ləşdirən prinsiplial məsələlərdən biri sözlərin siyahıya necə alınmasıdır. Bu işdə dilin ayrı-ayrı elementlərini öyrənməklə yanaşı, bütün leksik-semantik sistem araşdırılmalıdır. Müxtəlif növ lüğətlərin sözlük tərtibatı məsələsi – leksikoqrafiya nəzəriyyəsinin xüsusi bölməsinə aiddir. Bu bölmə P.N.Denisov tərəfindən “dilə lüğət tərkibinin islahatları nəzəriyyəsi” adlandırılmışdır.¹¹ “Dilə lüğət tərkibinin islahatları nəzəriyyəsinə görə, o əsəri lüğət hesab etmək olar ki, onun sözlüyü təsadüfi söz yığını deyil, leksik sistem və ya mikro-sistem şəklində olsun.”¹² Müasir rus dilçiləri Y.N.Podtelejnikova və A.A.Kretov belə hesab edirlər ki, ənənəvi əlifba sırası ilə tərtib edilmiş lüğətlər söz haqqında tam informasiya (hansı nitq hissəsinə aid olması, mənşəyi, məcazi mənaları və s.) verməsi baxımından yalnız tədris vəsaiti kimi faydalıdır. Lakin bu tip lüğətlər dilin leksik sisteminin təsvirini vermir. Bunun üçün, sözün leksik sistemin tərkib hissəsi olmasından əlavə, eyni zamanda bu

¹¹ Кретов А.А., Подтележникова Е.Н. О лексико-семантическом инварианте и его роли в организации словаря // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2008, № 3. с. 205-206.

¹² yenə həmin əsərdə s. 210.

sistemdəki əlaqələri də göstərməlidir. Yuxarıda adı çəkilən araşdırmaçılar yeni növ lüğət təklif edirlər: əlifba sırası ilə olmayan, leksik-semantik invariantların seçilməsi əsasında lüğəti dərəcələrə və ya təsnifedici vahidlərə ayırmaq. Leksikanın leksik-semantik invariantlara paylanması metodikası mənaca yaxın sözlərin təsnif edilməsi nəticəsində leksikanın sistemli təsvirini ortaya çıxaran yeni növ lüğətlər yaratmağa imkan verir [69, 17-18].¹³

Lüğətçiliyin funksiyaları

Lüğət üzərində hansısa alimə məxsus olduğu yazılsa belə, daha çox kollektiv əməyin məhsulu olur və bu əməyi birləşdirməklə yanaşı, ümumən lüğətin eyni şəkildə tərtibata malik olmasını təmin etməyə çalışmaq lazımdır. Lüğətçilik işi birinci növbədə müəllimlərlə başlayır. Lüğətçiliyin funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Müəllimlərlə;
2. Mənbələrdən sitatların toplanması;
3. Sitatlardakı leksik vahidlərin əlifba sırası ilə yığılması, elektron kartotekanın təşkili;
4. Sitatların semantik cəhətdən çeşidləndirilməsi;
5. Lüğət məqalələrinin lüğətin funksiyasına uyğun şəkildə tərtibi.

Lüğətin müəyyən nizamda olması üçün müvafiq metodun tətbiqi vacibdir. Lazım olan informasiyanı tapa bilmək məqsədilə lüğət mütləq vahid qaydaya salınmalıdır. Sözlərin qrammatik xarakteristikası, çoxmənalılıq, sinonimlər, antonimlər, omonimlər, sözlərin etimologiyası, ümumişlək leksika, ümumişlək olmayan leksika, leksikanın üslubi təbəqələşməsi, frazeologizmlər və s. Bu xarakterik xüsusiyyətlərin lüğətlərdə nəzərə alınmaması həmin leksikoqrafik əsərin zəifliyinə dəlalət edir. “Böyük ikidilli lüğətin sözlüyü çoxişlənən sözlər çərçivəsində qalmamalı-

¹³ Кретов А.А., Подтележникова Е.Н. О лексико-семантическом инварианте и его роли в организации словаря // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2008, № 3. с. 17-18.

dır; ikidilli lüğət tərcümə olunan dilin leksik tərkibini və onun elementlərinin tərcüməsini elə əks etdirməlidir ki, yaşından, ixtisasından və fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, oxucular ondan etibarlı bir vəsait kimi istifadə edə bilsinlər” [104, 10].

Hər bir izahlı və tərcümə lüğətin quruluşu aşağıdakı şəkildə olur:

1. Sözlüyü;
2. Baş söz (vokabula və ya lemma);
3. Baş sözün qrammatik xüsusiyyəti və fonetik informasiyası (vurğu);
4. Etimologiyası;
5. Üslubiyatı (sözün aid olduğu elmi sahələr, köhnəlmiş, dialektizm, etnoqrafizm, danışiq leksikası və s.);
6. Lüğət məqaləsi;
7. İzahı (definisiyası), semasioloji iyerarxiyası (həqiqi və məcazi mənaları);
8. İllüstrasiya sahəsi: baş sözə aid sərbəst söz birləşmələri şəklində olan terminlər; frazeoloji birləşmələr və ya sabit söz birləşmələri; əsərlərdən sitatlar, materiallar.

Leksikoqrafın seçimindən asılı olaraq qrammatik, etimoloji və üslubi xüsusiyyətlərdən biri lüğətdə tətbiq edilməyə bilər. Məsələn, ARL-də etimologiya əks olunmamışdır. Bəzən isə illüstrasiyasız izahlı lüğətlər də nəşr olunur. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin 1997-ci ildəki nəşri buna bariz nümunədir¹⁴. Bu, hər bir lüğətçinin öz seçimindən asılıdır. İndi isə keçək yuxarıdakı bəndlərin izahına:

Sözlük. Məlumdur ki, dilin leksikası olduqca zəngin və dəyişkəndir. Onun bütün zənginliyini bir lüğətdə vermək, ən böyüyündə belə, mümkün deyil. Əks təqdirdə lüğət o qədər böyük alınar ki, ondan istifadə problemə çevrilə bilər. Buna görə də gələcək lüğətin leksika seçimi onun hansı aspektdə tərtib olunacağından asılı olaraq həyata keçirilir. Lüğətin tərtibatından əvvəl onun sözlüyü yaradılır. Bu, lüğətçilik işinin kartotekadan sonrakı

¹⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı - “Çıraq”, 1997; II cild Bakı - “Çıraq”, 1999; III cild. Bakı - “Çıraq”, 2000.

mərhələsidir. “Sözlük” termini rus-sovet lüğətçiliyində işlənən «словник» terminindən kalka edilmişdir. Türk lüğətçiliyindən fərqli olaraq Azərbaycan akademik leksikoqrafiyasında, adətən, kiçik lüğətlərə “sözlük” adı verilə bilər.

Baş söz. A.Y.Filippoviç göstərir ki, filoloji lüğətlərdə baş sözlər lüğətin aspektindən asılı olaraq aşağıdakı şəkillərdə ola bilər: söz, sinonimik cərgə, antonim cütü, frazeologizm, morfem, sintaksem, cümlə modeli və s.¹⁵ Terminoloji lüğətlərdə söz birləşmələri də baş söz kimi verilə bilər. İzahlı lüğətdə isə baş söz leksik vahid kimi yalnız başlanğıc formasında əks olunur. Azərbaycan dilində tərtib olunacaq lüğət məqaləsinin baş sözünün başlanğıc forması aşağıdakı şəkildədir: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Sözdəyişdirici şəkildə baş sözlərdən kəsilərək atılır. Lakin bəzən tək halda işlənməyən varlıqların adları lüğətlərdə cəm şəkildəsinin mötərizədə verilməsi ilə həyata keçirilir. Məsələn, *passat (-lar) (coğr.), patrisi (-lər) (tar.)* və s. Cəm şəkildəsinin mürəkkəb sözlərin arasında işləndiyi də müşahidə olunur, məs., *təlimlərarası, regionlararası, şəhərlərarası* və s.

Bəzən zərflərin yaranmasında sözdüzəldici şəkildə də iştirak edir, bu zaman əsas nitq hissəsinə aid söz yarandığına görə lüğətə baş söz kimi salınması mütləqdir, məs., *radələrində, tülküdurmazdan, birdən, anidən, tezdən* və s.

Qrammatik xüsusiyyəti, etimologiyası, üslubiyyəti (sözün aid olduğu sahələr). Leksikoqrafiya nəzəriyyəsində və lüğətlərdə sözlər üslubi cəhətdən bölünür və lüğətlərdə baş sözün yanında onun qrammatik, etimoloji və üslubi xüsusiyyətləri xüsusi ixtisarlara verilir. Məsələn, isim – *is.*, sifət – *sif.*, feil – *f.*; ərəb – *ər.*, ingilis – *ing.*; iqtisadiyyat – *iqt.*, metallurgiya – *metal.*, etnoqrafizm – *etnoqr.*, qədim sözlər *qəd.*, köhnəlmiş sözlər – *köhn.*, klassik ədəbiyyata aid sözlər – *klas.*, tarixizmlər – *tar.*, dialektizmlər – *məh.*, xüsusi terminlər – *xüs.*, botanika – *bot.* və s. işarələri qoyularaq göstərilmişdir.

¹⁵ Филиппович А. Ю. Компьютерная лексикография. Лекции по дисциплине "Лингвистическое обеспечение АСОИУ". Москва, 2012. с. 2.

Bu cür üslubi işarələri orfoqrafiya lüğətində də görmək mümkündür. Dilin lüğət tərkibi hər zaman müəyyən semantik, qrammatik və üslubi dəyişikliklərə məruz qaldığına görə, lüğət tərtibatında hər dəfə fərqli bir yanaşma tələb olunur. Belə ki, üslubi işarələr sistemi ciddi-cəhdlə düşünüldü tərtib edilməlidir. Dünyada və ölkəmizdə baş verən siyasi, iqtisadi dəyişikliklər və texnoloji tərəqqi dilimizə təsirsiz ötürməmişdir. Bu səbəbdən müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrdə zaman-zaman yeni izahlı lüğətlərin tərtib edilməsi təbii bir haldır. Çünki baş verən dəyişikliklər dilin lüğət tərkibinə yeni sözlərin daxil olmasına, mövcud leksik vahidlərin məna tutumunun genişlənməsinə səbəb olur. Bu baxımdan müasir ədəbi nitqin üslubiyyəti leksikada baş verən müxtəlif dəyişiklikləri və semantik islahatları əks etdirməlidir.

Lüğət məqaləsi. Hər bir lüğətin əsas struktur vahidi lüğət məqaləsi hesab edilir. O, baş sözün mahiyyətini açmağa, onun həqiqi və məcazi mənalarını, semantik inkişafını – iyerarxiyasını əks etdirməyə xidmət edir. Tərtib olunacaq lüğətin aspektinə uyğun şəkildə leksemlərin komponent analizini aparmaq, konseptlərin həm semantik, həm qrammatik və həm də üslubi xarakteristikasını hər bir lüğət məqaləsində əks etdirməyə çalışmaq, leksikoloji baxımdan həmin leksemin konseptlərinin hansı paradigmatik sıralama əmələ gətirdiyini dərinləndirən, mükəmməl bilmək vacib məsələlərdən biridir. “...oxucular iki şeyi, əvvəlan, hər bir lüğətin həyatdan daim geri qaldığını (lüğət çapdan çıxınca yeni sözlər əmələ gəlir), ikincisi, Lüğətdə sözlərə izah verilərkən onların bu və ya digər bir yerdə işlənən məhəlli mənalarının deyil, xalqımızın əksəriyyəti tərəfindən başa düşülən və işlədilən mənalarının verildiyini nəzərdə tutmalıdırlar“ [96, I cild, 9]. Bütün bunlara rəğmən, lüğət tərtibatı məxsusi bir yanaşma – müasirlik, aktualıq, elmi cəhətdən etibarlılıq, yığcam şəkildə, normativə uyğun üslubi müəyyənlik tələb edir. Lüğətin mikrostrukturunu təşkil edən lüğət məqaləsi yaradılarkən ümumi dilçiliyin bütün sahələrinin – fonetika, semantika, leksikologiya, qrammatika (morfologiya və sintaksis), müqayisəli dilçilik, etimologiya, kontaktologiya (müəyyən tarixi-sosial şəraitdə bir və ya bir neçə dilin kontakt

mexanizmini öyrənir), kontrastiv dilçilik, birdilli linqvistikanın di-axroniya və sinxroniya, dialektologiya, üslubiyyat kimi dilçilik sahələrinin mücərrəd məntiqi planda işlənmiş ümumi nəzəriyyələrinə əsaslandırılmalıdır.

İzahı (definisiyası), semasioloji iyerarxiyası. Leksikoqrafiya nəzəriyyəsində lüğət məqaləsində izahların semantik iyerarxiyası üç prinsipə əsasən müəyyənləşdirilir: *funksional, tarixi və məntiqi*. *Funksional prinsip* dilin müasir dövrdəki işləklilik xüsusiyyətlərinə əsasən təyin edilir. Semantik sıralamada aktual işlənən mənə və ya həqiqi mənə birinci sırada gəlir. Ardından məcazi, terminoloji, məhəlli və s. mənəli semlər düzülə bilər. *Tarixi prinsipdə* sözün etimologiyasından çıxış edilərək, ilkin mənə birinci götürülür. İngilis dilinin Oksford lüğəti (OED) buna bariz nümunədir. *Məntiqi prinsipdə* isə ümumidən xüsusiyyə ardıcılıq yaradılır.

İllüstrasiya sahəsi. Volterin təbirincə desək, misalsız lüğət skelet kimidir. Eksplisit definisiya informasiyanı abstrakt təqdim etdiyi halda, lüğətdə verilən misallar istifadəçiyə sözü tipik kontekstdə görmə imkanı yaradır [2. C. 21]. Sözlərin semantik iyerarxiyasının tərtibi sovet leksikoqrafiyasında çoxmənəli sözlərin bir lüğət məqaləsində verilməsi ilə xarakterizə olunur. Ə.Orucov mənə ardıcılığını funksional prinsipdən çıxış edərək aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: “Sözün tarixən bir-birindən fərqli olan mənələri varsa, sözün mənə inkişafı onun müasir mənəsinin tərifindən başlayır; sözün əvvəlcə bugünkü mənəsi, sonra isə köhnəlmiş mənələri verilir” [130, 15]. Bundan başqa, leksikoqrafiya nəzəriyyəsində tarixi və məntiqi prinsiplər də mövcuddur. Tarixi prinsipdə sözün etimologiyasından çıxış edilərək, ilkin mənə birinci götürülür. Məntiqi prinsipdə isə ümumidən xüsusiyyə ardıcılıq yaradılır.

Leksikoqrafiya sahəsi tətbiqi və nəzəri olmaqla iki sahəyə bölünür. Tətbiqi lüğətçilik ictimai əhəmiyyətə malik funksiya daşıyır. Bura ana dilinin və əcnəbi dillərin öyrənilərək müxtəlif dillər arasında ünsiyyətin təmin edilməsi (ikidilli və çoxdilli danışq lüğətləri), dil vahidlərindən (fonem, morfem, leksem, söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, idiomalar) ibarət sözlüyün yaradıl-

ması, leksemlərin toplanaraq orfoqrafik normaya salınması, sözlərin izahının, qrammatik xüsusiyyətinin, etimologiyasının, sinonim və antonimlərinin verilməsi və s. kimi məsələlər daxildir. Leksikoqrafiya nəzəriyyəsi isə dilin lüğət tərkibinin semantik, sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlərinin siyahıya alınaraq analiz edilməsi və lüğətlərin funksiyalarına uyğun tərtibat prinsiplərinin öyrənilməsi ilə məşğuldur. Qərbdə leksikoqrafiya nəzəriyyəsinə metaleksikoqrafiya (*yun.* meta - μετά "arasından, içindən"; leksikon - λεξικόν "lüğət"; qrafo - γράφω "yazıram") deyilir. Bu barədə alman tədqiqatçısı Herbert Örnst Vicend (Herbert Ernst Wiegand) "Leksikoqrafiyanın ümumi nəzəriyyəsinin quruluşu və mahiyyəti" ("On The Structure and Contents of a General Theory of Lexicography") [91]. O, metaleksikoqrafiyanı 4 qismə bölür: lüğətçiliyin tarixi, ümumi leksikoqrafiya nəzəriyyəsi, lüğətdən istifadə üzrə tədqiqat və lüğətlərin tənqidi. O, ümumi leksikoqrafiya nəzəriyyəsinə A, B, C, D qismlərinə ayıraraq, A – ümumi bölgü: 1) lüğətin məqsədi; 2) digər nəzəriyyələr ilə əlaqəsi; 3) lüğətçiliyin tarixindən gələn prinsiplər; B – fəaliyyətdə olan üç sahə üzrə işin təşkili. C – dil üzrə leksikoqrafik tədqiqat nəzəriyyəsi: 1) verilənlərin toplanması; 2) verilənlərin işlənməsi; 3) kompüterin köməyi. D – dilin leksikoqrafik təsviri nəzəriyyəsi: 1) tipoloji lüğət; 2) leksikoqrafik mətnlərin tekstual nəzəriyyəsi.

Beləliklə, lüğət tərtibatı prosesi elmi hazırlığı olan, dil vahidlərini analiz etməyi və lüğət materialını toplamağı bacaran professional tərtibçilərin kollektiv əməyinin məhsuludur.

İnkişaf etmiş dünya leksikoqrafiyası ilə Azərbaycan leksikoqrafiyasının nəzəri və tətbiqi iş prinsiplərini müqayisə etmək məqsədilə kiçik bir araşdırma aparmaq qərarına gəldik. Bunun üçün müasir dövrdə qabaqcıl lüğətlər olan "Kollins lüğəti" (CollinsDictionary), "Meriam Vebster" (Merriam Webster), "İngilis dilinin Oksford lüğəti"nin (Oxford English Dictionary) saytlarına müraciət etdik. Azərbaycan lüğətçiliyi rus leksikoqrafiyasının təsiri altında formalaşdığından həm nəzəri, həm tətbiqi cəhətdən iş prinsiplərini də əxz etmişdir. Bu baxımdan

Ə.Orucovun “Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları” adlı kitabında ümumişlək olmayan leksikanın izahlı lüğətdə əks olunmasına diferensiallığın tətbiqi nəzərdə tutulur [6]. Lakin bu diferensiallığı leksikoqraf hansı kriteriyalara əsasən müəyyənləşdirməlidir, dəqiq göstərilmir. Qərb leksikoqraflarının iş prinsiplərini araşdırmağımız əslində "hər şeyin dahiyənə sadə" olması faktı ilə bizi heyran qoydu. Beləliklə, Qərb leksikoqrafiyası lüğətə sözlərin daxil edilməsi üçün üç xüsusiyyəti əsas götürür: a) lüğətin həcmi; b) toplanmış sözlərin sitatlarının işləndiyi sahələrinin sayı; c) lüğətin auditoriyası.

İndi isə bu bəndlərin təhlilini verək:

a) Lüğətin həcmi bilavasitə onun sözlüyünə və illüstrativ materialların lüğətdə yerləşdirilmə dərəcəsinə təsir göstərir. Kiçik həcmli lüğət məhdud tutuma malik olduğuna görə daha çox işlək sözləri əhatə edə bilər. Bu tip sözlər kartotekada çoxlu və fərqli mənbələrdən sitatlara malik olmalıdır. Lakin böyük həcmli lüğətlərə geniş tutuma malik olduğuna görə az sitata malik sözlər də daxil edilə bilər.

Hazırda dünya lüğətçiliyi bir-biri ilə daha böyük sözlüyə malik lüğət tərtib etmək uğrunda yarışır. Hələ 1961-ci ildə "İngilis dilinin Vebster lüğəti" ("Webster's Third New International Dictionary of the English Language") 476 000 sözü əhatə edirdi. "İngilis dilinin Oksford lüğəti"ndə (Oxford English Dictionary) hal-hazırda 600 000 baş söz var. "Kollins" izahlı lüğəti həcm etibarilə bir cild olmasına baxmayaraq 2014-cü il nəşrində 722 min baş sözü əhatə edir. 2340 səhifəlik, 260x190 formatında nəşr olunan bu lüğətin çəkisi 2 kq 610 q təşkil edir. Alman dilinin "Duden" izahlı lüğətində isə 400 000 leksik vahid verilmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının Fundamental lüğətlər seriyasından 2013-cü ildə çapdan çıxmış "Rus dilinin orfoqrafiya lüğəti" akademik lüğətində 200 minə yaxın söz yer almışdır. Üç milyonluq litva xalqının 20 cildlik izahlı lüğəti çap olunmuşdur.

ADİL və ADOL lüğətləri fundamental akademik lüğət statusuna malikdir. Adından göründüyü kimi, bu lüğətlərdə müasir sözü işlənmişdir. Bu nə deməkdir? Yəni tək müasir dilimizdə deyil,

ümumiyyətlə danışıda, ədəbiyyatımızda, dərsliklərdə, dövrü mətbuatda, saytlarda, rəsmi dildə, elmi ədəbiyyatda rastlanan bütün leksik vahidlər buraya daxil edilə bilər, çünki akademik və fundamental lüğətin sözlüyü müvafiq möhtəşəm həcmə malik olmalıdır. Yuxarıdakı müqayisələr göstərir ki, statusu akademik olan bir lüğəti cılız, yalnız ümumişlək və kök sözlərdən ibarət sözlüklə çap edib dünyanı özümüzə güldürə bilmərik.

Ümumiyyətlə, leksik təbəqələrə diferensiallığın tətbiqini 70-ci illərin sovet lüğətçiliyində görmək mümkündür. Qərb lüğətçiliyində sözlərin lüğətə daxil edilməsində yalnız sitat faktoru rol oynayır. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, "Oksford" və "Kollins" lüğətlərinin sözlüklərinə qatı vulqarizmləri olmayan qeyri-normativ leksika da salınır.

b) Lüğətçiliyin əsasını onun toplanmış sitatlardan ibarət kartotekası təşkil edir. Leksik vahidlərin lüğətə daxil edilməsinin əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, sözün bir neçə sahədə işlənməsini sübuta yetirən sitatları olmalıdır. Əgər bütün sitatlar eyni bir mənbəyədirsə, sözün və ya söz birləşməsinin dəqiq izahını tapmaq mümkün deyilsə, onu lüğətə salmaq olmaz. Beləliklə, hər bir sitatın aşağıdakı elementləri vardır: söz; sözün işləndiyi cümlə; söz və cümlənin götürüldüyü mənbə haqqında bibliografik informasiya: adı və səhifəsi.

c) Lüğətin sözlük tərkibi onun auditoriyasına görə müəyyənləşdirilir. Məsələn, məktəbli lüğəti (təbii ki, bu tip lüğətin həcmi kiçik olmalı, sözlüyü isə yalnız dərsliklərdəki sözlər əsasında tərtib olunmalıdır); terminoloji lüğətlər (ayrı-ayrı sahələr üzrə termin sistemlərini əks etdirməlidir; həcmi həm böyük, həm də kiçik ola bilər, məs., biologiya terminləri lüğəti, fizika terminləri lüğəti və s.), akademik izahlı lüğət (maksimal həcmdə olmalı, dilin bütün leksik təbəqələrini əhatə etməli, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, danışıda, ədəbiyyatımızda, dərsliklərdə, dövrü mətbuatda, saytlarda, rəsmi dildə, elmi ədəbiyyatda rastlanan bütün leksik vahidlər – ümumişlək leksika, məhəlli sözlər, etnoqrafizmlər, mifonimlər, terminlər, köhnəlmiş sözlər, qədim sözlər, tarixizmlər, neologizmlər və s. buraya daxil edilməlidir) və s.

Sözlük məsələsi və ümumişlək olmayan leksikanın filoloji lüğətlərdə yeri

SSRİ Elmlər Akademiyasının 1978-ci ildə çap olunmuş "Rus dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin ön sözündə deyilir: "Lüğət orfoqrafik sorğu kitabı olduğuna görə, buraya təkcə ümumişlək sözlər deyil, ədəbi dildə geniş işlənməyən, lakin bədii və xüsusi ədəbiyyatlarda olan elmi və elmi-texniki terminlər, danışiq leksikası, dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, tarixizmlər və s. orfoqrafik normaya salınma ehtiyacı olan sözlər daxil edilir". Daha sonra texniki terminlərin nəinki işlək olanlarının, hətta istifadədən çıxmış olanlarının da orfoqrafik maraq kəsb etdiyinə görə lüğətə salındığı qeyd edilir [7]¹⁶.

Çox inkişaf etmiş Qərb leksikoqrafiyasında leksik təbəqə məsələsi heç bir vəchlə qabardılmır, sözün işləkliyini müəyyənləşdirən göstərici yalnız və yalnız kartotekada olan hər bir sözün sitatlarının aid olduğu sahələr üzrə say çoxluğudur.

Oksford lüğətinin tarixçisi və baş redaktoru olmuş Piter Qilliver göstərir ki, söz 1130-cu ildən əvvələ aid sitatlara malikdirsə, onu xüsusən böyük lüğətlərdən silib çıxartmırıq, sadəcə, **köhnəlmiş** və ya **tarixizm** üslubi işarəsi ilə işarələyirik. Analoqu olmayan "Kollins" lüğətinin aparıcı redaktoru Meri Onil də eyni fikirlər söyləyir, bu tip sözlərin yalnız üslubiyyatında dəyişikliklər həyata keçirildiyini göstərir.¹⁷

Elektron lüğətlərdən fərqli olaraq çap lüğətlərində yeni sözlərin daxil edilməsinə bir qədər ehtiyatla yanaşılır, çünki o, dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmayaraq yenidən istifadədən çıxıb bilər, lakin "arxaikləşmiş, işlənmə zamanı qeydə alınmış söz və ifadələr

¹⁶ Орфографический словарь русского языка : 106 000 слов / [под ред. С. Г. Бархударова, И. Ф. Протченко и Л. И. Скворцова] ; Акад. наук СССР, Ин-т рус. яз. – 15-е изд. – Москва : Русский язык, 1978. – 479.

¹⁷ Nicola Prentis. The complex process that dictionaries use to decide which words are obsolete. Məqalə. <https://qz.com/1061782/the-complex-process-that-dictionaries-use-to-decide-which-words-are-obsolete/>

insanların ən çox axtarmağa həvəsli olduğu sözlərdir" – Oksford lüğətinin sözlüyü şöbəsinin müdiri Anqus Stivenson belə deyir, – "bundan başqa, tarixi roman yazan yazıçılar çox zaman bu cür qeyri-adi söz ehtiyatından istifadə etməyə çalışırlar".¹⁸ Hər lüğət növünün özünəməxsus sözlük tərtibatı və buna xüsusi yanaşma tərzidir. Lüğətin sözlüyünün tərtibi məsələsi onun məqsəd və vəzifəsindən asılı olaraq dəyişir. Yəni bu məsələ – leksik təbəqələrin bir-birinə hansı nisbətdə verilməsi – problemi ilk növbədə lüğətin növünü və potensial auditoriyasını müəyyənləşdirməklə başlayır. Məsələn, professional istifadəçi üçün nəzərdə tutulmuş tərcümə lüğəti maksimal dolğun sözlük, sözlərin maksimal dərəcədə mənalarının və derivatlarının əks olunmasını, eyni zamanda üslubi, qrammatik və başqa informasiyaları daşmasını tələb edir. Məktəblilər üçün nəzərdə tutulmuş tərcümə lüğətləri isə əksinə, yığcam olmalı və materialı orta məktəb səviyyəsinə uyğun şəkildə ciddi-cəhdlə seçilməlidir.

Bu baxımdan, baş sözlərin tərtibinə görə, lüğətlər şərti də olsa, müfəssəl və ya diferensial ola bilər. Sözlüyün zənginliyi məsələsi daha çox tərtibçinin göstərişindən asılıdır. Məsələn, rus dialekt leksikoqrafiyasında sözlük tərtibatına iki ziddiyyətli yanaşma mövcuddur. Bir tərəfdən məhəlli leksikanın müfəssəl lüğətinin yaradılması təklifi irəli sürülərək, leksika seçimində diferensial prinsipə əsaslanan lüğətlərin məqsədəuyğunluğu rədd edilirsə, digər tərəfdən sırf dialekt leksikasını əks etdirən diferensial tipli lüğətlərin tərtibatı ideyası əsaslandırılır [67, s. 125]. Müfəssəl tipli lüğətlərin yaradılması ideyası B.A. Larin tərəfindən aktiv şəkildə təbliğ edilir. O hesab edir ki, lüğətin sözlük seçiminə diferensial yanaşma məhəlli leksikanın əlaqələr sistemini pozur. Buna görə də diferensial lüğət müxtəlif növ leksikoloji araşdırmaların etibarlı bazası ola bilməz. İkicildlik "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ni bu baxımdan müfəssəl lüğət hesab etmək olardı. Lakin nəzərə

¹⁸ Nicola Prentis. The complex process that dictionaries use to decide which words are obsolete. Məqalə. <https://qz.com/1061782/the-complex-process-that-dictionaries-use-to-decide-which-words-are-obsolete/>

alsaq ki, bu leksikoqrafik əsər hələ 1975-ci ildə tərtib olunmuşdur, nə qədər çətin bir məsələ ilə üz-üzə gəldiyimizi anlamış olarıq. Çünki dialekt və şivələr özlüyündə canlı, yazıda qeyd edilməyən olduğu və zaman keçdikcə dəyişikliyə məruz qaldığı üçün, lüğətin müfəssəlliyinin nisbi olacağı mütləqdir və sadəcə olaraq, elmi, müfəssəl tərtibli dialektoloji lüğətlərin yaradılması mümkün deyildir. Məsələn, adıçəkilən lüğətdə əks olunmuş fonetik hadisələri buna misal gətirmək olar. Burada *η* (sağır nun) dilarxası burun səsi, *x'* dilortası sürtünən kar səs, saitin uzun tələffüz edilməsi, sait səsin burunda tələffüz olunduğunu, sait səsin uzanaraq burunda tələffüz olunduğunu göstərən işarələr tətbiq edilmişdir [98]. Lakin söz əvvəlinə səslərin artımı – *r* sonoru və *st*, *şk* qoşa samitləri ilə başlayan sözlərin əvvəlinə qapalı *i*, *u* və bəzən (açıq) *a* saitlərinin artımı; məs., *irəf*, *İrəvan*, *istansiya*, *işgəf*, *urus*, *Urset*, *asdansiya* və s.), söz ortasına səslərin artımı (məs., *zülüm*, *zulum*, *qomuşu* “qonşu”, *pilav*, *yimişag* və s.), ahəng qanununun pozulması, *k'*–dilarxası partlayan kar səs (Zaqatala-Qax, Dərbənd dialektlərində geniş yayılmışdır; məs., *yek'a*, *k'osa*, *k'ışı*, *k'otan* və s.) kimi fonetik hadisələr dialektoloji lüğətdə öz əksini tapmamışdır. Təsadüfi deyildir ki, söz seçiminin diferensial prinsipi dialektoloji lüğətlər üçün xarakterikdir.

Yazıçı leksikoqrafiyasında isə başqa vəziyyətlə qarşılaşırıq. Yazıçı dilinin lüğəti tərtibatı ilə məşğul olan rus alimləri O.M.Karpova, B.A.Larin və O.V.Tvoroqovun fikrincə, bədii ədəbiyyatda əks olunmuş bütün leksik vahidlər sözlüyə daxil edilməlidir [68, s. 10; 72, s. 2; 82, s. 212]. Hərçənd ilkin təcrübələr diferensial tipli sorğu kitabı şəklində olmuşdur. Məşhur yazıçıların əsərlərinə lüğət tərtib etmək ənənəsi antik Yunanıstan və Roma filologiyasında meydana gəlmişdir. Məqsəd mətndə məlum olmayan kəlmələri oxucuya anlatmaq idi [72, s. 3]. Müasir leksikoqrafiya yazıçı lüğəti üçün sözlərin diferensial seçimi ideyasını qəti şəkildə rədd edir. Şerbanın sözləri də bunu təsdiq edir: “yazıçı dilinin lüğəti mütləq müfəssəl şəkildə olmalıdır” [87, s. 151]. Məsələn, “Səməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti”ni [117] müfəssəl sözlüklü hesab etmək olar. Burada sözlərin

mənaları və mənə incəliklərinin verilməsi ilə yanaşı, şairin ədəbi bədii irsində istifadə etdiyi frazeoloji birləşmələrindən mənə incəlikləri, çoxmənəlilik nümunələrlə verilmişdir. Hətta lüğət məqalələrindəki leksik vahidlərin orfoqrafiyası şairin əsərlərinin çap variantındakı kimi dəyişdirilmədən verilmişdir.

ADİL-in linqvistik obyektinə ədəbi dilin lüğət tərkibi olduğu üçün, diferensial prinsipli lüğətlər sırasına daxildir. Çünki buraya yalnız ədəbi dildə işlənən sözlər daxil edilir. Diferensial prinsip, əsasən, ümumişlək olmayan leksikanın – dialektizmlərin, terminlərin, klassik sözlərin, vulqarizmlərin, neologizmlərin və köhnəlmiş leksikanın seçimində özünü göstərir. Birdilli lüğətlər qrupuna aid olan bu lüğət, sözün dildə müasir, tarixi və mənşəyi baxımından (tarixi və etimoloji) xarakteristikası və izahını vermək məqsədini güdür. Bu cür lüğətlər normativ məqsəd daşıyır: sözün doğru-düzgün istifadəsini göstərmək.

Ə.Ə.Orucov məhəlli sözlərin (dialektizmlərin) izahlı lüğətə daxil edilməsi üçün aşağıdakı şərtləri irəli sürmüşdür: a) məhəlli sözlər ədəbi dil tərkibində ifadə vasitəsi olmalı, yəni dilin lüğət tərkibində müəyyən rol oynamalıdır; b) bu və ya digər məfhumu, xüsusilə termini (məsələn, quş, balıq meyvə, ağac, ot, çiçək, ev ləvazimatı və s. adını) ifadə etmək üçün ədəbi-elmi dildə müvafiq sözün olmamasıdır. Belə hallarda dialekt sözləri, əlbəttə, bu boşluğu doldurmalıdır; c) məhəlli sözlərin ədəbi əsərdə iştirak edən şəxslərin məhəlli dil xüsusiyyətlərini, yerli həyatın spesifik cəhətlərini əks etdirməsi, onların ədəbi dil sinonimikasını zənginləşdirməsi [38, s. 44-45]. Fonetik təhrifə uğramış dialektizmlər izahlı lüğətdə lüğət obyektinə hesab edilməsə də, istisnalar müşahidə olunur. Bu barədə "Dialekt leksikası" paragrafında bəhs olunmuşdur.

Milli leksikoqrafiyamızda lüğət tərtibatının tətbiqi aspektləri və terminoloji leksikanın sözlüyə daxil edilməsi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi Əliheydər Orucovun çiyinləri üzərinə düşmüşdü. Sayca ümumişlək sözlərdən qat-qat artıq olan terminlərin lüğətə daxil edilməsi məsələsində dahi leksikoqrafın irəli sürdüyü əsas şərt – onların aid olduğu elm və ya başqa sahədə

oynadığı rolun əhəmiyyəti və zəruriliyi deyil, daha çox geniş dairedə yayılmış olması və işlənməsi keyfiyyətidir [38, s. 42].

Qeyd edildiyi kimi, terminologiya müasir dövrdə müstəsna əhəmiyyət daşıyır. “Terminləşmə”nin miqyası o qədər genişlənməmişdir ki, terminoloji leksika artıq dil daşıyıcılarının geniş dairəsinin nitqini bəzəməkdədir. Bu isə o deməkdir ki, termin təkcə terminoloji lüğətlərin predmeti deyildir. Terminlərin normativ lüğətlərdə adekvat şəkildə, yəni dilin lüğət tərkibində xüsusi terminologiyanın yerinin obyektiv və kifayət qədər dolğun əks olunması daha şox aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. Bu məsələni ilk dəfə L.V.Şerba sırf tətbiqi sferadan leksikologiya və leksikoqrafiyanın ümumi nəzəriyyəsinə daxil etməklə, izahlı lüğətdə xüsusi terminologiyanın yerini ümumi problem kimi “dilnin lüğət tərkibinə və leksikoqrafiya”ya aid etmişdir [87, s. 266].

L.V.Şerbanın bu barədə belə bir tezişi vardır ki, ana dilinin izahlı lüğətlərinin əsas qayəsi burada leksik-semantik sistemin, yəni “müəyyən dövrdə insan kollektivinin vahid dil anlayışı”nın əks olunmasıdır. İdeal olardı ki, ana dilinin izahlı lüğəti leksik sistemin həm mərkəzi, həm də ətraf sahələrinə aid elementləri əhatə edəydi. Lakin təəssüf ki, belə lüğəti yalnız təsəvvürə gətirmək mümkündür: müasir inkişafetmiş dillərdə, məsələn, rus və ingilis dillərində sözlərin sayı on milyonlardır [87, s. 266]. Ənənəvi ümumi lüğətlərin sözlükləri orta hesabla 100-300 min söz arasında olur. Lüğət tərtibçisi real vəziyyətdən çıxış edərək lüğətə daxil edilə biləcək terminlərin seçimində və onların adekvat təsviri məsələsində qərar verməlidir.

Beləliklə, xüsusi terminologiyaya aid sözlərin seçimi və leksikoqrafik şərtlərə uyğun işlənməsi üçün obyektiv metodların axtarılması həm normativ, həm də terminoloji leksikoqrafiya (terminoqrafiya) üçün əsas məsələdir.

İzahlı lüğətə daxil edilməmişdir: ümumişlək olmayan sözlərdən – məhdud ixtisas sahələrinə aid terminlər, ədəbi dilə məlum olmayan məhəlli leksika (dialektizmlər), yalnız bir məhəllə və məhdud peşəkarlıq mühitinə aid olan və başqaları tərəfindən başa düşülməyən arqotizmlər, vulqarizmlər, ayrı-ayrı yazıçı və müəllif-

lərin icadı olan sözlər [96, s. 12]. Vulqarizmlərdən söz düşmüşkən qeyd etmək lazımdır ki, adətən, qeyri-normativ leksika normativ lüğətlərə daxil edilmir. Yalnız bədii ədəbiyyatda rast gəlinən sözlər istisnadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan filoloji lüğətlərinin hamısı normativ xarakterli olduğuna görə, sözlük tərtibatında qeyri-normativ leksikaya heç birində yer ayrılmamışdır. Bu, görünür ki, milli mentalitet və bədii ədəbiyyatda bu cür leksikanın demək olar ki, işlənməməsi ilə əlaqədardır. Başqa ölkələrdə ədəbi dillə yanaşı canlı danışıq leksikasını da lüğətə daxil etmək üçün iri həcmli müfəssəl prinsipli tezauruslar tərtib edilir. Azərbaycan danışıq dilinin xarakteristikasını verən N.Xəlifəzadə qeyd edir ki, Azərbaycan danışıq dili üslubi cəhətdən eynicinsli olmayıb – kontrastdır. Bir tərəfdən nitq mədəniyyətinin olduqca nəzakətli olması, ən neytral söz və ifadələr üçün inanılmaz sayda evfemizm və dil tabusunun işlənməsi: *həyat yoldaşı – uşaqlarımın anası, anamın gəlini; tualet – ayaqyolu, subaşı, ədəbə; itdirsəyi əvəzinə ceyrandirsəyi; “sizdən də xoş”, “yeriniz məlum”, “üzüm ayağınızın altına”*; ikimənalı söz işləndikdə “*türkün sözü*” kimi nəzakətli ifadələr... Digər tərəfdən elə həmin dil daşıyıcılarının həvəslə istifadə etdiyi qeyri-normativ leksika [84, s. 170]. Təsadüfi deyil ki, Mahmud Kaşğarının məşhur “Divani-lüğəti-t-türk” leksikoqrafik əsərində ən qatı vulqarizmlərə rast gəlmək mümkündür. Məhz bunun sayəsində müasir oxucunun o dövrün canlı danışıqı haqqında müəyyən təsəvvürü vardır. Ən əsası isə tədqiqatçılar üçün əvəzə-dilməz tədqiqat obyektidir.

İkidilli ARL yuxarıda adı çəkilən izahlı lüğət kimi normativ xarakterli olub, diferensial prinsiplidir. Burada müasir elmi-texniki və ictimai-siyasi terminologiya geniş, klassik ədəbiyyatda işlənən ərəb və fars dillərindən alınmış sözlərin bir qismi, müasir yazıçıların əsərlərində və danışıq dilində rast gəlinən dialektlərarası və məhəlli sözlər bir qədər az əks olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ARL-də dialekt leksikası ADİL-dən daha az əks etdirilsə də, dialekt və şivələrdən yaranan milli terminlər bu lüğətdə geniş şəkildə verilmişdir. Belə ki, "ilk dəfə olaraq, müxtəlif terminologiya lüğətlərinin materialları birləşdirilib

sistem halına salınmış və bu lüğətin ümumi sözlüyünə daxil edilmişdir [104, s. 9]. Yəni izahlı lüğətdən (48%) fərqli olaraq terminoloji leksika adıçəkilən lüğətdə daha əhatəlidir (55%). Lakin bu, bayaq söylədiyimiz kimi, beynəlmiləl terminlər hesabına deyil, milli terminlərin olduqca çox əks etdirilməsi hesabına başa gəlir. Bundan başqa, terminlərin hansı elm sahəsinə aid olduğu yenə də izahlı lüğətdən daha dəqiq göstərilmişdir. Burada az da olsa, klassik ədəbiyyatın oxunuşu üçün olduqca vacib olan ərəb və fars mənşəli sözlər, bundan başqa, müasir yazıçıların əsərlərində və danışıq dilində rast gəlinən müəyyən miqdarda dialektlərarası və məhəlli sözlər də öz əksini tapmışdır.

Dünya təcrübəsində terminoloji lüğətlərdən Erik Hempin “Amerika dilçilik terminləri lüğəti”nin tərtibi prinsiplərini qeyd etmək maraqlı olardı. Dilçilik elmi sahəsinə aid terminləri əks etdirən lüğət vahidləri leksikoqrafın subyektiv definisiyası olmadan, birbaşa ayrı-ayrı alimlərə məxsus illüstrativ materiallarla izah edilmişdir. Bəzən isə bir lüğət məqaləsində bir-birinə əks izahlarla qarşılaşmaq mümkündür [130].

Ötən illər ərzində dilimizin lüğət tərkibində, tələffüz və yazı normalarında gedən təbii inkişafıla bərabər, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi orfoqrafiya qaydalarının yenidən işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxardı. 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq orfoqrafiya qaydaları AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda hazırlanmışdır.

1975-ci ildə nəşr olunan ADOL-dakı 58.000 sözə, 2004-cü ildəki nəşrdə daha 22.000 neologizm əlavə olunub. Burada işlənmə tezliyindən asılı olmayaraq bütün sözlər, bu cərgədən bütün terminlər yer almışdır. Belə ki lüğətdə 80 000-ə yaxın sözün düzgün yazılışı göstərilmişdir. 2013-cü ildə 111.000 sözdən ibarət orfoqrafiya lüğəti çap olundu – səkkiz il ərzində dilimizə daxil olmuş yeni sözlərdən 31.000-i lüğətə salınmışdır.

ADOL-un sözlük tərtibatı normativ xarakterli olsa da, izahlı və tərcümə lüğətlərindən fərqlidir. Burada termin və köhnəmiş sözlər, klassik sözlər və məhəlli leksika ilə bağlı diferensial prinsip gözlənilməmişdir. Yəni işlənmə tezliyindən asılı olmayaraq, bütün

sözlər lüğətə daxil edilmişdir. Bu baxımdan orfoqrafiya lüğətini demokratik lüğət hesab etmək olardı, lakin unutmayaq lazım deyil ki, orfoqrafiya lüğəti birinci növbədə normativ lüğətdir və qeyri-normativ leksika – arqo, vulqar leksika, okkazonalizmlər, slenq və jarqon sözlər buraya daxil edilmir. Bu baxımdan biz orfoqrafiya lüğətini müfəssəl tipli lüğətlər sırasına aid edə bilmərik. Orfoepiya və orfofoniya lüğətlərindən fərqli olaraq, orfoqrafiyada morfoloji prinsip ön planda olur. Burada ümumxalq danışığı xüsusiyyətlərinə xas fonetik hadisələr öz əksini tapmır. Adı çəkilən lüğətdə anlaşılmazlıq yaranmaması məqsədilə, sözlər xüsusi hallarda əlavə izahatla verilmişdir.

Beləliklə, müfəssəl və ya diferensial prinsipli bölgü leksikoqrafik əsərlərin sözlük tərtibatlarındakı ümumi fərqin ortaya çıxması baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan filoloji lüğətlərinin təhlilindən aydın olur ki, onların hamısı normativ xarakterlidir. Bu isə Azərbaycan leksikoqrafiyasında iri həcmli, müfəssəl prinsipli izahlı lüğətin yaradılması ehtiyacından xəbər verir. Ümumiyyətlə, ADIL, ARL və ADOL lüğətlərinin sözlüklərində leksik vahidlərin əksəriyyəti, müşahidələrə əsasən söyləmək olar ki, substantiv xarakterlidir. Maraqlıdır ki, feili isimlər burada geniş şəkildə əks etdirilsə də, feili-sifət və feili bağlamaların verilməsinə məhdudiyət tətbiq edilmişdir. İkinci yerdə sifət, üçüncü feil, dördüncü zərf və əvəzlik durur.

Tərcümə lüğətlərində qeyri-dəqiq tərcümə halları

Leksika seçimi edilərkən tərcümə lüğətlərində çox zaman sözlərin bir dildən digərinə dəqiq tərcüməsini vermək mümkün olmur. Dilə ilk dəfə olaraq semiotik aspektdən yanaşan F.Sössür təsadüfi deyil ki, dilçiliyi semiotikanın, semiotikanı isə öz növbəsində sosial psixologiyanın bir bölümünə aid edir [45, s. 75]. Onun “söz fikrin işarəsidir” ideyasından çıxış edərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir etnik qrupun öz milli psixologiyası olduğu kimi müvafiq şəkildə özünəməxsus leksikası vardır. Məhz

bu səbəbdən çox zaman leksik vahidlərin dəqiq tərcüməsini lüğətlərdə vermək mümkün olmur. Məsələn, *tab* leksemının ARL-də iki mənası verilmişdir: 1) *сила* və 2) *терпение, выдержка*. Rus dilində *сила* sözü daha çox fiziki qüvvə mənasını ifadə etdiyi halda, Azərbaycan dilində *tab* daha çox mənəvi iztirabdan yaranan, psixoloji yüklü taqət anlamını daşıyır. Müqayisə məqsədilə, "Rusca-azərbaycanca lüğət"də verilən *сила* leksik vahidinin semantemaları ilə ADİL-dəki *tab* sözünün mənalərini qarşı-qarşıya gətirək:

СИЛА ж 1. qüvvə, qüvvət, güc; 2. zor; 3. iqtidar, qüdrət; 4. gərginlik, gərginlik dərəcəsi; 5. təsir, mənə, mahiyyət; 6. *мн.* qüvvələr, silahlı qüvvələr.[104]

TAB is. [*fars.*] Güc, qüvvət, taqət. Əlinin tabı yoxdur. - Yatmaq üçün gözlərimin xabı var; Dərd çəkməyə mən yazığın tabı var. "*Qurbani*". □ *Tab (tabı) qalmamaq - gücdən düşmək, taqətdən düşmək, üzülmək*. Artıq qollarımda qalmamışdı tab; Uzmüşdü canımı çəkdiyim əzab. Ə.*Cavad*. [96]

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin izahlı və tərcümə lüğətlərində mənə ardıcılığı düzülərkən birinci yerdə müasir dövrdə ən aktual olan anlamı yer alır. Bu baxımdan sözün ilkin mənalərinin üst-üstə düşmədiyi hallarla qarşılaşmalı oluruq. Məsələn, *haqq* sözünün N.Seyidəliyevin "Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti"ndə 1) doğru, 2) ixtiyar kimi sinonimləri verilmişdir [116]. Əslində burada *ədalət* çaları olsa da, sifətə çevrildiyi zaman (*haqlı*) dilimizdə "düzgün deyən, düz fikirləşən, düz hərəkət edən" anlamı irəliyə çıxır. ARL-də isə bu leksik vahidin tərcüməsində ilkin semantema olaraq "справедливый" göstərilmişdir. ARL-də *справедливый* "insafli, ədalətli, adil" şəklində tərcümə olunur. "Haqlı" mənası burada yalnız ikinci semantema olaraq verilir. Əlbəttə ki, *haqlı* leksemının lüğət məqaləsi tərtib olunarkən, onun ilk mənasının *правдивый* verilməsi daha düzgün olar.

ARL-də "cadubaz" sözünün izahı aşağıdakı şəkildə verilib:
CADUBAZ с м. *cadugər*.

Halbuki "cadugər" cadu işləri ilə məşğul olan şəxs anlamını ifadə edir. "Cadubaz" isə "cadu işlərinə həvəsi olan, cadugərlərə, falçılara müraciət edən insan" deməkdir.

ARL-də bəzən kalka üsulu ilə sözlərin rus dilindən tərcümə olunaraq baş söz kimi verildiyini görmək mümkündür. Bu zaman hərfi tərcümə müşahidə olunur. Məsələn, *çəpər*, adətən, Azərbaycanca yüngül konstruksiyaya malik olur, taxta, tikan, məftil kimi materiallardan istifadə olunaraq salınır. Tərcümə lüğətində isə *каменная стена* "daş çəpər" kimi tərcümə edilmişdir. Halbuki daş və kərpicdən tikilən yalnız hasar və ya sədd ola bilər. Bu cür süni tərcümə hallarından biri də dəftərxana ləvazimatı olan *дыракол* leksik vahidinin qarşılığı olaraq verilən *dəlikaçan*, *deşikəçan* sözləridir. Əslində dilimizdə *дыракол* sözünün dəqiq qarşılığı *dəlgəc* leksemidir. ARL-də süni şəkildə tərcümə edilmiş, dilimizdə işlənməyən sözlərdən biri də *печәкчи* leksik vahididir. Rus dilində qarşılıq olaraq göstərilən *пиджачник* sözü D.N.Uşakovun lüğətində təsadüf olunur və "pencək tikişi üzrə mütəxəssis" mənasını verir. Bundan başqa rus dilində "avtomobilin banını təmir edən dəmirçi" mənasında şəhər jarqonizmi kimi istifadə olunur.

Yuxarıda sadalanan qeyri-dəqiq tərcümə hallarının tədqiqatımızda iki səbəbdən yarandığı nəticəsinə gəlinmişdir: 1) hər bir dilin öz milli psixologiyasına uyğun leksikasının olması; 2) dildə baş verən məna genişlənməsi və məna daralması kimi halların sözün ifadə etdiyi semantik iyerarxiya sıralamasında dəyişikliklər yaratması; 3) lüğətdə hərfi tərcümə hallarının olması.

Müxtəlif sistemli dillərin lüğətlərində baş sözlərin sayı problemi və ya filoloji lüğətlərdə feili sifətlər verilməlidirmi?

Dünyanın inkişaf etmiş dillərinin lüğətlərinin sözlüyü baş söz sayının çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, hələ 1961-ci ildə ingilis dilinin izahlı lüğəti ("Webster's Third New International Dictionary of the English Language") 476 000 sözü əhatə edirdi. İngilis dilinin Oksford lüğətində (Oxford English

Dictionary) hal-hazırda 600 000 söz var. Alman dilinin "Duden" izahlı lüğətində isə 400 000 leksik vahid verilmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının Fundamental lüğətlər seriyasından 2013-cü ildə çapdan çıxmış "Rus dilinin orfoqrafiya lüğəti" akademik lüğətində 200 minə yaxın söz yer almışdır.

Bəs bizdə vəziyyət necədir? Azərbaycan lüğətçiliyi üçün son illərin rekord göstəricisi "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"nə (2013) 110 563 baş sözün daxil edilməsidir [2]. Dördcildlik "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə isə cəmi 43 000 söz vardır [1]. Bu nə deməkdir? Bəlkə dilimizin lüğət tərkibi zəngin deyil, yaxud başqa səbəblər vardır?

Bu məsələdə, araşdırmamıza görə, dörd başlıca amil diqqəti çəkir:

- 1) qeyri-normativ leksikanın Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərinə daxil edilməməsi;
- 2) aqlütinativ və flektiv dillər arasında olan morfoloji quruluş fərqi;
- 3) lüğətin hansı dövrdən bəri hazırlanıb ortaya qoyulması faktı;
- 4) Azərbaycan dilində feili sifətlərin bütün formalarının lüğətlərdə əks olunmaması.

Birincisi, qeyri-normativ leksikanın Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərinə daxil edilməməsidir. Ölkəmizdə nəşr olunan izahlı lüğətlər diferensial tipli lüğətlər sırasına daxildir.

Çünki ingilis və rus lüğətlərindən fərqli olaraq, vulqarizmlər, jarqonizmlər, slenqizmlər, okkazonalizmlər və bir çox məhdud dairədə işlənən sözlər bizim lüğətlərə salınmır.

İkinci səbəb, müşahidələrimiz əsasında söyləyə bilərik ki, rus və ingilis dillərinin flektiv, ana dilimizin isə aqlütinativ dil qrupuna aid olmasından irəli gəlir. "Rus dili lüğətlərində söz köklərinin dəyişkən olması səbəbindən Azərbaycan lüğətləri ilə müqayisədə daha çox baş söz müşahidə olunur. Bununla belə, Azərbaycan dilindəki polisemiya rus dili ilə müqayisədə daha zəngindir" [63, s. 17]. Flektiv dillərdə bir çox sözlər müəyyən hallarda kökündən dəyişikliklərə uğrayır. Bu, supletivist forma

(başqa kökdən istifadə edilməklə sözdəyişdirici formanın alınması) və daxili fleksiya (kökün tərkibinin dəyişməsi) ilə əlaqədardır. Məsələn:

azər. insan – insanlar
rus. человек – люди
ing. a person – people

azər. uşaq – uşaqlar
rus. ребенок – дети
ing. child – children

azər. getmək – gedirdi, getdi
rus. идти – шёл
ing. go – went

azər. mən – mənə – mənim
rus. я – мне – мой
ing. I – me – mine

Göstərilən misallarda Azərbaycan dilində olan sözlərin yalnız kökü (*insan, uşaq, getmək, mən*) lüğətlərdə müstəqil lüğət məqaləsinin başlığı olaraq əks olunur. Bildiyimiz kimi, sözün başlanğıc forması kimi Azərbaycan dilində sözün kökü və leksik şəkilçili forması əsas götürülür. Yəni qrammatik şəkilçili *insanlar, uşaqlar, gedirdi, getdi, mənə, mənim* kimi sözlər ayrı-ayrılıqda müstəqil lüğət məqaləli başlıq olaraq verilmir. Lakin həmin sözlərin rus və ingilis dillərindəki qarşılıqlarının hər biri üçün bu dillərin lüğətlərində ayrıca lüğət məqalələri tərtib olunur. Flektiv dillərdə geniş yayılmış olan önşəkilçili sözlər də sözün başlanğıc forması paradiqmasında yer alır. Beləliklə, belə aydın olur ki, flektiv dillərin əlifba tipli lüğətlərindəki leksemlərin sayı aqlütinativ dillərin lüğətlərindəki sözlərlə müqayisədə daha çoxdur.

Üçüncüsü, lüğətin hansı dövrdən bəri hazırlanıb ortaya qoyulması ilə şərtlənir. Məsələn, Uebsterin lüğəti (“Webster’s Third New International Dictionary of the English Language” (1961)) XIX əsrin birinci yarısından etibarən tərtib olunmağa başlanmışdır və hələ də zənginləşdirilməkdə davam edir. Ənənələrə daim sadıq qalan ingilis xarakteri bu lüğətin tərkibində ixtisarlar aparılmasına imkan vermədiyinə görə, sözlüyü 476 000 sözü əhatə edir [139]. “Oksford ingilis lüğəti” (Oxford English Dictionary) 1859-cu ildən tərtib olunmağa başlanmışdır. Tarixi prinsiplərə əsaslanan bu leksikoqrafik əsər 1895-ci ildə 10 cild təşkil etmiş, 1989-cu ildə isə 20 cildə çatdırılmışdır. Bu lüğətə

1150-ci ildən bəri ingilis dilində mövcud olmuş və olan ədəbi və danışıq leksikasının bütün köhnəlmiş və yeni sözləri salınmışdır. Lüğətdə sözlərin etimoloji, semantik, orfoqrafik, orfoepik və qrammatik təsviri ətraflı şəkildə əks olunur. 2005-ci il nəşrində, 301100 baş söz əks olunmuşdur. 2017-ci ildə isə sözlərin sayı 600 000-ə çatdırılmışdır.

Dördüncü səbəb, dilimizdə olan feili sifətin bütün formalarının lüğətlərdə əks olunmamasıdır. Məsələn, görülməsi *işlər*, görülməli *məsələlər*, *işlər*, fikirləşəsi *məqamlar*, razılaşılmalı *məqamlar*, içiləsişərbət, deyiləsi *sözlər*, ediləsi *söhbətlər*, gəziləsi *şəhərlər*, görülecək *işlər* və s.

Biz sonuncu məsələ – Azərbaycan dilində feili sifətlərin bütün formalarının lüğətlərdə əks olunmaması – üzərində ayrıca olaraq dayanmaq istəyirik. Araşdırmamıza görə, feili sifətlərin Azərbaycan filoloji lüğətlərində çox az bir qismi, təxminən 6-7%-i öz əksini tapmışdır. Feili bağlamalar üçün isə bunu yalnız 1% demək olar. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dilinin feili sifət və feili bağlamalarının morfoloji quruluşu rus və ingilis dillərindən qat-qat zəngindir, bu qrammatik kateqoriyaların yaratdığı böyük bir söz ehtiyatının lüğətlərimizə daxil edilməməsi bizi söz azlığı faktı ilə üz-üzə qoymuş olur. Əlbəttə ki, lüğətlərimizdə olan söz boşluğunu dar ixtisas sahəsinə aid terminlər və dialektizmlərlə doldurmaq məqsədəuyğun deyildir. Əvəzində olduqca zəngin feili sifətləri akademik lüğətlərə daxil etmək dilimizin söz ehtiyatının bütün məna incəlikləri ilə əks etdirilməsinə və həqiqətən də dilimizin zəngin olmasını sübut edə bilməyimizə gətirib çıxaracaqdır. Digər dillərdə feili sifətlər daha az söz yaradıcılığına malik olduğu halda lüğətlərdə mütləq verilir, hətta müvafiq ixtisarlara qrammatik xüsusiyyəti və zamanı göstərilir. Məsələn, rus dilində feili sifət "priçastiye" adlanır və iki zaman – keçmiş və indiki zaman üzrə bir feildən cəmi iki feili sifət əmələ gətirir və feili sifətin indiki zamanı heç də həmişə yaranmır, yalnız feilin bitməmiş növündən (несовершенный вид) əmələ gəlir, məs., *думать* (feilin bitməmiş növü) – *думающий, думавший*; feilin bitmiş növündən yalnız keçmiş zaman feili sifəti törənir: *подумать* (feilin bitmiş növü) –

подумавший. Belə bir qısa və konkret feili sifət kateqoriyasına malik olmasına baxmayaraq bütün morfoloji formaları rus dilinin akademik orfoqrafiya, izahlı və tərcümə lüğətlərində mütləq yer alır və hansı zamana aid olması haqqında ixtisarlar verilir. Başlanğıc forma kimi isə üçüncü şəxsin təki, adlıq halı götürülür. Məsələn, *раздробленный, сказанный, разлагающий, разлагающийся, разлитый, разломанный* və s. Buna misal olaraq 1985-ci il nəşri olan dördcildlik A.P.Yevgenyevin baş redaktoru olduğu "Rus dili lüğəti"ni ("Словарь русского языка") misal gətirmək olar.

İngilis dilində də feili sifətin yalnız iki zamanı var: indiki zaman (Participle I / Present Participle) və keçmiş zaman (Participle II / Past Participle). İngilis dilində ayrıca feili bağlama kateqoriyası yoxdur. Present Participle, yəni indiki zaman feili sifəti cümlədə yerinə görə feili sifət və feili bağlama funksiyası yerinə yetirə bilər. Bu qrammatik kateqoriyaların hər iki növü lüğətlərdə əks olunur və bu zaman müvafiq şəkildə feili sifət olduğu və hansı zamana aid olduğunu göstərən ixtisarlar tətbiq edilir. İngilis dilində feili sifətlərin yaranması qaydalı feillərin söz köklərinə şəkilçi artırılması yolu ilə əmələ gəlir: -ing, -en, -ed şəkilçilərindən istifadə olunur. Məsələn, learning (öyrənən), speaking (danışan), given (verilmiş), looked (baxılmış) və s.

Gördüyümüz kimi, istər rus, istərsə də ingilis dilinin feili sifətləri Azərbaycan dilindəki qədər zəngin deyil. Müqayisə üçün qeyd edək ki, dilimizdə nəinki bütün feillər və feilin bəzi şəkilləri, əlavə olaraq feilin qrammatik məna növlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda üç zamana görə feili sifətə çevrilə bilər:

a) keçmiş zaman şəkilçiləri: mış⁴, -dıq + mənsubiyyət şəkilçisi. Professor Qəzənfər Kazımov göstərir ki, -dıq⁴ şəkilçili sözlər substantivləşmiş vəziyyətdə işlənə bilər. Məs.: İçdiyimiz göz yaş, yediyimiz dərd, azar. Ələmdar gördüklərini anlaya bilmədi [21, s.285]. Orfoqrafiya lüğətində var: *yanmış, görməmiş, bışmış, keçmiş, qırılmış, yapılmış, yapılmış, yapışdırılmış, yapışqanlaşmış, yaradılmış, yaralanmış, yaranmış* və s. -dıq⁴ şəkilçili feili sifətlər orfoqrafiya lüğətində rast gəlinmədi.

b) indiki zaman şəkilçiləri: -an, -ən. Bu şəkilçi asanlıqla substantivləşir və mübtədə, tamamlıq, xəbər vəzifələrində işlənə bilir. Məs., oğul evləndirənlər, qız köçürənlər. Orfoqrafiya lüğətində var: *gedən-gələn, gələn-gedən, deyən-gülən, gələn, deyən, vurulan, gönyeyən, qurudan, qurulayan, quşabaxan, quşaparan, quşatan, quşkəsən, quşsatan, quştutan, qutubağlayan, qüvvəölçən, lentçəkən, lentkəsən, lentləyən, leşyeyən, ləkəgötürən, ləkətamizləyən, ləngidən, ləpədöyən, malaçəkən, malgöndərən (iqt.), maviyəçalan, metaləridən, metalkəsən, sözgəzdirən* və s. Burada hətta feili sifətin inkarına da rast gəlmək mümkündür; məs., *yanmayan, dodaqlanmayan, əlçatmayan, hallanmayan, hopdurmayan (kim.), quşqonmayan, paslanmayan, saymayan, solmayan, sözbaxmayan, şüalanmayan,*

c) gələcək zaman şəkilçiləri: -acaq, -əcək. Substantivləşərək hal və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; Orfoqrafiya lüğətində var: *görəcək, gedəcək, yuyunacaq, alacaq-verəcək, alıb-verəcək, biçənəcək, çəkinəcək, dəyişəcək, dönəcək, döşənəcək, enəcək, geyinəcək, gələcək-gedəcək, girəcək, gizlənəcək, görünəcək, hissediləcək, hopacaq, inanılacaq, olacaq, qıracaq, qorxacaq, qurtaracaq* və s.

ç) -malı, -məli təyin və xəbər vəzifəsində işlənir. Məs., adam üzünə çıxmalı deyil; Orfoqrafiya lüğətində var: *olmalı, yənməli, şüalanmalı, yeməli, yeməli-içməli, baxmalı-görməli, deməli, düşməli, getməli, geyişməli, geyməli, gəzməli, bəzəməli, bəzətməli.* Sonuncu söz feilin icbar növünün feili sifətidir.

d) -ası, -əsi feilin lazım şəklində və feili sifət əlamətlərini daşıyır. Təəssüf ki, lüğətdə bu şəkilçi ilə düzəlmiş heç bir sözə rast gəlmədik.

e) -ar, -ər, -maz, -məz . Orfoqrafiya lüğətində var: *gülər, baxar, quşqonmaz, quşkeçməz, quşqalxmaz, qurdyyəməz, qorxuhürkübilməz, qorxubilməz, qonaqsevmez, qonaqistəmz, qiyasedilməz, qibtəedilməz, yənməz, sözgötürməz, sözbaxmaz, yeməz, yeməmz, anlaşılmaz, anlaşımaz, dayanmaz, çıxılmaz, oxunmaz* və s.

İngilis və rus dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində bu qrammatik kateqoriyanın inkar forması xüsusi mənalı sözlər

əmələ gətirdiyinə görə lüğətlərdə əks olunması vacibdir. Məsələn, *yazan* (*yazmayan*), *yazmış*, *yazdığı* (*yazmadığı*), *yazılan* (*yazılmayan*), *yazılmış* (*yazılmamış*), *yazıldığı* (*yazılmadığı*), *yazılacaq* (*yazılmayacaq*), *yazdıran* (*yazdırmayan*), *yazdırmış*, *yazdırdığı* (*yazdırmadığı*), *yazdıracaq*, *yazdırtıran*, *yazdırılan* (*yazdırılmayan*), *yazdırılmış* (*yazdırılmamış*), *yazdırıldığı* (*yazdırılmadığı*), *yazdırılacaq*, *yazışan* (*yazışmayan*), *yazışdığı* (*yazışmadığı*), *yazar*, *yazmaz*, *yazılmaz*, *yazılasi*, *yazdırılasi*, *yazılmalı*, *yazdırılmalı*, *yazışmalı*. Bütün bu qədər söz ehtiyatı içərisindən "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə yer alan yalnız *yazan* və *yazar* feili sifətləridir.

"Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə *oxumaq* feilindən yaranan feili sifətlərdən aşağıdakılar verilir: *oxumuş*, *oxumamış*, *oxunmaz*, *oxuyan*. Amma əslində bu feilin *oxunulan*, *oxudulan*, *oxutduran*, *oxutdurulan*, *oxutdurulmalı*, *oxudulması*, *oxumuş*, *oxunmuş*, *oxunmamış*, *oxutulmuş*, *oxutdurulmuş*, *oxunacaq*, *oxudulacaq*, *oxutdurulacaq*, *oxutulmaz*, *oxunmaz*, *oxumalı*, *oxunmalı*, *oxutulmalı* kimi müəyyən məna incəlikləri ilə fərqlənən adyektivləşən variantları vardır.

Feili sifət adyektivləşmə (sifətləşmə) xüsusiyyəti daşıyır. Adyektivləşmə dilçilikdə transpozisiyanın bir növü hesab olunur. "Dilçilik ensiklopediyası" lüğətində [106, s. 519] göstərilir ki, "transpozisiya bir dil formasının başqa formanın funksiyasında işlənməsi deməkdir". Yəni bir nitq hissəsinə aid olan sözün başqa bir nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirməsi. Yəni həmin lüğətdə transpozisiyanın iki mərhələsi fərqləndirilir: "1. Natamam və ya sintaktik transpozisiya. Burada nitq hissəsində dəyişiklik baş vermir, yalnız sintaktik funksiya dəyişilir. 2. Yəni nitq hissəsinə tam və ya morfoloji transpozisiya olunma."

Azərbaycan dilində feili sifətlər feil olduğu halda sifət funksiyası yerinə yetirməsi və substantivləşdiyi zaman sintaktik mövqeyini dəyişə bilmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Q.Kazımov da göstərir ki, feili sifətlər sifət kimi substantivləşə bilər və bu zaman mübtədə, tamamlıq, xəbər vəzifələrində işlənir, hal şəkilçiləri qəbul edərək söz birləşmələrinin, qoşmalı birləşmələrin tərəfləri

vəzifəsində işlənir; məs., “*Düşməndir arada söz gəzdirənlər, Bəzən iblis kimi qəlbə girənlər*”. (S.V.) [21, s. 281].

A.V.Rezunova " Rus, ingilis və alman dillərinin leksikoqrafik və bədii diskursunda feili sifətlərin keçicilik və sinkretizmi" mövzusunda dissertasiyasında ("Переходимость и синкретизм причастий в лексикографическом и художественном дискурсе в русском, английском и немецком языках") göstərir ki, alman, ingilis və rus dillərinin akademik lüğətlərində feili sifətlərin verilməsi iki yolla həyata keçirilir:

1) yuva quruluşuna malik lüğət məqaləsinin tərkib hissəsi kimi; məsələn:

ЛЮБИТЬ, люблю, любишь; любящий, любимый (Rus dilinin izahlı lüğəti. И.Ожегова и Н.Ю.Шведовой, 1997, s. 213, 336);

BEGIN v, began, begun...

LIE v, lay, lain, present participle lying (Müasir ingilis dili lüğəti "Longman Dictionary of Contemporary English", 1992, т. 1, s. 82, 603);

2) ayrıca baş söz kimi; məsələn:

ИСКРИВЛЁННЫЙ, ая, ое; -лён, лена, лено. *прич. страд, прош. вр.* от искривить (Rus dilinin izahlı lüğəti. С.И.Ожегова и Н.Ю.Шведовой, 2000, т. 1, s. 1233).

Azərbaycan dilçiliyində feili sifətlərə birmənalı olmayan münasibət lüğətçiyimizdə bu qrammatik kateqoriyanın əks olunmasına da təsirsiz ötməmişdir. H.Mirzəyev feili sifətlərə həsr olunmuş "Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyasından seminar" adlı tələbələr üçün dərs vəsaitində göstərir ki, XIX əsrin birinci yarısından 1924-cü ilədək bu (feili sifət), dilçilik ədəbiyyatımızda, başlıca olaraq, feil, 1924-cü ildən 1954-1955-ci illərdə, əsasən, sifət, həmin vaxtdan 1959-1960-cı ilə qədər, əsasən, feil, bundan sonra isə həmişə feil bəhsində izah olunmuş, bəzən feildən düzələn düzəltmə sifətlərlə qarışdırılmış, bəzən də onun morfoloji xüsusiyyəti yanlış olaraq sintaktik vəzifəsinə görə müəyyən-

ləşdirilmişdir.¹⁹ Məhz bu səbəbdən 60-cı illərin qrammatikasını əks etdirən dördcildlik "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə feili sifətin substantivləşməsi isim, atributivləşməsi isə sifət kimi xüsusi qısaltmalarla verilir. Məsələn:

Taxılqurudan *is.* Taxılı qurutmaq üçün maşın. // *sif.* mənasında. *Taxılqurudan maşın.*

Kömürsoran *sif. tex.* Hidravlik üsulla kömür çıxarılmasında işlədilən (maşın və s.). *Kömürsoran maşın.*// *is.* Hidravlik üsulla kömür çıxarılmasında işlədilən maşın və s. *Yeni markalı kömürsoran.*

Bundan başqa, Azərbaycan filoloji lüğətlərində feili sifətlərin heç də bütün növləri öz əksini tapmır. "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" və dördcildlik "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə feili sifətin yalnız isimləşənləri və ya sifət kimi işlənə bilənləri, məsələn, *oxuyan* (xanəndə mənasında), *çalan* (çalğıcı mənasında), *qapan*, *tutan* (qapan it, tutan it mənasında) və s. daxil edildiyi göstərilir. Feilin şəxssiz formalarından məsdər və feili isim lüğətlərdə rahatlıqla verilə bildiyi halda, feili sifətin niyə verilə bilməməsi sual doğurur. Halbuki ixtisarlar arasında həm feili bağlama, həm də feili sifət görmək mümkündür.

Qeyd etmək istərdik ki, feili sifətlər terminoloji vahid kimi geniş şəkildə istifadə olunur. Məsələn:

*Daşımanı hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirən nəqliyyat (daşıma) sənədinin formasından (növiyədən) və yerinə yetirdiyi funksiyadan asılı olaraq daşımaların üç növü fərqləndirilir: qaimə ilə rəsmiləşdirilən daşımalar; konosamentlə rəsmiləşdirilən daşımalar; çarterlə rəsmiləşdirilən daşımalar.*²⁰

¹⁹ Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyasından seminar. 1971. s. 36.

²⁰ Sabir Salman oğlu Allahverdiyev. Nəqliyyat müqavilələri {nəqliyyat qanunvericiliyinin elmi-praktiki kommentariyası}. I hissə. "Digesta" nəşriyyatı. Bakı, 2005, 336 səh. s. 25

Triggerlər doymuş və doymamış, sinxron və asinxron, simmetrik və qeyri-simmetrik kimi qruplara bö-lünür.;²¹

Şirinləşmiş hövzə çöküntüləri;²²

Açar növü: gizli naqıl üçün batırılmış.²³

Birmənzilli və ya **blıklənmiş** yaşayış evlərinin isidilməsi və isti su təchizatı üçün nəzərdə tutulmuş istilik aqreqatlarının yerləşdirilməsi üzrə Müvəqqəti Təlimat (СНП II-35-76 “Котельные установки” normativ sənədə əlavə).²⁴

Maraqlıdır ki, bəzən sözləri internet məkanında, kitabların pdf-lərində axtarısa verərkən yalnız feili sifət və feili isimlərini tapa bilirik. Məsələn: *tabəksildilmiş (tex.)* və *tabəksiltmə, teksturlanmış* və *teksturlanma* və s. Bu sözlərin feillərinin işlək olmaması bir fakt kimi qarşımızda durur.

Zənnimizcə, feili sifətin lüğətçiliklə bağlı probleminin həll edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Feili sifətlərin Azərbaycan dilinin akademik lüğətlərinə salınmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dilimizin lüğət tərkibi ətraflı və dolğun şəkildə əks olunacaq, nəticə etibarilə isə lüğətlərimizdə söz azlığı problemi müəyyən qədər aradan qalxmış olacaqdır.

Azərbaycan dilində ərəb, rus və rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş alınmaların transliterasiya məsələsi

Orfoqrafiya lüğətinə sözlər daxil edən lüğətçi transliterasiyanın qanunlarını da gözəl bilməyə borcludur. Çünki alınma sözlər dilimizin yazı sistemində elmi əsaslarla uyğunlaşdırıldıqdan sonra lüğətə daxil edilə bilər.

²¹ ELEKTRONİKA. İngilis, rus və Azərbaycan dillərində izahlı terminoloji lüğət. Bakı, Elm, 2013. s. 59.

²² Geologiya terminlərinin izahlı lüğəti. — Bakı: Nafta-Press, 2006. 679 səh., s. 513.

²³ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR) Marketing və İqtisadi əməliyyatlar idarəsi. 2017.

²⁴ Tikinti üzrə normativ, metodiki və rəhbəredici sənədlər.

<http://www.arxkom.gov.az>

Transkripsiya əcnəbi sözün dəqiq tələffüzünü əks etdirməlidir, transliterasiya tərkibi eyni olmayan iki əlifbanın ortaq məxrəcə gətirilməsi prosesini həyata keçirir. Bu zaman əcnəbi dilin hərflərinin ifadə etdiyi səslər nəzərə alınmır. M.İ. Matuseviç göstərir ki, canlı dillərin transliterasiyasında kompromisə getmək, canlı ifadə formasından tam fərqlənməməsi məqsədilə oxunuşuna diqqət yetirmək lazımdır; başqa sözlə desək, transliterasiya edilən əlifba deyil, məhz həmin dildə qəbul edilmiş qrafika sistemidir. Məsələn, fransız familyası Daudet tələffüzə uyğun olaraq Dode yazılmalıdır.²⁵

J.N. Saranqayeva və L.V. Darjinova isə, bundan əlavə, belə hesab edirlər ki, transliterasiya zamanı söz doğma dilin oxunuş qaydalarına uyğunlaşdırılmalıdır, məs., klub (club), Vaşinqton (Washington) və s.²⁶

Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə transliterasiya qaydalarının öyrənilməsi təkcə alınma sözlərin lüğətlərdə orfoqrafik cəhətdən düzgün əks etdirilməsi üçün deyil, eyni zamanda SSRİ dövründə qadağan edilmiş dini mətnlərin, Quranın surə və ayələrinin transliterasiya edilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bu baxımdan, ərəbmənşəli sözlərin dilimizdəki əsrlərin sınağından çıxmış transliterasiyasını öyrənmək alınma sözlərin doğma dilin səs və hərflərinə uyğunlaşma prosesinə aydınlıq gətirmiş olar. Məsələn, ərəb dilində اَلْعَلَانُ [a'lēn] dilimizdə “elan” şəklində transliterasiya edilmişdir. Burada fonetik prinsip əsas götürülmüşdür. Bəzən isə tarixi-ənənəvi prinsip transliterasiyaya öz təsirini göstərir. Ərəb dilində qadın cinsində olan sözlərin sonunda gələn **tə mərbutə** (ة) şəkilçisi əski əlifbadan gələn bir ənənəyə (əski əlifbada ʿhərfinin nöqtələri atılmışdı – ۵) uyğun olaraq “Azərbaycan dilində deyildiyi şəkildə gah ə, gah da t ilə yazılır”²⁷, məsələn, ərəb sözü مُعَلِّمَةٌ [mu'allimə] indi də əski əlifbada olduğu kimi معلمه

²⁵ М.И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1941. С. 106. с. 45.

²⁶ Сарангаева Ж. Н., Даржинова Л. В. // Роль заимствований в английском языке. Сарангаева Ж. Н., Даржинова Л. В. М.: Вестник калмыцкого университета, 2015. – 70 с. с. 18.

²⁷ Ərəb dilinin qısa kursu. Dərslik. Bakı, Maarif, 1988, 384 səh., s. 60

“müəllimə”şəklində yazılır. Halbuki müasir dilimizdə bu söz [məlimə] kimi tələffüz olunur. Yaxud حِكْمَةٌ [hıkmə] əski əlifbada حکمت şəklində olduğuna görə, müasir dövrdə də “hikmət” yazılmaqda davam edilir. Ümumiyyətlə, əski əlifbada ərəb dilindən alınmış sözlərlə bağlı ümumi qəbul edilmiş qaydalar müasir dövr orfoqrafiyamıza təsirsiz ötürməmişdir. Məsələn, “ərəb mənşəli sözlərdə söz əvvəli və sonunda olan həmzə əski əlifbada atılmışdı”.²⁸

Həmin qaydanın nəticəsidir ki, ərəb dilində إِجْرَاء [icrāʾ], بَلَاء [bəlāʾ], ذِكَاء [zəkāʾ], رَغْنَاء [raʾnāʾ] tipli sözlər əski əlifba ilə بلا، ذكا، اجرا şəklində yazıldığına görə müasir orfoqrafiyamızda da *icra*, *bəla*, *zəka*, *Rəna* olaraq qəbul edilib.

Beləliklə, ərəb mənşəli sözlərin azərbaycanlaşdırılması prosesi müasir dilimizdə aşağıdakı dəyişikliklərlə nəticələndi:

- a) **tə mərbutə** və sözün sonundakı **həmzə** atıldı;
- b) **tə mərbutə** (ة) gah ə, gah da t ilə əvəzləndi;
- c) ərəb sözlərinin saitlər sistemi dilimizin doqquz saitinə uyğunlaşdırıldı və səs dəyişiminə məruz qaldı: ö, ü, e, o;
- d) səs dəyişimi samitlərdə də baş verdi: ğ→q, q→ğ, ğ→g;
- e) müasir əlifbada ərəb sözlərindəki sə (ث) və sad (ص) hərfləri bir s; zəl (ذ), za (ظ), dad (ض) hərfləri bir z; tə (ت) və ta (ط) hərfləri bir t; ha (ح) və hə (ه) hərfləri bir h ilə ifadə edildi;
- f) ərəb sözlərinin sonunda gələn ayn (ع) hərfi atıldı;
- g) sukunlu ayn (ع), sukunlu və ya məddəli **həmzənin** (أ، و، ئ) göstəricisi olan **apostrof** zamanın sınağından çıxaraq ümumiyyətlə istifadədən düşdü.

²⁸ Ərəb dilinin qısa kursu. Dərslik. Bakı, Maarif, 1988, 384 səh., s. 60

**Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinə transliterasiya
cədvəli
Samitlər**

Ərəb				Azərbaycan			Nümunə
				Əski əlifba		Müasir transliterasiya	
Hərflər	Hərfin adı	Transkripsiyası	Nümunə	Transliterasiyası	Nümunə	Transliterasiyası	Nümunə
ا	ألف	əlif	[ā, ʾ]	إجراء	ا، آ	اجراء،	a, ə, i icra,
ب	باء	bā'	[b]	بلاء	ب	بلا	b bəla
ت	تاء	tā'	[t]	تأريخ	ت	تاريخ	t tarix
ث	ثاء	sā'	[s]	ثابت	ث	ثابت	s sabit
ج	جيم	cīm	[dʒ]	جنوبي	ج	جنوب ي	c cənubi
ح	حاء	hā'	[ħ]	حكمة	ح	حكمة	h hikmət
خ	خاء	'xā	[x]	خاطرة	خ	خاطر ه	x xatirə
د	دال	dāl	[d]	دعوة	د	دعوة	d dəvət
ذ	ذال	zāl	[ð]	ذكاء	ذ	ذكا	z zəka
ر	راء	'rā	[r]	رئيس	ر	رئيس	r rəis
ز	زاي	zāy, zeyn	[z]	زقوم	ز	زقوم	z zəqqum
س	سين	sīn	[s]	سمت	س	سمت	s səmt
ش	شين	šīn	[ʃ]	شايعة	ش	شايعة	ş şayie

ص	صَاد	şād	[ʃ]	صَاحِب	ص	صَاد ب	s	sahib
ض	ضَاد	ḍāḍ	[ḍ]	ضَرُورِيّ	ض	ضَرُو رِي	z	zəruri
ط	طَاء	tā'	[t]	طَيَّارَة	ط	طَيَّارَه	t	təyyarə
ظ	ظَاء	zā'	[z]	ظَفَر	ظ	ظَفَر	z	zəfər
ع	عَيْن	a'yn	[a']	أَعْلَان	ع	اعْمَان	a, ə, e	elan
غ	غَيْن	ğayn	[ğ]	غَافِل	غ	غَافِل	ğ	qafil
ف	فَاء	fā'	[f]	فُضُولِيّ	ف	فُضُول ي	f	Füzuli
ق	قَاف	qāf	[q]	قَاتِل	ق	قَاتِل	q	qatil
ك	كَاف	kāf	[k]	كِتَابَة	ك	كِتَابَه	k	kitabə
ل	لَام	lām	[l]	لَاقِيْد	ل	لَاقِيْد	l	laqeyd
م	مِيم	mīm	[m]	مُعَلِّمَة	م	مَعْلَمَه	m	müəlli mə
ن	نُون	nūn	[n]	نُعْرَة	ن	نَعْرَه	n	nərə
ه	هَاء	hā'	[h]	هَالَة	ه	هَالَه	h	halə
و	وَاو	uvāuv	[w]	وَالِدَة	و	وَالِدَه	v	validə
ي	يَاء	yā'	[y]	يَتِيم	ي	يَتِيم	y	yetim

Ərəb saitlərinin transliterasiyası:

1) Ərəb dilində **au** (أَوْ) diftonqu Azərbaycan dilində öv ilə əvəzlənir.

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
دَوْلَة	[daulə]	dövlət (دولت)
دَوْر	[daur]	dövr
مَوْقِع	[mauqı']	mövqe
مَوْضُوع	[mauḏū']	mövzu
نَوْع	[nau']	növ
نَوْبَة	[naubə]	növbə
أَوْلَاد	[auləd]	övlad
شَوْق	[ʃauq]	şövq
تَوْبَة	[təubə]	tövbə
ذَوْق	[zauq]	zövq

2) Ərəb dilində qısa **u** (damma – ُ) saiti Azərbaycan dilində aşağıdakı saitlərlə əvəzlənir:

a) çox zaman **ü** kimi yazılır. Məsələn:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
آيَة الْكُرْسِي	[āyətulkursiy]	ayətül- Kürsi
خُصُوصِي	[xuşuşiyy]	xüsusi
مُعَالِجَة	[muālicə]	müalicə
مُعَاصِر	[muāşır]	müasir
مُعَاوِن	[muāvin]	müavin
مُبَادِلَة	[mubādilə]	mübadilə
مُبَارَك	[mubārak]	mübarək
نُفُود	[nufüz]	nüfuz

نُسخة	[nuxə]	nüsxə
صُبْح	[ʃubḥ]	sübh
سُكُونَة	[sukünə]	sükunət (سکونت)
سُكُوت	[sukūt]	sükut
شُمُول	[ʃumūl]	şümul
وُجُود	[wucūd]	vücad

b) ö ilə yazılır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
مُهْر	[muhur]	möhür
مُحْتَرَم	[muhtəram]	möhtərəm
مُحْتَوِيَّات	[muhtəwiyyāt]	möhtəviyyat
نُقْصَان	[nuqşān]	nöqsan
نُقْطَة	[nuqta]	nöqtə
حُكُومَة	[ḥukümə]	hökumət (حکومت)
صُحْبَة	[şuḥbə]	söhbət
تُهْمَة	[tuhmə]	töhmət
تُحْفَة	[tuḥfə]	töhfə
ظَهْر	[zahr]	zöhr (günorta)
زَهْرَة	[zəhra]	Zöhrə (ulduz)

c) bəzən isə o ilə əvəzlənir:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
نُقْل	[nuqul]	noğul

3) Ərəb dilində kobud samitlərin qalınlaşdırdığı saitlər Azərbaycan dilində incəlidir:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
عَاصِف	[ʿāṣaf]	Asəf
رَئِيس	[raīs]	rəis

رَحِيم	[rahīm]	rəhim
زِيَارَةٌ	[ziyāra]	ziyarət (زيارت)
وَزِير	[wazīr]	vəzir
وَضِيئَةٌ	[wadīyya]	vəziyyət (وضيت)

4) Ərəb dilindəki **uzun ə** saiti (اَ) Azərbaycan dilində **a** ilə yazılır. Məsələn:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
باب	[bāb]	bab (qapı)
بارز	[bārız]	bariz

Ərəb samitlərinin transliterasiyası:

1) 2002-ci il avqustun 1-nə qədərki kiril və latın qrafikasında qəbul olunmuş apostrof işarəsi ərəb əlifbasında söz ortasında və sonunda **ayn** samiti (ع) üzərində və ya yanında sukun (◌ْ) gəldiyi zamana; **həmzə** (إ) üzərində sukun (◌ْ) və ya məddə (إِ) qoyulduğu məqamlara təsadüf edir.

Ərəb dilində	Transkripsiyası	2002-ci ilə qədərki transliterasiya	Müasir transliterasiya
أَعْتَبَار	[a'tibār]	e'tibar	etibar
أَعْتِرَاض	[a'tilād]	e'tiraz	etiraz
جُرْعَةٌ	[cur'a]	cür'ət	cürət
الْقُرْآن	[əlqur'ən]	Qur'an	Quran
مَوْقِع	[mauqe']	mövqe'	mövqe
مَعْمُولَات	[mə'mülāt]	mə'mulət	məmulat
مَعْمُور	[mə'mūr]	mə'mur	məmur
مَنَافِع	[mənafə']	mənafə'	mənafə
مَعْنَوِي	[mə'nəviy]	mə'nəvi	mənəvi
رَعْنَاء	[ra'nā']	Rə'na	Rəna
تَعْلِيم	[tə'lim]	tə'lim	təlim
يَأْجُوج	[yə'cüc]	Yə'cuc	Yəcuc

2) **Ayn** samitinin (ع) və **həmzənin** (ه) üzərində, ya əvvəlində qısa **u** saiti (damma – ُ) olduğu zaman **ayn** hərfi və **həmzə** Azərbaycan dilində **ö** kimi yazılır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
عُهُدَةٌ	[u'hdə]	öhdə
مُؤْمِنٌ	[mu'min]	mömin
مُعْتَبَرٌ	[mu'təbər]	mötəbər

3) Ərəb dilində **ayn** samiti (ع) üzərində sukun, fətha və ya kəsra yanaşı gəldiyi zaman Azərbaycan dilində **e** ilə əvəzlənir. **E** səsinin əmələgəlmə halları ərəbmənşəli sözlərin ilk və son hecalarına təsadüf edir.

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
بَارِعٌ	[bā'ra']	barə
أَعْلَانٌ	[a'lōn]	elan
عَلْمٌ	[a'lm]	elm
فَعْلٌ	[fa'l]	feil
قَانِعٌ	[qāne']	qane
مَعْرَاجٌ	[ma'rac]	merac
مَعْمَارٌ	[ma'mār]	memar
مَوْقِعٌ	[mauqı']	mövqə
شَعْرٌ	[[a'r]	şeir

4) Ərəb sözlərinin sonunda olan həmzə əski əlifba orfoqrafiyasında ləğv edildiyinə görə, bu ənənə müasir orfoqrafiyada da öz əksini tapmışdır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Əski əlifbada	Müasir transliterasiyası
بَلَاءٌ	[bəla']	بلا	bəla
رَعْنَاءٌ	[ra'nā']	رعنا	Rəna
زَكَاءٌ	[dəkā']	زكا	zəka
ضِيَاءٌ	[diyā']	ضيا	ziya (ışıq)

5) Ərəb sözlərinin sonundakı **ayn** samitinin ləğvini əski əlifbada deyil, müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında görmək mümkündür:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
مِصْرَاع	[mıʃraʻ]	misra
مَوْقِع	[mauqıʻ]	mövqe
مَوْضُوع	[mauḏūʻ]	mövzu

6) Ərəb sözlərinin bəzilərində yanaşı gələn samitlər arasına Azərbaycan dilində sait artırılır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
عَقْل	[aʻql]	ağıl
عَيْب	[aʻyb]	ayıb
عَطْر	[aʻtr]	ətir
إِسْم	[ism]	isim
فَعْل	[fəʻl]	feil
فِكْر	[fıkr]	fikir
قَبْر	[qabr]	qəbir
شَعْر	[ʃeʻr]	şeir
شَكْل	[ʃəkl]	şəkil

7) Ərəb dilində **dad** (ض) hərfi Azərbaycan dilində **z** kimi yazılır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
مَوْضُوع	[mauḏūʻ]	mövzu
ضِد	[ḏıd]	zid
ضِدِّيَّات	[ḏıddiyyət]	ziddiyyət
ضِيَاء	[ḏıyāʻ]	ziya (ışıq)

ضَرْبَةٌ	[d̪arbə]	zərbə
قَبْضٌ	[qabɖ]	qəbz

8) Ərəb dilindəki ğ (غ) samiti bəzən Azərbaycan dilində q ilə əvəzlənir. Məsələn:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
غائب	[ğaib]	qayıb
عَفْلَاتٌ	[ğaflətən]	qəflətən
غَافِلٌ	[ğāfil]	qafil
غَالِبٌ	[ğālib]	qalib
غَيْبٌ	[ğeyb]	qeyb
غَيْبَةٌ	[ğeybə]	qeybət (غَيْبَاتٌ)
غَيْدٌ	[ğeyd]	qeyd
غَيْرَةٌ	[ğeyrət]	qeyrət
غَيْرٌ	[ğeyr]	qeyri
عَرَضٌ	[ğərad]	qərəz
العَرَضُ	[əlğərad]	əlqərəz

9) Ərəb dilində q (ق) samiti Azərbaycan dilində bəzən ğ ilə yazılır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
عَقْلٌ	[a'qɭ]	ağıl
مُقَامٌ	[muqām]	muğam

Ərəb şəkilçilərinin transliterasiyası:

1) Ərəb dilində [iyyun] (يِيُونُ), [aviyyun] (أَوِييُونُ) nisbi sifət şəkilçiləri Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərində -i və -vi şəkillərini almışdır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
إِجْتِمَاعِيٌّ	[ictimāi'yyun]	ictimai
خُصُوصِيٌّ	[xuşuşıyyun]	xüsusi

مَعْنَوِيّ	[mə'nəwiyyun]	mənəvi
صَفَوِيّ	[şafawıyyun]	Səfəvi
سِيَّاسِيّ	[siyāsiyyun]	siyasi
تَبْرِيْزِيّ	[təbrīziyyun]	Təbrizi
مُفَكَّرَوِيّ	[məfkūrawıyyun]	məfkurəvi

2) Azərbaycan dilinin qrammatikasında ləksik şəkilçi kimi öyrənilən **-at²** (اٲ) suffiksi ərəb mənşəli olub qadın cinsinin cəmini bildirir. Məsələn, *məlumat, təbliğat, mühacirət, tədqiqat* və s. Bu, *dövlət, hikmət, qeybət* və s. bu tip sözlərdəki şəkilçi ilə qarışdırılmamalıdır. Sonuncu *tə mərbutə* (ٲ) şəkilçisinin əski əlifbada transliterasiya olunmuş variantıdır. Aşağıda bu barədə məlumat verilir.

3) Ərəb dilində qadın cinsini ifadə edən **tə mərbutə** (ٲ) şəkilçisi əski əlifbadan gələn bir ənənəyə uyğun olaraq (əski əlifbada ٲ hərfinin nöqtələri atılmışdır – ٲ) Azərbaycan dilində deyildiyi şəkildə gah **ə**, gah da **t** ilə yazılmışdır:

Ərəb dilində	Transkripsiyası	Əski əlifbada	Azərbaycan dilinə transliterasiyası
بَاكِرَةٌ	[bəkiri]	باكره	bakirə
مُعَالِخَةٌ	[muā'licə]	معالجه	müalicə
مُعَلِّمَةٌ	[mua'llimə]	معلمه	müəllimə
مُبَادِلَةٌ	[mubādilə]	مبادله	mübadilə
زِرْوَةٌ	[zirwa]	ذروه	zirvə
دَوْلَةٌ	[daulə]	دولت	dövlət
زِيَارَةٌ	[ziyāra]	زيارت	ziyarət
حِكْمَةٌ	[hikmə]	حکمت	hikmət
غَيْبَةٌ	[ğeybə]	غيبت	qeybət
أُمَّةٌ	[ummə]	امت	ümmət
وَضِيَّةٌ	[wadiyya]	وضيت	vəziyyət

Rus əlifbasının transliterasiyası²⁹

Rus		Azərbaycan dilinə	Nümunə	
Rus əlifbası	Transkripsiya	Transliterasiya		
А а	[a]	a	арка	arka
Б б	[be]	b	баллон	balon
В в	[ve]	v	Владимир	Vladimir
Г г	[qe]	q	гравюра,	qravür,
		g	гитара,	gitarə,
		h	гибрид	hibrid
Д д	[de]	d	демократия	demokratiya
Е е	[ye]	ya	Вена	Vyana
		ye	пьеса	pyes
		e	печенье	peçenyə
Ё ё	[yo]	yo	ёлка, актёр	yolka, aktyor
		o	Хрущёв, Горбачёв	Xruşşov, Qorbaçov
		ö	ксёндз, Кёльн	ksöndz, Köln
Ж ж	[je]	j	журнал	jurnal
З з	[ze]	z	зарисовка запонка	zarisovka zaponka
И и	[i]	i	Иркутск	İrkutsk
Й й	[qısa y]	y	майонез	mayonez
		yazılmır	Маяковский	Mayakovski
К к	[ka]	k	картон	karton

²⁹ Нигяр Агаева, Хадиджа Гейдарова. Транслитерация слов в азербайджанском языке заимствованные через русский язык. // «Тілтаным» журналы. 2019. № 1.

		q	калач	qalac
Л л	[el]	l	Людмила	Lüdmila
М м	[em]	m	миниатюра	miniatür
Н н	[en]	n	Нина	Nina
О о	[o]	o	Москва, оптика	Moskva, optika
П п	[pe]	p	папарацци	paparassi
Р р	[er]	r	расизм	rasizm
С с	[es]	s	славяне	slavyanlar
Т т	[te]	t	Троцкий	Trotski
У у	[u]	u	Ульянов	Ulyanov
Ф ф	[fe]	f	Фёдор	Fyodor
Х х	[x]	x	Харьков	Xarkov
Ц ц	[ts]	s,	цистерна	sistern
		ts,	троцкист	trotskiçi
		istisna ç	царь	çar
Ч ч	[ç]	ç	чертёж	çertyoj
Ш ш	[ş]	ş	шляпа	şlyapa
Щ щ	[şş]	ş	плащ	plaş
		şş	мещанин	meşşan
ь	sərtlik işarəsi	–	адъюнкт	adyunkt
ы	[ı]	ı	Мартынов	Martınov
ь	yumşaqılı q işarəsi	–	июль	iyul
Э э	[e]	e	эюд	etüd
Ю ю	[yu]	yu	Юлия,	Yuliya,
		ü	Люксембург	Lüksemburq
Я я	[ya]	ya	князь	knyaz

Səs əvəzləmələri. Rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş sözlər aşağıdakı səs əvəzləmələrinə məruz qalır: $ц \rightarrow s$, $ц \rightarrow ç$, $г \rightarrow g$, $ц \rightarrow ts$, $г \rightarrow h$, $к \rightarrow q$.

ц → s əvəzlənməsi:

a) Rus dilində isimlərin söz əvvəli və ortasında gələn **цн** və **це** hecalarındakı **ц** samiti Azərbaycan dilində əksər hallarda **s** hərfi ilə yazılır. 2013-cü il “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə söz əvvəlində **ц - s** əvəzlənməsi ilə 95 ədəd söz vardır: *sex, sellüloid, sellüloz, sellülit, selsi (C), selsin, sement, sent, sentrifuqa, sentrist, sentrizm, sentroplazma, sentrosfer, sentrosom, senturiya, senturman, sensor, senzura, seolit, seroz, sianat, sianid, sibo, sikl, siklik kordinat, siklodial, sis-forma (fiz.), siklobutan, siklobutanol, siklobuten, siklobutilamin, siklofosfamid, siklofosfan, siklogenez, sikloheksan, sikloheptan, sikloid, sikloqram, sikloметр, siklon, siklooktan, siklop, siklopik, siklopropan, siklosilikat (-lar), siklotron, silfon, silindr, sink, sirk, sirkonium, sirkul, sirkulyar, sirkulyator, sirroz, sirrozlu, sistit (tib.), sital, sitat, sitoaqlütinasiya, sitobiologiya, sitobioloji, sitodiyagnostika, sitoekologiya, sitoekoloq, sitoekoloqluq, sitofiziologiya, sitofizioloji, sitofotometrik, sitofotometriya, sitogen, sitogenetik, sitogenetika, sitoxrom, sitokimya, sitolimfa, sitoliz, sitologiya, sitoloji, sitomorfologiya, sitomorfoloji, sitomorfoz, sitoplazma, sitoplazmadaxili, sitoplazmatik, sitoplazmon, sitotoksin, sitotropizm, sitra (mus.), sitral, sitramon, sitrat(-lar), sitron (bot.), sitrus (bot.), sivilizasiya.*

Bu cür sözlər mürəkkəb sözlərin 2-ci tərkib hissəsi olduğu zaman da ilk hərfi söz ortasında **s** kimi qalır. Məs., *antisellülit, dakriosistit, xolesistit, sulfatsellüloz* və s. Xüsusi isimlərdə sözün əvvəlində **s** ilə (*Setkin, Sialkovski* və s.) yazılır.

b) Rus dilində **-ция** suffiksindəki **ц** səsi Azərbaycan dilində **s** ilə əvəzlənir. Dilimizdə bu tip sözlər çoxluq təşkil edir. Məs., *ablyasiya (coğr.), abreirasiya, abroqasiya (hüq.), absorbsiya, abstinensiya, adaptasiya, administrasiya, adsorbsiya, aerasiya, aeroionizasiya, aeronaviqasiya, aerostansiya, akklimatizasiya, akkomodasiya (tib.), akkumulyasiya, akselerasiya, aksessiya (hüq.), aktivasiya, aqlomerasiya, aqlütinasiya (dilç.), aqrasiya, aqravasiya, aqromeliyerasiya, alienasiya (hüq.), aliensiya (hüq.), alimentasiya (hüq.), alliterasiya, alterasiya (mus.), altisinasiya, ambisiya, amensiya, amortizasiya, amplifikasiya, amputasiya*

(tib.), *anfelsiya, animasiya, annihilyasiya, annotasiya, annotasiyalı, antide-tonasiya, sedimentasiya, seksiya, sertifikatasiya* və s.

ц → **ç** **əvəzlənməsi**: **ц** → **ç** əvəzlənməsi dilimizdə yalnız **царь** köklü sözlərdə və **ца** şəkilçisinin transliterasiyasında müşahidə olunur: *Çar, çariça, çarizm, imperatriçə*.

ц → **ts** **əvəzlənməsi**: Rus dilində söz ortası və sonunda **ц** samiti ilə işlənən sözlərin Azərbaycan dilində **ts** ilə əvəzlənməsi 26 ümumi isimlərdə müşahidə olunur. Məsələn, *blits, nitsşeçi, vitse...* və s. Xüsusi isimlərdə sözün ortasında və axırında **ts** ilə (*Motsart, Muromets, Vorontsov* və s.) yazılır.

	rusca	azərbaycanca
1.	биомицин (biomycinum)	biomitsin
2.	блиц (нем. Blitz)	blits
3.	блицкриг (нем. Blitzkrieg)	blitskriq (<i>hərb.</i>)
4.	дендробациллин	dendrobatsillin
5.	гаубица (нем. Haubitze)	haubitsa (<i>hərb.</i>)
6.	комиций (лат. comitio)	komitsiya (<i>hüq.</i>)
7.	кранец	kranets (<i>dənizç.</i>)
8.	липофусцин (lipofuscinum)	lipofustsin
9.	меццо-сопрано (итал. mezzo-soprano)	metso-soprano
10.	мунц-металл	munts-metal
11.	ницшеанец	nitsşeçi
12.	ницшеанство	nitsşeçilik (<i>fəls.</i>)
13.	палаццо (итал. palazzo)	palatsso (<i>memar.</i>)
14.	полицай	politsay (<i>tar.</i>)
15.	рация	ratsiya

16.	рециркуляция	retsirkulyasiya
17.	рыцарь	rıtsar
18.	рыцарство	rıtsarlıq
19.	станция	stanitsa
20.	сциентизм (фр. scientisme)	stsientizm
21.	шмуцтітул (нем. Schmutztitel)	şmutstitul (<i>poliq.</i>)
22.	троцкист	trotskiçi, trotskist
23.	троцкизм	trotskiçilik
24.	вице...	vitse...

z → g əvəzlənməsi: Rus dili vasitəsilə alınmış sözlərdə r → g əvəzlənməsi müşahidə olunur. Məsələn:

Rusca	Azərbaycanca
гитара	gitara
гинеколог	ginekoloq
геноцид	genosid
герб	gerb
геодезия	geodeziya
геология	geologiya
геосфера	geosfer
гипс	gips
генерал	general

z → h əvəzlənməsi: Müşahidələr göstərir ki, transliterasiya zamanı sözlərin etimologiyası nəzərə alınıb. Məsələn:

Rusca	Azərbaycanca
гелио...	helio...
Геракл	Herakl
Геркулес	Herkules
гербарий	herbari

гибрид	hibrid
гидро...	hidro..
гипер...	hiper...
гипербола	hiperbola
гиперемия	hiperemiya
гипноз	hipnoz
гипофиз	hipofiz
гипотенуза	hipotenuz
гипотеза	hipotez
гипертания	hipertaniya

к→q əvəzlənməsi: Rus dilindən alınmalarda k hərfinin q ilə əvəzlənməsi, az da olsa, müşahidə etmək mümkündür. Məsələn: копейка – qəpik, калпак – qalpaq, кандалы – qandal, канава – qanov, калач – qalac, калоша – qaloş və s.

ю hərfinin Azərbaycan dilində transliterasiyası:

a) Rus dilində samit səsdən sonra gələn **ю** hərfi bir sıra sözlərdə **ü** ilə əvəz edilir. Məsələn:

b)

Rusca	Azərbaycanca
аглюцинация	aqlüsinasiya
аллювиальный	allüvial
аллювиум	allüvium
алюминий	alüminium
блюм	blüm
блюминг	blüminq
бюро	büro
бюст	büst
бюргер	bürger (<i>alm.</i>)
бюрократ	bürokrat
дзюдо	cüdo

жалюзи	jalüz
жюри	jüri
флюиды	flüid (lär)
флюоресценция	flüoresensiya
фритюр	fritür
карбюратор	karbürator
люминофор	lüminofor
лютя	lütnya(<i>mus.</i>)
миниатюра	miniatür
обтюратор	obtürator
ридикюль	ridikül
сюжет	süjet
трюфель	trüfel
трюм	trüm (dönizç.)
тюнер	tüner
тюнинг	tüning
шлюз	şlüz
шлюп	şlüp (<i>üçyelkənli gəmi</i>)
шлюпка	şlöpka
шприц-тюбик	şpris-tübik
Люксембург	Lüksemburq

Lakin bir sıra sözlər var ki, rus dilində **ю** səsi samit hərfdən sonra gəlməsinə baxmayaraq bizim dildə **yu** ilə yazılır. Məsələn, абсолют –absolyut (fəls.), абсолютизм – absolyutizm, дашнакцутюн – daşnaksutyun, аврвалюта – avrovalyuta, эволюция – evolyusiya, капюшон – карушон, катюша(*воен.*) – katuşa (*hərb.*), колюрия – kolyuriya, костюм – kostyum, купюра – kuryur (iqt.), меню – menu, молюск – molyusk, плюс – plyus (*riyaz.*), полюс – polyus və s.

Bu məsələdə vahid prinsipin olmaması müşahidə olunur. Məsələn, orfoqrafiya lüğətində *плюш* –*plüş* yazıla bildiyi halda, плюс – plyus qəbul edilmişdir.

с) Dilimizə rus dili vasitəsilə keçən alınma sözlərdə **ь** (мягкий знак), **ъ** (твёрдый знак), saiddən sonra və söz əvvəlində gələn **ю** (**yu**) hərfi dilimizdə **yu** ilə yazılır. Məsələn:

Rusca	Azərbaycanca
адъюнкТ	adyunkt
адъюта́нт	adyutant
дизъю́нкция	dizyunksiya
дизъю́нкционный	dizyunktiv
июль	iyul
июль	iyun
конъю́нкция	konyunksiya
конъю́гация	konyuqasiya
конъю́гата	konyuqat
конъю́нктив	konyunktiv (dilç.)
конъю́нктива	konyunktiva (anat.)
конъю́нктивит	konyunktivit (tib.)
конъю́нктура	konyunktura
ньютон, Isaac Newton /'nju:tən/	nyuton (fiz.),
фью́черс	fyuçers (iqt.)
юань	yuan
Юпитер	Yupiter
Юрий	Yuriy

Qoşa samitlər və söz sonunda a saiti: Rus dili vasitəsilə keçmiş qoşa samitli sözlər Azərbaycan dilinə transliterasiya olunduğu zaman bəzən samitlərdən biri və söz sonunda olan **a** saiti düşür. Məsələn:

Rusca	Azərbaycanca
агглю́тинация	aqlütinasiya
балл	bal

баллон	balon
бруцеллѐз	bruselyoz
диаграмма	diagram
дифференциация	diferensiasiya
капилляр	kapilyar
массаж	masaj
металл	metal
миллиард	milyard
миллион	milyon
монограмма	monoqram
параллель	paralel
пассаж	pasaj
программа	proqram
стенограмма	stenoqram
телеграмма	teleqram
туннель	tunel
шоссе	şose

Azərbaycan dilinə transliterasiya zamanı y samitinin artırılması: Rus dili vasitəsilə alınmış *ia* və *io* diftonqlu sözlərdə saitlər arasına y samitinin artırılması istisna hal kimi bir neçə sözdə müşahidə olunur: миллиард – milyard, миллион – milyon, валериан – valeryan.

Söz sonunda й samitinin yazılışı: Rus dilindən alınmış xüsusi və ümumi isimlərin sonundakı й samiti Azərbaycan dilində yazılmaz. Məsələn: Горький – *Qorki*, Грозный – *Qrozni*, Ярославский – *Yaroslavski*, Маяковский – *Mayakovski*, планетарий – *planetari*, сценарий – *senari* və s.

Daha bir vacib məsələ rus dilində iki samit arasında gələn **я** hərfinin tələffüzü ilə bağlı transliterasiya problemidir. Təəssüf ki, Azərbaycan orfoqrafiyasında bununla bağlı vahid prinsip qəbul edilməmişdir. Məsələ burasındadır ki, 60-cı illərdə **я**, **ю**, **ѐ**, **е** hərfləri aşağıdakı şəkildə transliterasiya olunmuşdur: **я** – *ja*, **ю** – *ju*, **е** – *je*, **ѐ** – *jo*. Bu zaman **я** hərfinin iki samit arasındakı yumşalma funksiyası nəzərə alınmamışdır. Maraqlıdır ki, SSRİ

Akademiyasının “Rus dilinin qrammatikası” fundamental əsərinin “Sait və samitlərin tələffüzünün yazılışı” bölməsində yazılıb: “Yumşaq samitlərdən sonra **a** (qrafik olaraq **я** transkripsiyada ə ilə verilə bilər) gəlir, məs., *пәтирублѣвый, часовой, йязыковой, выгладеть*.³⁰

L.V.Şerbanın yuxarıda göstərdiyi prinsipdən çıxış edərək belə bir qərar vermək olar ki, *şlyapa* əslində *şlapa*; *şlyaxta* – *şlaxta*; *şlyambur* – *şləmbur*; *şlyager* – *şləger* yazılmalıdır.

ADİL-də illüstrativ materiallar problemi və Mikayıl Müşfiq yaradıcılığı leksikoqrafiyanın obyektı kimi

Orta əsrlərdə yaşamış italyan əsilli fransız filoloqu J.J.Skaliger (Joseph Juste Scaliger) lüğət işinin ağır zəhmətini belə ifadə etmişdir: “Cinayətkarları katorqalara, min bir əziyyətli mədən işlərinə göndərmək lazım deyil. Onlara lüğət işini tapşırın! Çünki leksikoqrafiya bütün bu məşəqqətlərə bərabərdir”³¹. Skaliger fikrini daha da qüvvətləndirərək latın dilində demişdir: “Lexicographis secundus post Herculem labor” (Herkulesin əməyindən sonra ikinci yerdə lüğətçilik durur).

Keçən əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan dilinin kartotekasının yaradılması işinə Ə.Orucov başçılıq edirdi. Azərbaycanın yazıçı və şairlərinin əsərlərinin sitatlaşdırılması prosesinə ayrı-ayrı filoloqlar, tələbələr cəlb olunmuşdu: onlar əsərlərdən sitatları kartoçka üzərinə köçürərək pul müqabilində instituta gətirib təhvil verirdilər. Kompüterin olmadığı bir dövrdə kartotekanın yaradılması prosesini başqa yolla reallaşdırmaq mümkün deyildi, hər şey kустar üsulla, əl ilə köçürülməklə həyata keçirilirdi. Bu cür pərakəndə sitat toplanması qeyri-sistemli sitatlaşma ilə nəticələnməyə məhkum idi. Yəni yazıçı və şairlərin əsərləri sistemli şəkildə cümlə-cümlə, misra-misra qeydə alınmırdı.

³⁰ Грамматика русского языка. т. I. Изд. АН.СССР, М.:1953, с. 63.

³¹ Scaliger J.J. 1) Poemata omnia. Leiden, 1615. P. 35; 2) Poemata omnia. Berlin, 1864. P. 38.

Söylədiklərimizin təsdiqi olaraq Mikayıl Müşfiq yaradıcılığından müəyyən misallar gətirmək istərdik.

İzahlı lüğətdə *qızıl göz* sözünün yalnız zoologiya termini kimi izahı verilib: “Qırmızı gözlü kəpənək növü”. Ardından heç bir illüstrativ material yoxdur. Amma Mikayıl Müşfiqdə şair təxəyyülünün bənzətməsi var. Görün şair nə deyir:

Minlərcə nöyüt haləsi parlar
Hər damla *qızıl göz* qanımızda.

Şair bir damla insan qanını qızıl göz kəpənəyinin gözüne bənzədib və bu gözün üzərinə minlərcə neft haləsinin əksi düşüb. Təbii ki, Müşfiqin bu bənzətməsini lüğətdə *şairanə* üslubi işarəsi ilə vermək lazımdır. Çünki bu ümumişlək bir ifadə deyil.

Başqa bir misal. ADİL-də *açarçılıq* sözünün qarşısında qısa bir izah yazılıb: “Açarçı sənəti, işi”. Ardından yenə heç bir illüstrativ material verilməyib.

Halbuki M.Müşfiqin “Buruq adamı” mənzum oçerkində bu leksik vahidlə bağlı kifayət qədər misralar var:

O, bir il vardı i, *açarçılıqdan*
– Bəlkə istəmədən – olmuşdu azad...
Və yaxud:
Bax, mənim vəzifəm *açarçılıqdır*;
İllərcə feyz aldım mən bu gedişdən.
Bilməyirəm məndə bu nə qılıqdır
Ki, xoşlanmayıram heç qeyri işdən.

Eyni şəkildə *avralçı* sözü üçün də demək olar. Bu söz gəmiçilik terminidir. İzahlıda *avral* sözü verilsə də, *avralçı* sözü, ümumiyyətlə, əks olunmayıb, halbuki M.Müşfiqdə bu leksik vahidlə bağlı misralar var:

Mədəndə bu gün fırtınalar var,
Çalxanmada ətrafa axınlar.
Avralçıların coşqunudur bu,
Div səslə maşınlar kimi gurlar.

Hansı əsaslasa, Azərbaycan lüğətçiliyində yalnız substantivləşmiş mənalı feili sifətlər lüğətə salına bilər. Belə bir qanun nə rus, nə ingilis, nə də qeyri bir lüğətçilikdə yoxdur. Zənnimizcə, bu-

nu bir oturub-araşdırmaq, müzakirədən keçirmək lazımdır. Söylədiklərimizin məntiqi izahı olaraq bəzi misallar vermək istərdik. ADİL-də baş söz kimi verilən *açılan* leksik vahidinin yalnız “Atəş açan silah” anlamı əks olunmuşdur. Halbuki *Açılan* sözünün feili sifət mənaları da vardır. Leksikoqrafın borcudur ki, izahlı lüğətdə sözlərin ana dilində ifadə etdiyi bütün polisemantik anlamlarını açıb ortaya qoysun. M.Müşfiqdə biz *açılan* feili sifətinin həm həqiqi, həm də məcazi anlamlarını inanılmaz poetik ifadələrlə görə bilirik. Müşfiq məcazi mənada nə gözəl deyir:

Gözləri yıldızlı bir yaz gecəsi,
Xəfif küləklərin şirin ləhcəsi
Bir ney dili kimi *açılan* zaman
İndi isə həqiqi mənada:
Gözləri qibleyə *açılan* hasarlı binalar
Dinləmiş əzəldən səsinə.

Burada həqiqi mənada olan *açılan* sözü məcazi anlamda işlənən *binanın gözü* yəni *pəncərə* sözünün təyini. *Açılan* leksik vahidinin feili sifət kimi məcazi və həqiqi mənalarının işlənmə məqamları, çox təəssüf ki, izahlı lüğətdə əks olunmayıb.

Çox maraqlıdır, *binanın gözü* ifadəsi izahlı lüğətdə varmı? Dördcildlikdə göz sözünün “kiçik pəncərə” mənası verilsə də, təəssüf ki, Müşfiqin *tamhəcmli pəncərə* üçün işlənən misraları lüğətdə əks olunmayıb.

Mikayıl Müşfiq quru, susuz torpaq üçün deyir:
Neçin yanıq çöllərin bitirməmiş bir fidan?
Neçin sinəni öpməz *gözü yaşlı* çiçəklər?

Gözü yaşlı – yəni *şehli* mənasını verir. “*Gözü yaşlı*” birləşməsi çiçəklər sözünün təyini və frazeoloji birləşmə əmələ gətirir. Lüğətdə *gözü yaşlı çiçəklər* frazeoloji birləşməsi romb işarəsi ilə bütöv şəkildə verilməlidir. Təbii ki, M.Müşfiq dilində işlənən bu *şeh* mənası izahlı lüğətdə əks olunmayıb. Yəni *gözü yaşlı* söz birləşməsinin həqiqi mənası lüğətdə var, amma Müşfiqin dilində işlənən məcazi anlamı – *şeh* mənası yoxdur.

Dördcildlikdə *tən* sözünün klassik ədəbiyyatda işlənən mənası *insan bədəni* olaraq verilmişdir və burada Füzulidən,

şair Hacı Kərim Sanılıdan sitatlar var. Lakin Mikayıl Müşfiq öz şeirlərində *tən* sözünü cansız əşyalar üçün də işlədib:

Buram-buram qıvrılıb həmlə edincə rüzgar,
Bu əyyaş qaldırımından üzüstə yerə düşdü.
Qəlbində son döyüntü, səsində xırıltılar
Bəyaz **tənli** daşlarla qucaqlaşdı, öpüşdü.

Tənli sözü *tən* leksik vahidinin dördşəkili *-lı* şəkilçisini qəbul etməsi hesabına yaranan sifətdir. Bu söz izahlı lüğətdə, ümumiyyətlə, verilməyib.

Lüğətdə *titrək* sözünün *titrək səs, titrək əl, titrək dəniz, titrək işıq* birləşmələrinin anlamları əks olunub. Amma Müşfiq *titrək* sözünü baxışlar üçün də işlədir, hansı ki, lüğətdə yoxdur:

Eşq olsun o *titrək baxışlarında*
Açan çiçəklərə, açan güllərə.

Son olaraq bütün bu sözlənənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, Azərbaycan leksikoqrafiyası üçün M.Müşfiq yaradıcılığı digər yazıçı və şairlərimizin əsərləri kimi hələ tam öyrənilməmiş bir sahədir. Yuxarıda sadaladığımız ADİL-də əks olunmamış mənalara lüğətçi, əlbəttə ki, özündən uydurub lüğətə daxil edə bilməz. Hər bir leksik vahidin semantik çalarlarının lüğətə daxil edilməsinin bir əsası olmalıdır. Bu əsas bədi ədəbiyyatdan, dövrü mətbuatdan, elmi və rəsmi materiallardan və ya dərslərdən götürülmüş sitatların markerləşdirilməsidir. Yəni kartotekada yerləşdirilmiş sitat onun ifadə etdiyi hansısa semantik çaların lüğətə daxil edilmə pasportudur, onun icazə bəlgəsidir.

Şöbəmizin 2021-ci ilə qədərki iş planında “Azərbaycan dilinin böyük izahlı lüğəti”nin tərtibatı durur. Ümid edirik ki, texnikanın imkanlarını öz işimizə tam gücü ilə tətbiq edərək elektron kartoteka yarada biləcəyik və dahi ədiblərimizin əsərlərində işlənən leksik vahidlərin müxtəlif semantik çalarlarda ifadəsini, onların təxəyyülünün yaradıcı məhsulu olan frazeoloji birləşmələri, cümlə və misraları izahlı lüğətimizdə əks etdirməklə bütün türk dünyasına və ümumiyyətlə, dünyaya Azərbaycan dilinin nə qədər zəngin bir dil olduğunu nümayiş etdirə biləcəyik.

II FƏSİL

ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN SÖZLƏRİN LEKSİKOQRAFİK TƏSVİRİ

İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qrupları

Lüğət işi birinci növbədə lüğətin aspektinə uyğun şəkildə prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi, ikinci növbədə isə bu prinsiplərə əsasən leksika seçimi ilə başlayır. Qeyd edildiyi kimi, leksika məqsədəuyğun şəkildə toplanıb lüğətin sözlüyünə daxil edilməlidir. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan xalqının bütün ölkə boyu danışdığı dilini araşdırsaq, bu zaman hər birinin yaşını, savadını, mədəni səviyyəsini, peşəsini və s. nəzərə almaqla istifadə etdiyi leksikasını ümumilikdə götürsək, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini əldə etmiş olarıq. Amma bunu lüğət şəklinə salmaq mümkündürmü? Elə bir lüğət tərtib etmək mümkündürmü ki, bütün Azərbaycan dilinin leksik təbəqələrindəki leksik vahidləri və onların ifadə etdiyi mənaların hamısını ehtiva etsin? Dünya leksikoqrafiyası təcrübəsindən tarixi prinsiplə tərtib olunmuş və hələ də onlayn versiyasında zənginləşdirilməkdə olan "İngilis dilinin Oksford lüğəti"ni buna misal gətirmək olar. Təəssüf ki, Azərbaycan lüğətçiliyində həm ümumişlək, həm də ümumişlək olmayan sözlərin bütün normativ və qeyri-normativ laylarını məhdudiyət qoymadan əks etdirən mükəmməl bir lüğətimiz yoxdur. Çünki mövcud izahlı və tərcümə lüğətlərimizdə ümumişlək olmayan sözlərə hər zaman diferensiallıq tətbiq edilmişdir. Bu barədə az sonra məlumat veriləcəkdir.

Ümumişlək olan və ümumişlək olmayan leksika ilə bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif dilçi alimlərin bu sahəyə münasibəti heç də eyni deyildir. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin 2006-cı il nəşrinin girişində leksika işlənmə xüsusiyyətlərinə görə iki hissəyə ayrılmışdır: neytral sözlərə və işlənmə sahəsi məhdud olan sözlərə [96, s.8]. S.Cəfərov bu iki qrup leksikanı aktiv və passiv sözlər terminləri ilə adlandırır, lüğətin passiv qis-

minə köhnəlmiş və yeni sözləri aid edir, aktiv qisminə isə hazırda geniş şəkildə istifadə olunan sözlərin, o cümlədən bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan adamların aktiv şəkildə istifadə etdiyi terminlərin buraya daxil olduğunu göstərir. Onun ümumişlək olmayan leksika ilə bağlı paradiqmatik bölgüsünə görə, müasir Azərbaycan dilinin leksikasını istifadəsi baxımından belə qruplaşdırmaq olar: dialekt leksikası; peşə-sənət leksikası; terminoloji leksika; jarqon leksikası və arqotizmlər [6, s. 65-70]. A. Qurbanov Azərbaycan ədəbi dil leksikasının təsnifatını bu şəkildə aparır: "... ümumişlək sozlər, poetik sözlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, terminlər, dialektizmlər, loru sözlər, vulqar sözlər" [15, s. 234].

B. Xəlilov dilimizin leksikasının işlədilmə dairəsini üç qrupa ayırır:

I. Ümumişlək sözlər.

II. Məhdud dairədə işlədilən sözlər.

III. Xüsusi sözlər.

O, məhdud dairədə işlədilən sözlərə dialekt, ictimai-siyasi, idman və hərbi, arqo və jarqon, texniki, peşə-sənət, köhnəlmiş, neologizm, loru, vulqar və s. sözləri aid edir [49, s. 73].

Lakin bu zaman xüsusi sözlər deyərək nəyi nəzərdə tutduğuna dair heç bir açıqlama vermir. Əgər terminləri nəzərdə tutursa, onları II qrup leksikasına aid etdiyi texniki sözlərdən niyə ayırdığı da sual yaradır.

M. Məmmədlinin dialektoloji aspektdən apardığı bölgü özünəməxsusluğu ilə seçilir. O, dialektləri məhəlli və sosial olmaqla iki qismə ayırır və bu zaman məhəlli dialekti dil mövcudluğunun ərazicə məhdud forması adlandırır, sosial dialektə isə əhalinin müəyyən ictimai və peşə qruplarının nitqini aid edir. Yəni onun bölgüsünə görə, peşə dilləri, xüsusi terminologiya, jarqonlar və arqo sosial dialektin tərkib hissəsidir [33, s. 6].

Rus dilçiləri M. A. Qraçev, E. M. Berezovskaya [121; 59, s. 41] isə bütün leksikanı ədəbi dil leksikası və lori dil leksikası qruplarına ayırırlar. Ədəbi dildə olanlar bunlardır: kitab sözləri, standart danışiq sözləri, neytral sözlər. Bu leksika ədəbiyyatda və rəsmi danışiq dilində işlənir. Lori dil leksikası isə aşağıdakı

bölgülərə ayrılır:peşə-sənət leksikası, vulqarizmlər, jarqonizmlər, slenqizmlər.

Bu bölgünü tam əhatəli hesab etmək olmaz. Çünki dialektizmlər, terminologiya, neologizm və köhnəlmiş sözlər burada yerini almamışdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilinin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacib şərtlərdən biridir. Bütün bunlardan çıxış edərək aşağıda ümumişlək olmayan sözlərə dair apardığımız bölgünü daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan dilinin leksikasını çox və ya az işlək olmaq üzrə iki böyük hissəyə ayırmaq olar:

1.Ümumişlək sözlər;

2.Ümumişlək olmayan sözlər.

Ümumişlək sözlər. Birinci hissəyəinsan fəaliyyəti növündən asılıolmayaraq hər yerdə işlənən və başa düşülən sözlər daxildir. Bunlar Azərbaycan dilinin əsas lüğət tərkibini təşkil edir. İctimai həyatın müxtəlif – siyasi, iqtisadi, mədəni, məişət sahələrində mövcud olan hadisə və məfhumların adları hər bir dil daşıyıcısı tərəfindən başa düşülüb anlaşılırsa, demək, bu sözlər ümumişləkdir. *Getmək, gəlmək, qaş, göz, yarpaq, ev, yol, torpaq, dam, yaxşı, pis, rayon, dostluq* və s. kimi sözlər həm danışq dilində, həm də elmi və ya rəsmi sənəd və danışqlarda rast gəlinən leksikadır.

Ümumişlək leksikanın əsas mənalarından əlavə başqa anlamları da olur. Belə sözlər məhz əsas mənasına görə ümumişlək leksika hesab edilir. Əlavə mənalar hamı tərəfindən tanınmaya da bilər və bəzən onların tədricən ümumiləşmiş leksikaya çevrilməsi prosesi başverir. *Şəbəkə* (telefon şəbəkəsi), *pəncərə* (windows sözüünün kalkası)sözlərində olduğu kimi.

Filoloji lüğətlərdə ümumişlək leksika sözlüyün əsas hissəsini təşkil edir. Bu cür sözlərin üslubi işarə ilə verilməsinə çox zaman ehtiyac olmur. Lüğətin qəbul edilmiş prinsiplərinə əsasən, əvvəl ümumişlək sözlərin qrammatik xüsusiyyəti, etimologiyası, sonra isə semantik inkişafı ardıcılıqla verilir.

Ümumişlək olmayan sözlər. Ümumişlək olmayan sözlər müəyyən bir ərazidə yaşayan, yaxud eyni peşəyə sahib olan və ya

eyni sosial vəziyyətdə ikən ortaq maraqları olan bir qrup insanlar arasında işlənən leksikadır. Bu cür sözlərin müəyyən qismi qeyri-normal canlı danışıq dilində, digər qismi kitab dilində işlənə bilər. XX əsrin sonunda rus dilçiləri V.V.Morkovkin və A.V.Morkovkina linqvistikaya ilk dəfə olaraq “aqnonimlər” (“mənim başa düşmədiyim sözlər”) terminini gətirərək ümumişlək olmayan sözlərin anlaşılıb-anlaşılmaması məsələsini tədqiqata cəlb etmişlər [74]. Aqnonimlərin anlaşılması üçün aspekt lüğətlərin tərtib olunmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Adətən, ümumişlək olmayan leksikanın izahlı və tərcümə lüğətlərində üslubi işarəsi olur. Bu barədə az sonra bəhs olunacaqdır. Ümumilikdə götürdükdə məhdud dairədə işlənən leksikanın aşağıdakı növləri vardır:

- Dialekt sözlər (ümumxalq dilin müəyyən əraziyə xas şivə və ya dialekt leksikası);
- Terminlər (müxtəlif elmi və texniki sahələrə aid məfhumları ifadə etmək üçün işlənən sözlər);
- Köhnəlmiş sözlər (dilin passiv fonduna daxil olan yalnız ədəbiyyatda və xalqın yaddaşında qalmış tarixizm və arxaizmlər);
- Neologizmlər (əvvəl dilin passiv fonduna daxil olub sonra tədricən aktiv fonda keçə bilən yeni sözlər);
- Poetik sözlər ("yüksək obrazlılığa, emosionallığa malik sözlər, bu qəbildən olan sözlər daha çox bədii əsərlərdə, şeir nümunələrində rast gəlinir" [49, s. 137]);
- Peşə-sənət sözləri;
- Professionalizmlər;
- Arqotizmlər;
- Jarqonizmlər;
- Slenqizmlər;
- Vulqarizmlər.

Bu təsnifatda biz peşə-sənət leksikasını professionalizmlərdən ayırmışıq, çünki peşə-sənət leksikası ədəbi dilin bir leksik təbəqəsidir. Professionalizmlər isə qeyri-normativ leksikaya aid olub, müəyyən peşə və ixtisas sahəsində işlənən terminlərin

qısaldılmış, başqa sözlərlə əvəz edilmiş danışıq nitqidir. Peşə-sənət leksikası ədəbi dilə aid edilir və normativ lüğətlərdə əks olunur.

Son beş leksik qrup canlı danışıq dilinə xas olub, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqləndirilsə də, bəzən üst-üstə düşən hallarla qarşılaşırıq. Məsələn, kompüter mütəxəssislərinin dili həm professionalizmlərə, həm də jarqonizmlərə aid edilir. Oğru dili jarqon hesab edilsə də, əslində arqo dil qrupuna aid edilməsi daha doğru olardı. Tədqiqat əsnasında bu terminlərlə bağlı üst-üstə düşən, birinin izahının digərinə və əksinə aid edilməsi, variativlik halları ilə qarşılaşdıq. Bu barədə II fəsilə bəhs olunacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, jarqon ilə daha çox ingilisdilli ölkələrdə işlənən slenq (slang) dublet terminlər şəklində çıxış edir. Əgər professionalizmlər arasında rəsmi şəkildə işlənən sözlərə rast gəlmək mümkündürsə, arqo, jarqon, slenq və vulqarizmlərtamamilə qeyri-rəsmi canlı danışıq dilinə məxsus leksikadır. Beləliklə, bu dörd söz qrupunun hər birinə yaxından nəzər yetirək:

Jarqon – fransız sözü olub "hansısa bir sosial və ya ümumi maraqları olan bir qrupa xas, ümummillidildən fərqli, süni, bəzən şərti danışığa məxsus söz və ifadələrdir" [123]. Jarqon leksikası həm sosial, həm də professional qrupa xas leksikanı əks etdirib, daha geniş ictimaiyyətə yayıla bilir, ümummillidildən tam təcrid olunmur: Məsələn, *qızılı əritmək* – qızılı satıb pula çevirmək; *qruzlamaq* – kiminsə boynuna pul qoymaq; *atmaq, atış gəlmək, loxlamaq* – aldatmaq; *lox* – aldadılan adam, *oligarx* – varlı adam və s.

Kompüter mütəxəssislərinin professionalizmləri hal-hazırda böyük sürətlə inkişaf edən dildir. Məsələn, *komp* – kompüter; *admin* – administrator; *akkord* – Ctr+Alt+Del üç düyməni basmaqla çıxış; *abqreyd* – təzələmək; *baq, bağlanmaq, baq olmaq* – proqramdakı səhv və s. Rus dilçiliyində *komp və admin* tipli dəyişdirilmiş sözlər errativlər (lat. *errare* "səhv etmək") adlanır. Errativ terminini ilk dəfə elmə həmyerlimiz H.Hüseynov gətirmişdir. O, "Erratik semantikaya giriş" (2005)

məqaləsində [142] göstərir ki, sözlərin tələffüzü zamanı dəyişdirilərək tanınmaz hala salınmasına errativ deyilir.

Arqo – *argot* fransız sözündən götürülüb, yalnız qapalı sosial qrupa xas olan, ümumişlək leksikanı tam əvəz edən, məxfilik məqsədilə yaradılan şərti dildir. Məsələn oğru dili, yeniyetmələr arasında işlədilən el arasında "qarğa dili" adlandırılan şərti dil arqo hesab edilir.

Slenq – ingilis mənşəli "slang" sözündən götürülüb, "standart dil normalarına zidd olan sözlərdir. Məişətdə haqqında danışılan əşyalara verilən çoxifadəli, istehzal adlardır" [118]. Daha çox nitqin ekspressiyasını ifadə edən bu termin Qərb dilçiliyində təzadlı definisiyaların verilməsi ilə anlaşmazlıq yaratdığına görə, əslində, ayrıca tədqiqat tələb edən bir mövzudur. Lakin biz səthi də olsa, aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Slenq termini daha çox ingilis dilçiliyində istifadə olunur. Ədəbi dildə işlənən söz və ifadələrin ekvivalenti olaraq istifadə olunaraq, ekspressiv rəngə malikdir. Məsələn, yeni çıxmış London taksilərinə həm rənginə, həm də formasına görə badımcanı xatırlatdığına görə el arasında "badımcan-taksi" deyilir: "*Badımcanı çağır. Badımcana mindim.*" və s. Sovet hakimiyyəti dövründə *alabaş avtobus* ifadəsi mövcud idi. Bu tip sözlər emosional ekspressivlik ifadə edir, bəzən metoforik anlam kəsb edir. Slenq ingilis dilçiliyində daha çox gənclərin dili hesab edilir. Məsələn, müasir Azərbaycan gənclərinin dilində işlənən slenqizmlərə bunları misal gətirmək olar: *ok!*, *xətdə qal*, *oldu da*, *nömrəm var da*, *əlaqə saxlıyaram*, *qırıl* (başından etmək mənasında); *mirt*, *mirtədaşmaq*, *mirt vurmaq* (söhbət etmək); *çatdaşmaq*, *mesaj atmaq* (əl telefonu vasitəsilə məktublaşmaq); *duzzz*, *duzaqoymaq*, *duza yaxın otur*, *sən bir az duz ye* (yəni çox şit zarafat edir); *təkər*, *təkərə düşmək* (hər şeyi səhv başa düşmək, təşvişə düşmək); *ormantik* (türk dilində orman sözündən yaradılıb, "romantik olmayan, meşə adamı" mənasını daşıyır); *avtoş* – avtoxuliqan və s.

Vulqarizmlər – "şifahi danışığ dilində işlənən və ədəbi dil leksikasına daxil olmayan kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən söz və ya ifadələrdir" [6, s.85]. "Bu cür sözlər adətən cəmiyyətdə

savadlı insanlar tərəfindən işlənməyib, sosial statusu aşağı olan (məhbuslar, narkotik alverçiləri, səfillər və s.) adamların işlətdiyi xüsusi leksikadır” [118, s. 67].

Arqotizm, jarqonizm, slenqizm, professionalizm və vulqar sözlər canlı danışq dilində işlənən qeyri-normativ leksika hesab edilir. Bu leksik təbəqələr bu vaxta qədər çap olunmuş Azərbaycan dilinin filoloji normativ lüğətlərində öz əksini tapmamışdır. Lakin leksikoqrafiyanın qanunlara əsasən, bədii ədəbiyyatda əksini tapmış qeyri-normativ leksemlər istisnadır. Məsələn, ADİL-də bu tip sözlərə rast gəlmək mümkündür: *əyriqılça, anqutboğaz, çezmək, badımcanburun, büdrəgən*.və s.

Jarqon, arqo, professionalizm və slenq ilə bağlı apardığımız tədqiqatlar terminlərin variativliyi (bir məfhumun bir neçə adla adlandırılması) faktı ilə bizi üz-üzə qoydu. Zənnimizcə, jarqondan ümumi bir termin kimi istifadə etmək lazımdır. Arqo, slenq, professionalizmlər onun tərkib hissələri olub, hərəsinin öz ifadə tərzi və sahəsi vardır. Vulqarizmlər jarqon leksikasına daxil deyildir.

ADİL-də yuxarıda sadalanan söz qruplarından yalnız *dialekt leksikası, etnoqrafizmlər, terminlər, vulqarizmlər və köhnəlmiş sözlər (köhnəlmiş sözlər, tarixizmlər, qədim sözlər və klassik leksika), poetik sözlər*ayrıca üslubi işarələrlə verilir. Neologizmlər, əsasən, termin şəklində dilimizə daxil olduğundan onların neologizm kimi ayrıca üslubi işarəsi olmayıb aid olduğu sahələr göstərilir.

Tədqiqatımızın obyektlərinin və predmetinin geniş miqyaslı olmasını nəzərə alaraq ümumişlək olmayan sözlər arasından yalnız dialekt leksikası (etnoqrafizmlər onun tərkib hissəsidir), köhnəlmiş sözlər (qədim sözlər, klassik ədəbiyyat leksikası, tarixizmlər), neologizm və terminlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ümumilikdə 1500-ə yaxın baş söz ADİL və ARL-dən seçilərək götürülmüş və kompüterdə aid olduğu leksik təbəqələr və elmi sahələr üzrə qeydiyyatı alınmışdır. Yuxarıda sadalanan leksik təbəqələrin araşdırmalarımızəsasında statistik müqayisəsi aşağıdakı şəkildədir:

	Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti	Azərbaycanca-rusca lüğət
4 leksik qrup üzrə tədqiqata cəlb olunmuş sözlər	948 baş söz	533 baş söz
köhnəlmiş sözlər	209 (22%)	132 (25%)
qədim sözlər	8 (1%)	
klassik ədəbiyyat leksikası	32 (3%)	
tarixizmlər	20 (2%)	31 (6%)
dialekt leksikası	266 (28%)	59 (11%),
terminlər	457 (48%)	295 (55%)

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının leksikoqrafik təsviri

Ümumişlək olmayan sözlərə aid olan dialekt leksikasının ADİL-də xüsusi yeri vardır. Terminlər və köhnəlmiş sözlərlə müqayisədə burada dialekt və şivə sözlərinə daha az yer ayrılsa da, Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsi baxımından linqvistik əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilçiliyinin dialektologiya sahəsində aparılmış tədqiqatların böyüklüyü və əhəmiyyəti danılmazdır. İ.Aşmarindən başlayaraq, İ.Həsənov, C.Hacıbəyli, S.Talıbxanbəyli, Ə.Babazadə, M.Şirəliyev [46], R.Rüstəmov, B.İbrahimov, İ.Hacıyev, M.İslamov [20], P.Ağayev, İ.Məmmədov, K.Ramazanov, T.Həmzəyev, C.Behbudov, Z.Xasıyev [48], Ə.Ağayev, H.Mirzəzadə [34], E.Əzizov[11] və bir çox alimlərimizin dialektologiya sahəsindəki əməyi Azərbaycan dilçiliyi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Görkəmli dünya dilçilərinin böyük marağına səbəb olmuş və türkologiya tarixində ilk dəfə olaraq nəşr olunan “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” və dialektoloji leksikoqrafiya sahəsinin nailiyyətləri olan lüğətlər buna bariz nümunədir.

Ədəbi dilin izahlı lüğətlərinə məhəlli sözlərin daxil edilməsinin əsas səbəbi bədii ədəbiyyatda, qəzet və jurnallarda,

danışıq dilində və eyni bir dialektizmin bir neçə dialekt və şivələrdə işlənməsidir.

Birinci cildi 1966-cı ildə çapdan çıxmış ADİL normativ xarakterli olduğuna görə, buraya məhəlli sözlərin yalnız müəyyən kateqoriyası daxil edilmişdir. Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixində böyük xidmətləri olmuş və adı çəkilən izahlı lüğətin tərtibçilərindən biri olan Ə.Orucov "Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin əsasları" adlı əsərində dialekt sözlərin izahlı lüğətə salınmasına münasibət bildirərkən gürcü alimi prof. A.S.Çikobavanın fikirlərini misal gətirir: "Burada ilk növbədə, dayaq dialektin, yəni dilin qidaverici damarı olan dialektin leksikasını nəzərdə tutmaq lazımdır. Lakin bununla da kifayətlənmək olmaz, çünki başqa dialektlər də canlı ədəbi dilin inkişafında az-çox iştirak edir" [38, s. 43]. Müəllif burada üç əsas prinsip götürmüşdür: 1) məhəlli sözlərin ədəbi dil tərkibində ifadə vasitəsi olması; 2) bu və ya digər məfhumu, xüsusilə termini ifadə etmək üçün ədəbi-elmi dildə müvafiq sözün olmaması; 3) ədəbi əsərdə iştirak edən şəxslərin məhəlli dil xüsusiyyətlərini, yerli həyatın spesifik cəhətlərini əks etdirməsi [38, s. 44-45]. Bu prinsiplərdən çıxış edərək leksikoqrafiyada dialektizmlərin akademik lüğətlərə daxiləldilmə meyarları müəyyənləşir.

ADİL, ARL və Azərbaycan dilinin bu vaxta qədər nəşr olunmuş bütün orfoqrafiya lüğətlərində dialektizmlərin verilməsi təcrübəsi göstərir ki, akademik lüğətlərdə dialektizmlərə hər zaman yer olub və olacaqdır.

İzahlı lüğətdə dialekt leksikası *məh.*, etnoqrafizmlər *etnoqr.*, mifoloji leksika *mif.*, tərcümə lüğətində isə müvafiq şəkildə *дуал.*, *этногр.*, *миф.* üslubi işarələri ilə göstərilir. Statistik araşdırmamıza görə, adı çəkilən izahlı lüğətdə tədqiqata cəlb olunmuş sözlərdən 28%-i məhz dialekt leksikasının payına düşür. Tərcümə lüğətində isə bu 11% təşkil edir. Bu göstərilən dialektizmlər yalnız məhəlli işarəsi ilə işarələnənlərdir. Amma əslində dialekt leksikasının verilməsi bununla bitmir: izahlı və tərcümə lüğətlərində verilmiş milli terminlər məhz dialekt və şivələrdən

götürülmüş leksik vahidlərdir ki, bunlar da tərcümə lüğətində əks olunmuş terminlərin 53%-ni, izahlı lüğətdə isə 35%-ni təşkil edir.

Bəkir Çobanzadə hələ keçən əsrin əvvəllərində termin yaradıcılığı prinsiplərini sadalayarkən göstərirdi ki, “xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikasını öyrənmək vacibdir”. Bu prinsipdən çıxış edən alimlərimiz milli termin yaradıcılığında dialektizmlərdən hər zaman yararlanmışlar və bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan filoloji lüğətlərində terminləri tədqiq edərkən milli terminlərin, əsasən, dialekt və şivələrdən götürülmə olduğu müşahidə olunur. Bundan başqa, bu lüğətlərdə çoxluq təşkil edən botanika və zoologiya terminləri böyük əksəriyyətlə dialekt leksikası əsasında yaradılanlardır. Məsələn: *anbargüvəsi, ariotu, adadovşanı, acıqovun, acılıqotu, ağcaqovaq, ağyarpaqlı, armudgülü, atavəliyi, atqulancarı, atşabalıdı, ayıbaldırğanı, ayıdöşəyi, ayıdüdüyü, ayıqulağı, ayısoğanı, ayrıqotu, asqırıqotu, badımcançiçəklilər, bağayarpağı, bağçiyələyi, baharotu, baldöyən, balgülü, bəlgəmotu, beşləçəkli, beşyarpaqlı, başınağacı, birbuğumlu, birbuynuzlu, birevcikli, birevciklik, birəçiçəyi, birəotu, birhörgüclü, ağacdeşən, ağacdələn, ağackəpənəyi, ağacqurbağası, ağacqurdu, ağacovan, alacaqanad, alagüllük, almağüvəsi, altağız, arıduşu, atəşböcəyi, atmilçəyi, ayağıpərdəli, bağıraqara, dəvəqıran (karvanqıran), dilqanadan, dişqurtduyan, dombalankök* və s.

Bundan başqa, adıçəkilən akademik lüğətlərimizdə məhdud ərazidə işlənən məişət leksikası – etnoqrafizmlər də əks olunmuşdur. Dilimizin maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirən bu sözlər milli xəzinəmizdir və bu baxımdan dahi leksikoqraflarımız aşağıdakı leksik vahidləri akademik lüğətlərə daxil etməyi lazım bilmişlər: ev peşəsi (*gərgənc, marramaq, eymə, tuluq, qarın* və s.) və sənətkarlıq (zərgərlik, çaxma sənəti, daş və ağacişləmə, xalçaçılıq, toxuculuq və s. bədii sənət) leksikası; yaşayış məskənlərinin adları (*yaylaq, aran, oba, şenlik, dəngə, düşəlgə* və s.); tikinti adları (*qazma, daxma, koma, him, cımqa, kürsülü ev, çatıyacaq ev, balıqbeli ev* və s.); ev əşyaları və

təsərrüfatı idarə etmək üçün lazım olan avadanlıqların adları (*ələk, sağan, təkənə, tabaq, oxlov, qulaqlı fırçın, ərsin* və s.); geyim (*can köynəyi, pencək, bürmə, başlıq, cüttüman, kəlağayı* və s.) və bəzək əşyalarının adları (*tana, alınlıq, silsilə, kəmərbənd* və s.); yemək (*kətəməz, sulux, cəngək çörəyi, şan-şan, kəllə-paça bozbaşı, cücə kababı* və s.) və içkilərin adları (*işgəncəvi, xoşab, əzgil suyu, ayran, şərbət* və s.); mərasim və adətlərlə bağlı sözlər (toy, yas, Novruz bayramı və s.); inanclar (*bərəkət, bədnəzər, çiləyədüşmə, uğur, gözün səyriməsi, qulağın cingildəməsi, ayağın ağır və ya yüngül olması* və s.); dini sözlər (*namaz, qüsl, nəzir, məhərrəmlik ayı* və s.); xalq təbabəti leksikası (*dəmrov, göyöskürək, qara qızdırma, qızılyel, mal qızdırması, çiçək* və s.); mifoloji leksika (*qulyabanı, hal anası, div, xortdan, əjdaha* və s.); xalq mahnılarının və alətlərin adları (*Rast, Segah, saz, qopuz, Qıfılənd, Gözəlləmə* və s.), rəqslər (*Ceyranı, İnnabı, Mirzeyi* və s.); oyunların adları (*xan-xan, maral oyunu, kilimarası* və s.).

Bəzən belə iradlarla qarşılaşırıq: “Dialektoloji lüğətlər olan yerdə dialektizmlər izahlı lüğətdə və ya orfoqrafiya lüğətində niyə verilməlidir?” Cavab olaraq söyləmək lazımdır ki, göstərilən lüğətlər tamamilə fərqli profillər üzrə tərtibata malikdir. Dialektoloji lüğətlərdə dialektizmlərin bölgələr üzrə fonetik variantları əks olunur. Məsələn: *börtdamax* (Qax) – pörtmək, qızarmaq (istidən) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007); *şənnix'* (Keçili) – adam çox olan yer (Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti, 2017); *ximirtcəx'* – qığırdaq və s.

Bu dialektizmlər normativ lüğətlərə salınmazdan əvvəl ədəbi dil normasına uyğunlaşdırılır. Məsələn, *şənnix'* olmalıdır *şənlik*; *börtdamax* olmalıdır *pörtmək*; *həfsələ* olmalıdır hövsələ.

Digər tərəfdən, yalnız terminoloji xarakterli dialektizmlər, bir çox dialekt və şivələrdə işləkliyi olan kəlmələr və bədii əsər personajlarının dilində işlənən dialekt sözləri lüğətə daxil edilmə hüququ qazana bilər. Amma, *her* (axmaq, qanmaz), *hırramax* (lağa qoymaq), *faqqılıx* (hiyləgərlik, biclik) kimi dialektizmlər, əlbəttə ki, normativ lüğətlərdə veilməməlidir.

Bəzən dialektoloji lüğətlərdə elə dəqiq terminoloji ifadələrə rast gəlmək olur ki, bu sözlərin ədəbi dilə daxil edilməməsinə təəssüf edirsən. Məsələn,

“şəhrə” – heyvanın qabırğası üzərindəki yağ;

“şətəl” – kiçik su arxı;

“şələ” – darı növü;

“şərül” – düyü sortu;

“ulamçı” – oğurlanmış heyvanı başqasına ötürən mal oğrusu;

“tuş” – Gürcüstanda yetişdirilmiş qoyun cinsi;

“tuncu” – 1) əla növ cavan qaramal əti, 2) cavan və kök qaramal;

“taybeçə” – 1) bir kökdən əmələ gələn bir gövdə, 2) buğda, arpa və s. köməcindən çıxan yeganə sünbül;

“əndəmic” – heyva növü;

“əndiryan” – armud növü;

“xorum” – bir büküm ot (təqribən 10-15 kq).

“Əngənək” sözü isə etnoqrafizm kimi çox maraqlı lüğət obyektidir. Mənası “gildən hazırlanmış ləyənə oxşar iri qab” deməkdir.

İzahlı lüğət tərtibatında qarşılaşdığımız maraqlı məqamlardan biri sözlərin çoxmənalılıq sırasında məhəlli mənalarının aşkarlanmasıdır. Məsələn, *topal* kəlməsinin “kotanda gavağının keçirildiyi ağacın baş hissəsi” məhəlli mənasını məhz dialektoloji lüğətlərdən, daha dəqiq desək, Zirəddin Xasıyevin “Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri” lüğətindən tapmışıq.

Bu tip sözlərin və mənaların akademik lüğətlərdə verilməsi həm dilimizin zənginliyini dünya lüğətçiliyinə nümayiş etdirmək, həm də milli terminlərin təbliğini həyata keçirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Çünki bu gün müəyyən bölgələrdə işlək olan dialektizmlər gələcəkdə tamamilə unudulub istifadədən çıxıb bilər. Amma onları ədəbi dil normasına salaraq akademik lüğətlərə daxil etməklə biz lüğətçilər bu sözlərə ədəbi dil hüququ qazandırmış oluruq.

Dialekt leksikasını ümumişlək leksikadan ayıran fərq təkcə məhdud dairədə işlənmə xüsusiyyəti deyil, həm də bəzi fonetik, qrammatik və leksik-semantik özəllikləridir. Bu özəlliklər aşağıdakı şəkildə təsnif edilə bilər: *fonetik dialektizmlər*, *qrammatik dialektizmlər*, *düzəltmə dialektizmlər*, *etnoqrafik dialektizmlər*, *semantik dialektizmlər*, *leksik dialektizmlər*, *mürəkkəb dialektizmlər*.

a) Fonetik dialektizmlər – müəyyən bir dialektə xas, fonetik dəyişikliklərə uğramış sözlərdir. Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli şəkildə baş verən fonetik hadisələr: burun saitləri, saitlərin uzanması, saitlərin əvəzlənməsi, saitlərin artımı, saitlərin düşümü, söz əvvəlinə saitlərin artımı – proteza hadisəsi (r sonoru və st, şk qoşa samitləri ilə başlayan sözlərin əvvəlinə qapalı i, u və bəzən a saitlərinin artımı; məs., irəf, İrəvan, istansiya, işgəf, urus, Urset, asdansiya və s.), söz ortasına səslərin artımı – epenteza hadisəsi (məs., zülüm, zulum, qomuşu “qonşu”, pılav, yimişaq və s.), samitlərin əvəzlənməsi, samitlərin artımı, samitlərin düşümü, assimilyasiya, dissimilyasiya, yerdəyişmə, ahəng qanununun pozulması, qapologiya (heca düşümü; məs., ayba – ay baba, qa – qağa və s.), x’- dilortası sürtünən kar səs (k səsinin yumşaq tələffüz edildiyini göstərir; məs., *küləx’*, *çiçəx’*, *kiçix’* və s.), η – (sağır nun) dilarxası burun səsi (məs., *maña*, sana, aldınız, k’ – dilarxası partlayan kar səs (Zaqatala-Qax, Dərbənd dialektlərində geniş yayılmışdır; məs., yek’a, k’osa, k’işi, k’otan və s.).

“Azərbaycan ədəbi dilində diftonqlar deyil, monofonqlar işlənməkdədir. Lakin danışıq dilində bəzi şivələrdə diftonqlaşma hadisəsi də özünü göstərir. Məsələn, *qourma*, *qourqa*, *souq* (Ordubad); *toux* (Şəki); *hovuz-houz*, *sovur-sour*, *öyüd-öüid* sözlərindəki *ou*, *öü* saitlərinin birləşməsi diftonqdur” [31, s. 54]. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilində tam formalaşmış monofonq saitlərlə qarşılıq təşkil edən diftonq fonemlərin olmadığını söyləyərək yazır ki, bir sıra şivələrdə xüsusən saitlər birləşməsinin, bəzən də əvvəl gələn saitlərlə *y*, *v*, *f*, kimi samitlər birləşməsinin diftonqvari tələffüzünə yol verilir ki, bununla da şivələrdə bir sıra diftonqlar formalaşır. Məsələn, Şəki şivəsində *toux* (toyuq), *çual*

(çuval), *böüx* (böyük), Bakı şivələrinin bəzində köül (könül), nöüt (neft), qoum (qohum) və s. [8, s. 38]. Maraqlıdır ki, misal gətirilən *qohum* Vedibasarı Şidli şivəsində *qahum* kimi deyilir. Bu cür fonetik əvəzlənmələr – variantların fakultativ növünə demək olar bütün dialektlərdə baş verir. Məsələn, Gəncə dialektində *beyjə*, *gejə* (*beləcə*, *gecə* əvəzinə), Lənkəran şivəsində */borani/*, */kita-kita/*, */qıza-/*, */ma-n/(borani, tikə-tikə, ay qız, mən əvəzinə)* sözlərində olduğu kimi. Biz *borani* sözündə ahəng qanununun pozulduğunun şahidi oluruq. Bu, bir çox dialektlərdə özünü bürüzə verir: *ağəz* – *ay qız* (Bakı şivəsində).

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilində burun saitlərinin olmamasından söhbət açaraq, bəzi şivələrdə (Şəki) *a* səsinin burunda tələffüz olunmasından söhbət açır: *mənə*, *sənə* əvəzinə *maa*, *saa* deyilir. Sait səslərin uzadılması nəticəsində samit səslərin düşməsi bir çox dialekt və şivələrdə özünü göstərir: *bü:n* (Xocavənd), *kürəxli:f* (Tovuz), *yi:f* (Gədəbəy) – bu gün, kürəkləyib, yeyib əvəzinə. Təbriz və onun ətrafındakı şivələrdə saitlərin uzun tələffüz olunması söz ortasında samit düşümü və ya ərəb-fars mənşəli sözlərin əslinə uyğun tələffüz olunması nəticəsində yaranır: *ka:z*, *aşa:*, *şıka:t,i:rmi* (*kağız*, *aşağı*, *şikayət*, *iyirmi* əvəzinə) [8]. Daha bir fonetik hadisə səsartımı *st*, *sk*, *şk*, *ş* və *r* samitləri ilə başlayan alınma sözlərin əvvəlinə *i* saitinin artırılmasıdır. Bunun səbəbi Azərbaycan dilində söz əvvəlində bir hecəyə iki kar samitin yanaşı gələ bilməməsi, *sk*, *şk*, *st* və *r* samitləri ilə başlayan heca tiplərinin olmamasıdır. Məsələn, ərəb mənşəli *Rübabə*– *İrbaba*, fars mənşəli *rəvan* – *İrəvan*, fransız sözü *rayon* – *irayon*, *stəkan* – *istəkan*, *ş kaf* – *iş kaf* kimi deyilir.

Fonetik dialektizmlər izahlı və tərcümə lüğətlərinin tərtibatında lüğət obyektini hesab edilmir. Bununla belə, ADİL-də "sağmal heyvanların ilk südü" mənasını verən *ağız* və *ağuz*, "alaq otu" mənalı *ala* və *alaq*, ədəbi dildə işlənən *qıç* və *əyriqıç* sözləri ilə yanaşı *qılçavə* *əyriqılça* fonetik dialektizmləri əks olunmuşdur. Ə.Orucov bu tip sözləri "dialekt variantları" adlandırır [38, s. 44]. Leksikoqrafiya nəzəriyyəsinə əsasən, bədii ədəbiyyatda rast gəlinən ümumişlək və ümumişlək olmayan bütün

sözlər lüğətə daxil edilməlidir. Dördcildlik izahlı lüğətdə *alaf* leksik vahidi yazıçı Ə.Vəliyevin, *ələf* sözü isə A.Səhhət və S.Rəhimovun əsərlərindən illüstrativ materiallarla izah edilmişdir. ARL-də də "ağız" və "ağuz", "ala" və "alaq", "alaf" və "ələf" sözləri eyni ilə verilmişdir. Lakin bu cür ikivariantlılıq orfoqrafiya lüğətlərinə aid edilməməlidir. Orfoqrafiya lüğətinə sözlük tərtib olunarkən müasir ədəbi dildə qəbul olunmuş norma tətbiq edilməli, variantlardan biri seçilməlidir.

“Azərbaycan dialektoloji lüğəti”ndə isə η (sağır nun) dilarxası burun səsi, *ijh/x*’/ dilortası sürtünən kar səs, sait uzun tələffüz edilməsi, sait səsin burunda tələffüz olunduğunu, sait səsin uzanaraq burunda tələffüz olunması kimi fonetik hadisələr öz əksini tapmış və burada müvafiq işarələr tətbiq edilmişdir [98, s. XII].

“Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti”nin sözlüyü, əsasən, ədəbi dil leksikasından ibarət olduğundan buraya η (sağır nun) dilarxası burun səsinin daxil edilməsi nəzərdə tutulmamış, həm müasir ədəbi dildə və həm də dialekt leksikasında aktiv şəkildə işlənən *iyh* dilortası sürtünən kar səsi /k/ simvolu ilə əks olunmuşdur [99].

b) Qrammatik dialektizmlər – ədəbi dildən fərqli morfoloji xüsusiyyətlərə malik sözlərdir. Bu tip dialektizmlərə aşağıdakı misalları gətirmək olar: sifətin müqayisə dərəcəsini bildirən arxaik *-rax*, *-rəx*, çəkilçilərinin işlənməsi: *cındırrax*, *uzunrax/uzunarax*, *köhnərx*, *gödərəx* və s. [53, s. 21]; ədəbi dildə ismin təsirlik hal şəkilçisi olan $-nı^4$ bəzi dialekt və ya şivələrdə $-yı^4$ şəklində sözlərə *qoşulur*: *qapıyı*, *darvazıyı*, *gözuyu*; ismin təsirlik hal şəkilçisi $-(n)ıq$, $-(n)uq$ Ayrım şivəsində mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənir: *ağaşdarınıq* (ağaclarını), *otunuq* (otunu), *mallarıq* (malların) və s.; dilimizin əsas fonetik qanunu kimi, ahəng qanunu fonetikada öyrənilsə də, dilimizin morfoloji quruluşu ilə birbaşa bağlıdır. Bəzi dialekt və şivələrdə kök sözlərə artırılan leksik və ya qrammatik şəkilçilər əvvəlki səslərlə uyğunluq, ahəngdarlıq yaratmır, incə saiddən sonra qalın, qalın

saitdən sonra isə incə gəlir: *nədi, gəldim, ütülədim; dediyimiz dedixdi, yediyimiz hədixdi* (Vedibasarı Şidli şivəsində) və s.

Lüğətlərdə, dialektoloji lüğət olsa belə, sözün başlanğıc forması əks olunduğundan, sözdəyişdirici şəkilçili dialektizmlər burada verilmir.

Qrammatik dialektizmlərə daxil olan düzəltmə dialektizmlər – kökü ədəbi dildəki söz kökləri ilə eyni olub, fərqli sözdüzəldici şəkilçiləri olan sözlərdir. Məsələn:

suat (heyvanların suvarıldığı yer, çaydan və arxdan su götürülən yer), S.E.Malov, A.M.Şerbak və V.M.Nasilovun fikrincə, arxaik *-at, -ət* sözdüzəldici şəkilçisi monqol etimologiyasına malikdir [53, s. 101];

əmməş (yetim quzu) — *-ış* (*-ış, -uş, -üş, -yış, -yiş*) şəkilçilərinin başqa forması olan *-əş* sözdüzəldici şəkilçisi əsasən hal, vəziyyət və hərəkət bildirən feili isim düzəldir;

otux- (ot yeməyə başlayan quzu) – düzəltmə feili – *ux*sözdüzəldici şəkilçindən yaranmışdır. E.V.Sevortyanın lüğətində bu şəkilçinin türk və qırğız dillərində *omyk-* (*quzunu bərk qidaya öyrətmək* türkcə, *ot yeməyə başlayan quzu* qırğızca), qazax və qaraqalpaq dillərində isə *omyk-* (*təzə yerin otuna öyrəşmək*) variantlarına rast gəlmək mümkündür [126, s. 483].

Apardığımız araşdırma zamanı izahlı lüğətdə maraqlı düzəltmə dialektizmlərlə qarşılaşdıq:

Alanqu *is. məh.* Balaca alovlu ocaq, balaca tonqal.

Alakeş² *sif. məh.* Qarnının altı ala olan heyvan. *Alakeş inək.*

Avırtmac *is. məh.* Un ilə yağdan bişirilən bir xörək.

Arxac *is. məh.* Qoyun, mal yatağı; ilin isti aylarında sürü və naxırların çöldə istirahət etdiyi yer. *Arxac suvat yerindən 0,7-1 kilometr məsafədə seçilir. Ə.Vəliyev.*

Suluq *is. 2.* Qoyunun ilk südündən hazırlanan pendirəoxşar ağartı.

Yağanlıq *is. məh.* Yağıntı.

Yalxa, yalxı *sif. məh.* 1. Yanında başqa bir şey olmayan; yalnız, tək. 2. Ancaq, yalnız.

Yalxı sözü Bakı dialektində *yalxu* çəklində işlənir.

ARL-də yer almış düzəltmə dialektizmlər də diqqəti cəlb edir:

Alışı *pril. dial.* светлый, яркий, привлекательный.

Basar *суц. dial.* Долина реки. *Gəncə-basar* долина реки Гянджи.

Basdıq *суц. dial.* Чурчхела, чучхела (фруктовая колбаска с ореховой начинкой).

Çağla *суц. dial.* О съедобных косточковых зелёных фруктах (о миндале, абрикосе, слива и т.п.). *Çağla badamı* зелёный молодой миндаль.

Danqış I *pril. dial.* Плешивый; II *суц.* Панты (мягкие, ещё не окосевшие рога молодых животных).

Döycə *суц. dial.* Прививка; вакцинация.

Dülük *суц. dial.* Дно (мешка, сумы и т.п.). *Torbanın düliüyündə* на дне мешочка.

с) Leksik dialektizmlər – ədəbi dilə məlum olmayan şivə sözləridir. *Kötürüm* (əldən düşmüş qoca), *zir* (nəlbəki), *qırcın* (mal-heyvan qabağından qalmış saman qırıntıları), *kərmə* (qurudulmuş təzək) – bu qəbildən olan sözlərdir.

Leksik dialektizmlər ədəbi dilə məlum olduğu zaman müvafiq işarə (*məh.*) ilə lüğətlərdə göstərilir. Məsələn:

Yemsəksif. *məh.* Axsacaq.

Yemsəmə “Yemsəmək”dən *f.is.*

Yemsəmək *f. məh.* Axsamaq.

ç) Etnoqrafik dialektizmlər – müəyyən bir ərazidə yaşayan əhaliyə xas, spesifik və ya digər əyalətlərdəkilərdən müəyyən fərqi olan ev əşyalarının, geyim, yemək və ənənələrin adları olan məişət leksikasıdır. Etnoqrafik dialektizmlər etnoqrafik leksikanın bir hissəsidir. Azərbaycan ədəbi dilinin müəyyən söz qruplarını özündə birləşdirən etnoqrafik leksika qədim Azərbaycan xalqının həyat tərzinin, çoxəsrlik tarixinin, fəlsəfəsinin və psixologiyasının leksik təzahürüdür.

Etnoqrafik leksika deyərkən hansı leksik vahidlər başa düşülməli və işləklik keyfiyyətinə görə hansı üsluba aid edilməlidir? Dialekt leksikasını ilə etnoqrafik leksikanın kəşifdiyi və

ya ayrıldığı məqamlar hansılardır? Etnoqrafizmlərlə etnoqrafik dialektizmlər arasında fərq nədədir? Leksikoqrafik baxımdan etnoqrafik leksika izahlı lüğətdə necə əks olunmalıdır?

Filoloji lüğətlərdə etnoqrafik dialektizmləri araşdırarkən meydana çıxan bu kimi suallara cavab tapmaq üçün bir çox mənbələrə müraciət etməli olduq. Axtarışlarımız təəssüflər olsun ki, o qədər də ürəkəçən olmadı. Etnoqrafiya leksikası Azərbaycan dilçiliyində nəzəri cəhətdən çox az işlənmiş bir sahədir. Demək olar, Azərbaycan dilçiliyində H. Həvilovun “Azərbaycan etnoqrafiyası” elmi əsərindən [16] və İ.Məmmədovun “Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası” adlı doktorluq dissertasiyası və eyni adlı monoqrafiyasından [29] başqa, bu sahəyə aid kifayət qədər nəzəri-tədqiqat əsərinə rast gəlmədik. İ.Məmmədov, haqlı olaraq, bu barədə irad bildirmişdir: “Çox-çox təəssüf ki, etnoqrafiya leksikasına, terminlərə dair həтта soraq xarakterli bir vəsait belə yazılmamışdır” [29, s. 23]. Təkcə dilçilikdə deyil, etnoqrafiya elmi sahəsində də nəzəri məsələlərlə bağlı eyni acınacaqlı vəziyyətlə qarşılaşdıq. Bu sahədə 1987-ci ildə H.Əliyev, M.Qasimov, İ.Məmmədov və S.Novruzovanın “Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti”nin çap edilməsini böyük xidmət kimi qəbul etməliyik [103].

Bütün bu məsələlərlə əlaqədar kiçik bir araşdırma aparmaq qərarına gəldik.

S.İ.Ojeqovun izahlı lüğətində *etnoqrafiya* sözünün definisiyası belə verilmişdir: "Bir xalqın adət-ənənələrini, məişət özəlliklərini öyrənən elm"[123]. ADİL və ARL-də eyni izah əks olunmuşdur: “Bir xalqın, tayfanın, yerin məişət, adət, mədəniyyət xüsusiyyətlərinin məcmusu” [96; 104]. Tarix elmləri doktoru, professor H.A.Həvilov isə etnoqrafiyanı dünya xalqlarının məişət və mədəniyyətindən, onların adət-ənənələrindən, etnik birliklərin yaranması və inkişafından, onların yayılması və qarşılıqlı mədəni əlaqələrindən bəhs edən tarix elmi adlandırmışdır [16, s. 5].

Maraqlıdır ki, postsovet məkanından kənarında etnoqrafiya dedikdə qəbilə və tayfaların maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi başa düşülür. Bəzi xarici ölkələrdə etnoqrafik məsələləri öyrənən

elmə *etnologiya* deyilir. Germandilli ölkələrdə iki elm sahəsi “Volskunde” (öz xalqının öyrənilməsi) və “Volkerkunde” (əcnəbi millətlərin, əsas etibarilə qeyri-Avropa xalqlarının öyrənilməsi) bir araya gətirildikdə etnoqrafiyaya uyğun gəlir. İngilisdilli ölkələrdə, o cümlədən Türkiyədə antropologiyanın bir qolu olan *mədəni antropologiya* ilə, XX əsrdə meydana gəlib inkişaf etmiş *sosial antropologiyayı* birləşdirsək, etnoqrafiya elmi ilə eyni elmi araşdırmalara sahib olduqlarını görmüş olarıq.

Etnoqrafiya sözü yunan dilində *etnos* xalq, *qrafeyn* yazmaq, təsvir etmək mənalarını verir. Etnos bütün dünyada hamı tərəfindən eyni mənada başa düşülən anlayış olub, təbii-tarixi proseslər nəticəsində meydana gələn sosial qrup deməkdir. “Etnos nümayəndələrinin mədəni birliyi, onların bəzi psixi xüsusiyyətləri ilə, əsasən psixikanın ümuminsani keyfiyyətlərinin üslubu və çalarları ilə birbaşa bağlıdır. Bu xüsusiyyətlərin cəmi etnik (milli) xarakteri təşkil edir. Hər bir etnosun özünəməxsusluğu ayrı-ayrı komponentlərdən deyil, yalnız ona məxsus olan bütün obyektiv özəlliklərin ahəngindən yaranır” [89, s. 30]. Etnos üzvlərinin yaşayışı ilə bağlı ortağ məfhumlardan biri dildir. Amerikan dilçiləri Sepira və Uorfun linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinə (və ya hipotezinə) görə, dilin quruluşu – xalqın düşüncə şəklini, ətraf aləmi dərk etmə tərzini, cəmiyyətin bütün sosial və mədəni fəaliyyətini müəyyən edir [140].

Dolayısı ilə, xalqın psixologiyasının, fəlsəfəsinin, düşüncə tərzinin leksik təzahüründən söhbət gedirsə, etnoqrafik leksikanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Etnoqrafizmlər ədəbi dildən daha çox, xalq dilində, onun dialekt və şivələrində yaşayır. Bu baxımdan, dilin etnoqrafik kontekstdə öyrənilməsi, tədqiqatın həm ədəbi və həm də dialekt leksikası istiqamətində aparılması zərurətini yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik nəzəriyyəsində dialekt leksikasının etnoqrafik dialektizmlər deyilən bir növü də vardır. Ümumiyyətlə, etnoqrafik leksikanın konkret kriteriyaları olmadığına və tərkibinə çoxlu sayda söz qrupları daxil olduğuna görə, onun digər bir leksik qrupla olan fərqi bəzi hallarda ifadə etmək mümkündürsə, bütövlükdə bunu açıqlamaq, onu şərh

edəbilən dəqiq əlaməti, kriteriyaları söyləmək çətindir. İ.Məmmədov etnoqrafik leksikaya məişət leksikasını, maddi və mənəvi mədəniyyətə aid sözləri, adət-ənənə ilə, folklorla bağlı sözləri, frazeologizmləri və terminləri aid etmişdir [29, s. 22].

Yuxarıda deyilənlərin nəticəsi kimi, konkret olaraq, Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasını iki böyük leksikosemantik qrupa ayırmaq olar: 1) maddi mədəniyyət leksikası; 2) mənəvi mədəniyyət leksikası.

Azərbaycanlıların **maddi mədəniyyəti ilə bağlı leksikasına** aiddir: ev peşəsi (*gərgənc, marramaq, eymə, tuluq, qarın* və s.) və sənətkarlıq (zərgərlik, çaxma sənəti, daş və ağacışləmə, xalçaçılıq, toxuculuq və s. bədii sənət) leksikası; yaşayış məskənlərinin adları (*yaylaq, aran, oba, şenlik, dəngə, düşəlgə* və s.); tikinti adları (*qazma, daxma, koma, him, cımqa, kürsülü ev, çatıyaq ev, balıqbeli ev* və s.); ev əşyaları və təsərrüfatı idarə etmək üçün lazım olan avadanlıqların adları (*ələk, sağan, təkne, tabaq, oxlov, qulaqlı fırçın, ərsin* və s.); geyim (*can köynəyi, pencək, bürmə, başlıq, cüttuman, kəlağayı* və s.) və bəzək əşyalarının adları (*tana, alınlıq, silsilə, kəmərbənd* və s.); yemək (*kətəməz, sulux, cəngək çörəyi, şan-şan, kəllə-paça bozbaşı, cücə kababı* və s.) və içkilərin adları (*işgəncəvi, xoşab, əzgil suyu, ayran, şərbət* və s.).

Azərbaycanlıların **mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı leksikasına** aiddir: mərasim və adətlərlə bağlı sözlər (toy, yas, Novruz bayramı və s.); inanclar (*bərəkət, bədnəzər, çiləyədüsmə, uğur, gözün səyriməsi, qulağın cingildəməsi, ayağın ağır və ya yüngül olması* və s.); dini sözlər (*namaz, qüsl, nəzir, məhərrəmlik ayı* və s.); xalq təbəəti leksikası (*dəmrov, göyöskürək, qara qızdırma, qızıyel, mal qızdırması, çiçək* və s.); mifoloji leksika (*qulyabanı, hal anası, div, xortdan, əjdaha* və s.); xalq mahnılarının və alətlərin adları (*rast, segah, saz, qopuz, qıfılbənd, gözəlləmə* və s.), rəqslər (*ceyranı, innabı, mirzeyi* və s.); oyunların adları (*xan-xan, maral oyunu, kilim arası* və s.).

Bir şeyə diqqət yetirmək lazımdır ki, dilçilikdə etnoqrafiya ilə bağlı terminlərdən *etnoqrafiya leksikası* və *etnoqrafizmlər*

paralel işlənən terminlərdir. *Etnoqrafik leksika* etnoqrafik söz tərkibi anlamını verirsə, *etnoqrafizmlər* dedikdə etnoqrafiyaya aid leksik vahidlər başa düşülür. Lakin *etnoqrafik dialektizm* və *etnoqrafizm* terminləri sinonim anlayışlar deyildir. Etnoqrafizmləri işləklilik keyfiyyətinə görə iki leksik təbəqəyə ayırmaq olar: **ümumişlək etnoqrafizmlər** və **etnoqrafik dialektizmlər**.

Ümumişlək etnoqrafizmlər qədim köklərə dayanan, lakin müasir dövrdə aktiv şəkildə işlənən, hamı tərəfindən başa düşülən, ədəbi dilə məlum olan leksemlərdir. Məsələn, yemək adlarından – *qutab, bozbaş, aş, plov, qovurma*, toy mərasimi ilə bağlı *xınaqoydu, belbağlama*, mifoloji leksik vahid olan *xortdan* sözü və s. Azərbaycan etnoqrafik leksikasının ümumişlək nümunələrindəndir. Bu tip sözlər lüğətlərdə aid olduğu sahəyə uyğun üslubi işarələrlə göstərilir, məs., *aşp., mif.* və s.

Etnoqrafik dialektizmlər – müəyyən bir ərazidə yaşayan əhaliyə xas, spesifik olan və ya digər əyalətlərdəkilərdən müəyyən qədər fərqlənən ev əşyalarının, geyim, yemək, tikinti, bədii sənət və ənənələrinin, mifoloji anlayışların, inancların və s.-nin adlarını bildiren leksikasıdır. Məsələn, xörək adlarından *sülfüllü Qax, abatdıdı Qax, Qubadlı, firrama* Oğuz zonalarının etnoqrafik dialektizmləridir. Leksik dialektizmlərdən fərqli olaraq, etnoqrafik dialektizmlərin ədəbi dildə sinonimləri olmur və onların mənasını yalnız təsvir etməklə vermək mümkündür. Məsələn, Bakı dialektində etnoqrafik dialektizm olan *quşdili* sözünün tək kəlmə ilə mənasını vermək mümkün deyildir. Çünki atributiv mürəkkəb isim (sifətləşmiş isim) olan bu sözün – “xingal xəmir xörəyinin bir növü olan *quşdilixingal*” kimi izahata ehtiyacı vardır.

Lüğətlərdə etnoqrafik leksikanın necə və hansı şəkildə işarələnərək əks etdirilməsi sözlük məsələsinin qoyuluşunda diqqət tələb edən bir məqamdır. Etnoqrafizmlər ADİL-də *etnoqr.* üslubi işarəsi ilə qeyd edilmişdir. Apardığımız araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, izahlı lüğətdə etnoqrafiyaya aid olduğu bildirilən sözlərin hamısı, bu qədər söz qrupunu ehtiva etməsinə rəğmən, böyük əksəriyyətlə toy mərasimi ilə əlaqəli leksemlərdir. Məsələn:

Anayolu *is. etnoqr.* Köhnə məişətdə: ərə gedən qızın ər evindən anasına gətirdiyi hədiyyə, sovqat.

Atlandırma 2. *is. etnoqr.* Kənd toylarında gəlini bəy evinə aparmaq üçün ata mindirdikdə və atlılar ata mindikdə zurna ilə çalınan havanın adı.

Bəzəkçi 2. *etnoqr.* Köhnə məişətdə: gəlin köçürülən qızları, yaxud varlı evlərdə qadınları bəzəndirib geyindirən.

Üzgörümçəyi *is. etnoqr.* Təzəbəyin ilk dəfə təzəgəlinlə görüşərkən ona verdiyi hədiyyə.

Adı çəkilən izahlı lüğət üzərində aparılan tədqiqat zamanı, demək olar, burada təsadüfi halda geyimlə bağlı etnoqrafizmə rast gələ bildik:

Çərkəz *is. etnoqr.* Qafqaz xalqlarının geydikləri döşü vəznəli uzun kişi geyimi (milli paltarı). [Murad bəy:] *Hərdənbir çərkəzisini geyinib vəznəsini taxırdı. Qantəmir. // sif. mənasında [Leylək] qoltuqçunun çiyindəki paltonu götürüb, nazik ləzgi şalından tikdirdiyi boz çərkəzi çuxasının üstündən geydi.* S.Rəhimov. **Çərkəzi papaq** – qaragül dərisindən papaq.

ADİL-də verilmiş toy mərasimi ilə bağlı **ümumişlək etnoqrafizmlərdən** aşağıdakıları misal gətirmək olar: *ayaqaçdı, ayaqaçma, aynatutan, belbağlama, bəy, bəylik, xınaqoyma* və s.

Lüğətdə verilmiş **etnoqrafik dialektizmlərdən** isə aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Bəşikkərtmə *is. etnoqr.* Köhnə məişətdə: uşaqların (oğlan və qızın) körpə zamanlarından bir-birinə adaxlı edilməsi adəti.

Bəzəkçi 2. *etnoqr.* Köhnə məişətdə: gəlin köçürülən qızları, yaxud varlı evlərdə qadınları bəzəndirib geyindirən.

Üzgörümçəyi *is. etnoqr.* Təzəbəyin ilk dəfə təzəgəlinlə görüşərkən ona verdiyi hədiyyə.

Gecəkəsdi *is. etnoqr.* Toy gecələri səhərə qədər sürən şənlik mərasimi.

Azərbaycan etnoqrafik leksikasına aid leksik vahidlərdən başqa, lüğətdə Orta Asiya etnoqrafizminə də rast gəlmək mümkündür:

Kahm *is. etnoqr.* Orta Asiyada: evlənərkən oğlanın qızın ata-anasına verməli olduğu pul, mal və s.; başlıq və bu adətin özü.

Evlənmək adəti ilə bağlı beynəlmiləl terminlər də izahlı lüğətdə etnoqrafik leksikaya aid edilmişdir:

Ekzoqamiya [*yun. exo – xaric və gamos – evlənmə*] *etnoqr.* Öz tayfasından, öz qohum-əqrabasından, öz ictimai qrupundan evlənməyi qadağan edən adət.

Endoqamiya [*yun. endo – daxilində və gamos – nikah*] *etnoqr.* Cəmiyyətin ilk inkişaf dövrlərində ancaq qohumundan, tayfasından, ictimai qrupu içərisindən evlənmək adəti.

Lakin ARL-də bu iki söz ümumişlək leksik vahid kimi təqdim olunmuşdur.

Yuxarıda görüldüyü kimi, ADİL-də etnoqrafiyaya aid edilmiş sözlərin böyük əksəriyyəti yalnız toy mərasimi, evlənmə adəti ilə bağlı mənalar ifadə edən leksik vahidlərdir.

İzahlı lüğətdə məhəlli leksikaya aid olduğu bildirilən, amma əslində etnoqrafik dialektizm olan sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Avırtmac *is. məh.* Un ilə yağdan bişirilən bir xörək.

Eşmək² *is. məh.* Yaxası xəzli, gödək qollu, qadın üst geyimi.

Ediləmək *f. məh.* Edi demək, ağı demək, ağız açmaq.ГЛАГ.

Eymə *is. məh.* İçində ayran, qatıq və s. saxlamaq üçün qoyun və keçi dərisindən torba. *Çatdılar obaya ey qatıq satan; hər eyməyə tökmüşdülər üç qazan. Q. Zakir. Həmişə mal-qara örüşdən qayıdanda həyəət çıxıb əli belində, qulluqçulara göstəriş verən, inəklərin südünü bir yana yığdırıb eyməyə çəkdirən .. Zərnigar xanım indi yerindən tərpənmədi. İ.ŞİXLİ.*

Gillə *is. məh.* Təndirdə alma və ya armud qaxı qurutmaq üçün dayaz palçıq qab.

Tel² *is. məh.* Düyü unu və şəkərdən bişirilən tel şəklində ağ və kövrək şirniyyat növü.

Əngənək *is. məh.* Saxsı ləyən, laxan, paltar yumaq üçün təkne.

Vala *is. məh.* Çox sıx ələk.// Çox sıx tor.

ARL-də isə izahlı lüğətdən fərqli olaraq, etnoqrafizm olduğu xüsusi üslubi işarə ilə göstərilmiş geyim, oyun, yemək adlarını bildirən sözlərə, az da olsa, rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Cecim *суц. этногр.* Джеджим (домашней работы ковровая ткань из шелка или шерсти); полосатый коврик; *yun cecim* шерстяной коврик (джеджим).

Cübbə *суц. этногр.* Джуббе; мантия (длинная широкая одежда в виде плаща). *Cübbə geyinmək* носить мантию, джуббе.

Çiling-ağac *суц. этногр.* Командная (коллективная, в основном детская) игра с использованием палок и палочек (черепков).

Döyməs *суц. этногр. диалект.* 1. Кушанье, приготовленное из накрошенного хлеба и толченых орехов.

Qaribasması *суц. этногр.* Подарок, который, согласно обряду, преподносится тому, кто притворно закрывает двери, не пуская невесту в дом жениха.

Vasa-basa *суц. этногр.* Название обряда (обход детьми домов и собиране подарков вечером в канун весеннего праздника «Новруз байрамы»).

Hədik *суц. этногр.* Хадик (кушанье из смеси пшеницы, кукурузы, гороха, фасоли, приготовляемое обычно в честь порезывания первого зүя ребёнка).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mifoloji leksika etnoqrafizmlərin xalqın mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı leksik-semantik qrupuna aiddir. ADİL-də mifoloji leksika ayrıca şəkildə *mif.* üslubi işarəsi tətbiq edilərək göstərilmişdir. Məsələn:

Amazonlar *сəт. [yun. xüs. Is.-dən] mif.* Qədim yunan əsətlərində: Qara dəniz sahillərində yaşamış və qonşu ölkələrə basqınlar etmiş cəngavər qadınlar. *Qafqaz amazonları barədə əfsanələr məlumdur.*

Əyә³ *is. mif. məh.* Həmi, ruh.

Ərdö¹ *is. mif.* Qorxunc vücut; qulyabanı. // *məh.* İribədənli, qorxunc, çirkin adam haqqında.

Maraqlıdır ki, izahlı lüğətdə mifoloji leksikaya aid edilən *ərdo* sözünün həmin mənası ARL-də ümumişlək leksika qismində verilmiş, yalnız üçüncü polisemik mənasında dialekt leksikasına aidliyi göstərilmişdir:

Ərdo¹ *суц.* 1. Оборотень; 2. Уродливый человек.; 3. *дуал.* Лентяй, бездельник.

Qeyd etmək lazımdır ki, mifoloji leksika izahlı lüğətdə çox az sayda verilsə də, ARL ilə müqayisədə çox hesab edilə bilər:

Hal² *суц. миф.* Оборотень (человек, обращенный или способный обращаться с помощью колдовства в какого-л. Зверя, какой-л предмета); *hal aparmaq*1. Упасть в обморок; 2. Спятить (сойти) с ума.

Bəzən isə bu lüğətdə mifoloji leksikaya aid edilməli olan sözlər heç bir üslubi işarə ilə işarələnməmişdir. Məsələn:

Qul² *is.* Tənha yerlərdə və qaranlıqda vahiməyə düşən adamın gözüne canlı kimi görünən qorxunc xəyal; qulyabanı.

Yuxarıda göstərilən sözlər üzərində rəqəmlərin qoyulması, onların omonim variantlar olduğunu göstərir. Adı çəkilən lüğətdə omonim sözlər ayrı-ayrı lüğət məqalələrində verilmişdir.

Bundan başqa, izahlı lüğətdə ümumişlək etnoqrafik leksikaya aid olan yemək adları *aşp.* üslubi işarəsi ilə göstərilmişdir:

Qaraqovurma*is. aşp.* Yalnız ətdən ibarət olan qovurma növü.

Bağırbeyin *is. aşp.* Quzunun qara ciyəri ilə beynindən və ya quyuğundan hazırlanan xörək. *Hər adama bir məcməyi verildi və üstündə quzu soyutması, yanında da sarımsaqlı qatıq və bağırbeyin var idi.* Çəmənzəminli.

Əslində *bağırbeyin* xörəyi müasir dövrdə, demək olar, bişirilməyən bir yemək növü olduğundan, onu ümumişlək etnoqrafizmlərə aid etmək olmaz və burada *etnoqr.* üslubi işarəsinin tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur.

ARL-də ümumişlək etnoqrafizmlərə aid yemək adları, izahlı lüğətdən fəqli olaraq, xüsusi üslubi işarə ilə qeyd olunmuşdur. Məsələn:

Qovurmabozbaş *суц.* Азербайджанское национальное блюдо-тушённое в своём соку и жаренное на масле мясо.

ADOL-da rast gəlinən etnoqrafizmlər xüsusi üslubi işarə ilə göstərilmədiyindən yalnız şəxsi qənaətimizə əsasən söyləmək olar ki, yuxarıda adları çəkilmiş izahlı lüğətdə və tərcümə lüğətində verilmiş etnoqrafizmlərlə yanaşı, hətta bu lüğətlərdə olmayan sözlər belə orfoqrafiya lüğətində yer almışdır. ADİL-də və ARL-də verilmiş və adı çəkilən orfoqrafiya lüğətində də əks olunmuş etnoqrafizmlər: *daşquray, əriştəçilov, gəlingörməsi, gəlinqaytaran, gərdək, gərdənbənd, gərdənə, gəmə, ovxantı, örən* və s.

ADOL-da verilmiş etnoqrafizmlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar: Məsələn, *cacıq, calğa, cəli, çaxcı, çatqı, danqa, dartqı, diləngiz, ərdəm, faqqı, faraş, fiqqı, gəlinarıtlamaz, gərdəkbəşi, gərdənbəndçi, gəctərəş, gəmikli, gəlulə, oda, odabaşı, odabaşılıq, odalıq, oddağ, ovxar, ovxarlı, öləng, paç, kiyər* və s.

Dini sözlər etnoqrafik leksikanın mənəvi mədəniyyət leksik-semantik qrupuna aiddir. İ.Məmmədov da öz monoqrafiyasında dini anlayışlar, ayinlərlə bağlı sözləri və terminləri etnoqrafizmlər sırasına daxil etmişdir [29, s. 144]. İzahlı lüğətdə din və dini ayinlər ifadə edən sözlər *din*.üslubi işarəsi ilə qeyd edilərək göstərilmişdir. Məsələn:

Aşura *is. [ər.] din.* Məhərrəm ayının 10-cu günü (imam Hüseyin qətl olunduğu gün). *Aşura günü tək bir səhər çağı; Yığdı ərradəyə övrət-uşağı.* Q.Zakir. *Təbriz xalqı aşurada 40 gün keçənə qədər təziyə saxlardı.* M.S.Ordubadi. *Aşura günü [adamlar] nə istəsə və hansı dustağa istəsələr, vəlahəzrət onları bağışlayır.* P.Makulu.

ARL-də *aşura* sözü köhnəlmiş söz kimi göstərilmişdir:

Aşura *суц. устар.* Десятое число месяца магеррам, день годовщины смерти Хусейна в Кербале.

“Aşura günü” sovet hakimiyyəti dövründə dövlət tərəfindən qadağan edilmiş mərasim olsa da, xalq tərəfindən hər zaman anılan bir gün olmuşdur. Buna görə də etnoqrafik leksikanın mənəvi mədəniyyət leksik-semantik qrupuna aid olan

bu sözü nə XX əsrin ortalarında, nə də XXI əsrdə köhnəlmiş leksikaya aid etmək düzgün deyil.

Adı çəkilən tərcümə lüğətində dinlə bağlı leksik vahidlər *relig.* xüsusi üslubi işarəsi ilə qeyd olunmuşdur. Məsələn:

Fitir *сущ. relig.* Прекращение рамазана, окончание месяца рамазан, в течение которого мусульманам, по предписаниям ислама, не полагается принимать пищу и пить воду с восхода до заката солнца.

Fitrə-zəkat *сущ. relig. собир.* Милостыня.

Cin *сущ. relig.* 1. Джин, бес; в суеверном представлении – злой дух, чёрт, нечистая сила; 2. *перен.* Чертёнок, бесёнок, дьяволёнок (о резвом, шаловливом, озорном ребенке); бесить, взбесить, вывести из себя.

Əraf *сущ.* 1. *relig.* Место между раем и адом, чистилище; 2. *устар.* Высокое место.

Hədis *сущ. relig.* Хадис (предание, основанное на случае из жизни или какого-л. Изречения Мухаммеда и его сподвижников); притча.

Ərbəin *числ. устар. relig.* По мусульманскому календарю: сорок дней, начиная с первого числа месяца магеррам. *Ərbəin günü* сороковой день со дня казни имама Хусейна.

Ərbəin sözünün burada həm say olduğu (*ərbəin* ərəb sözü olub *onuncu* deməkdir), həm köhnəlmiş sözlərə və həm də dini leksikaya aid olduğu göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, izahlı və tərcümə lüğətlərində yuxarıda sadalanan etnoqrafizm növlərinin hər birinin qarşısına *etnoqr.üslubi* işarəsinin qoyulması düzgün olmazdı. ADİL-də yalnız toy mərasimi ilə bağlı sözlərin etnoqrafik leksikaya aid edilməsi leksikaya etnoqrafik aspektdən yanaşma baxımından doğru deyildir. Etnoqrafizmlərin konkret kriteriyalara malik olmaması, bir çox söz qruplarını əhatə etmə xüsusiyyəti, anlaşmazlıq yaradabiləcəyi nöqtəyi-nəzərindən onların lüğətdə bir ad altında tətbiqinə müəyyən maneələr törədir. Leksikoqrafik baxımdan ümumişlək etnoqrafizm növlərinin aid olduğu üsluba

uyğun işarələrlə lüğətdə göstərilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Yəni toy leksikası *toy.*, yas leksikası *yas.*, mifoloji leksika *mif.*, dini sözlər *din.və s.* Lakin etnoqrafik dialektizmlər *məh.* və *etnoqr.* işarələri ilə verilməlidir. Etnoqrafiyaya aid elmi terminlər isə aid olduğu elmi sahəni göstərmək məqsədilə təkcə *etnoqr.* üslubi işarəsi ilə verilə bilər. Zənnimizcə, ADİL-in sözlüyündə əks etdirilmiş etnoqrafik leksikanın üslubi cəhətdən yenidən baxılmasına ehtiyac vardır.

d) Leksik-semantik dialektizmlər – ədəbi dildə bir məna verib, şivədə başqa anlam ifadə edən sözlərdir. Yəni yalnız səs tərkibinə görə ədəbi dildəki sözə uyğun olub, mənaca fərqlənən sözlərə leksik-semantik dialektizmlər deyilir. Belə sözlər ədəbi dildə işlənənlə omonimik təzadı təşkil edir. Leksik-semantik dialektizmlər əslində ədəbi dilə bədii ədəbiyyat vasitəsilə məlum olan sözlərdir. Məsələn, *qalın* sözü ədəbi dildə çoxmənalıdır: *qalın kitab*, *qalın meşə*, *qalın sait*, *gönüqalın* mənalarından başqa, Vedibasarı Şidli şivəsində *qalın* həm də *çörək* anlamında işlənir. Gördüyümüz kimi, ədəbi dildə bu söz sifət olduğu halda, dialektdə isimdir.

ADİL-də leksik-semantik dialektizmlər omonimlər şəklində ayrı-ayrı lüğət məqalələrində tam fərqli mənalarda, hətta fərqli qrammatik işarələrlə verilir. Məsələn, izahlı lüğətdə *tavar* sözünün üç omonimik mənası verilmişdir. Bürüncü omonim variantın ümumişlək isim, o biri iki omonimlərin isə məhəlli üslubi işarələri ilə sifət olduğu göstərilmişdir.

Tavar¹ *is.* Balaq (camış balası).

Tavar² *sif. məh.* İri, böyük, yekə.

Tavar³ *sif. məh.* Çalışqan, bacarıqlı, zirək.

Seyfi Behbudovun “Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti”ndə *tavar* sözünə daha bir omonim mənası verilmişdir:

Tavar I *is.* – qızılquş (Qazax, Şuşa). *Tavar bir qırqavul tutuf* (Qazax); - *Bir tavar almışam, heç əvəzi yoxdu* (Şuşa) [105, s. 178].

Bu o deməkdir ki, ədəbi dildə *camış balası* mənası ifadə edən “tavar” leksik vahidi dialekt və şivələrdə tam fərqli semantikaya malikdir.

İzahlı lüğətdə *bar* sözünün 11 omonim mənası – üçü ümumişlək, biri klassik, üçü terminoloji, üçü köhnəlmiş leksikaya və yalnız biri – üçüncü omonim məhəlli mənalı verilmişdir:

Bar³ *is. məh.* 1. Kif, boyat çörək və çörəkdə əmələ gələn ağ rəngli göbələciklər. 2. Ərp, pas, kir (xəstənin dil-dodağında).

Seyfi Behbudovun “Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti”ndə *bar* dialektizminin daha bir leksik-semantik mənası verilmişdir:

Bar I *is.* Çiy südün üzü, xama (Ağsu). Sütün üzü bar tutmuşdu, yığıb yedim.

ARL-də verilmiş leksik-semantik dialektizmlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Cələ² *суц. диал.* 1. Зоб (болезн, выражающаяся в увеличении щитовидной железы; ожирение шеи под подбородком); 2. *мед.* Свинка, заушница.

Çağan² *суц. диал.* Хлопковая коробочка.

Çax-çax² *суц. диал.* 1. Деревянная решётка, забор; 2. Калитка (обычно из жердей) загона или полисадника.

Leksik-semantik dialektizmlər ADOL-da ofoqrafiya lüğətinin prinsipindən çıxış edərək, əks olunmamışdır. Məsələ burasındadır ki, bu lüğətin vəzifəsi Azərbaycan ədəbi dilindəki leksik vahidlərin düzgün yazılışını vermək olduğundan, omonimlik kimi semasioloji məsələlər burada öz əksini tapmır. Məsələn, ADİL-də *gah* sözünün iki omonim mənası verilmişdir ki, bunun ikincisi leksik-semantik dialektizmdir və “büzmə” anlamı daşıyır. Adıçəkilən orfoqrafiya lüğətində isə *gah* sözünün yalnız bir variantı – onun düzgün yazılış forması göstərilmişdir.

e) Mürəkkəb dialektizmlər. Bütün göstərdiyimiz dialektizm növləri ilə yanaşı, ADİL-də kifayət qədər çox sayda **mürəkkəb dialektizmlərə** rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Atqulağı *zərf məh.* Qoşa, bir təndə, bərabər. – *Anamın dediyinə görə, biz atqulağı yaşadıq.* Ə.Vəliyev.

Arayət *zərf. məh.* Arada bir gecə yatmaqla (bir gündükdən uzaq olan yol haqqında).

Altıgüllük *is. məh.* Yer altında yuva tikən göy rəngli bir quş.

Atqaytaran *is. məh.* İri tikanlı ot, qanqal.

Athağac *is. məh.* Ağacla oynanılan uşaq oyunlarından biri.

Törəboy *sif. məh.* Boyu törə, bəstəboy, alçaqboy.

ARL-də verilmiş mürəkkəb dialektizmlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Anadil *сущ. диал.* Водоплавающая певчая красной окраски, напоминающая утку (поёт обычно по ночам).

Anaqaç *сущ. диал.* Канал, центральный оросительный канал, от которого ответвляются канавки.

Dabanhaqqı *сущ. 1. диал.* Плата пастуху за пастьбу. 2. *разг.* Вознограждение за ходьбу (по чьему-л. Поручению).

Dabanyarpağı *сущ. диал.* Первый снизу лист растения табака.

Dağdağa² *сущ. диал.* Трещотка (детская игрушка).

ə) **Azərbaycan filoloji lüğətlərində dialektizmlərin bəzi verilmə xüsusiyyətləri.** ADİL-də bir çox sözlər vardır ki, həm arxaik (*köhn.*) və həm də dialekt söz olduğu göstərilməklə yanaşı, bütün digər ümumişlək və qeyri-ümumişlək mənaları ardıcılıqla verilmişdir:

Arançı *is. məh. köhn.* 1. Yayda yaylağa köçməyib, öz təsərrüfatında qalıb işləyən. 2. Keçmişdə aranda dağa (yaylağa) şey daşıyan, mal gətirib satan və oradan ağıranlı alıb aparən adam.

Axtaxana *is. bot. məh.* Çayıra bənzər bir ot.

Ağacayaq *is. köhn. məh.* 1. Ayaqlarına qarmaqlı ayaq taxıb gəzən oyunbaz. 2. Qılçası olmadığı üçün ağacdən qayırılmış süni ayaqla gəzən adam. 3. *məc.* Uzundraz adam. 4. *zool.* Su kənarında yaşayan uzunayaq bir quş.

Bu sözün 4-cü mənası, lüğətdən gördüyümüz kimi, zoologiyada termin olaraq işlənməkdədir. Ümumiyyətlə, dialekt sözlərin termini ifadə etmək üçün istifadə olunması ədəbi-elmi

dildə müvafiq sözün olmaması səbəbi ilədir. İzahlı lüğətdə bu cür sözlər üslubi işarələrin verilməsində əks olunmuşdur:

Axtaxana *is. bot. məh.* Çayıra bənzər bir ot. Axtaxana, dağda dana böyüdü; Mən böyük ollam haçana bilmirəm. M.Ə.Sabir.

Qanadlıca *is. məh.* Müxtəlif növləri olan ot-bitki.

Qaranquşotu *is. məh. bot.* Çoxillik ot bitkisi.

Quşdili *is. 1. məh. bot.* Tünd-yaşıl rəngli, yeyilən bir bitki.

2. *məc.* Anlaşılmayan bir dil.

Sonuncu sözün ikinci mənası göründüyü kimi, ümumişləkdir.

İzahlı lüğətdə semantik dialektizmlərin mənaları sıra ilə qeyd edilmişdir. Bu zaman məna inkişafından asılı olaraq, sözün bugünkü, ədəbi dildə olan mənasından sonra məhəlli mənalara 2-ci, 3-cü və bəzən də 6-cı yerdə verilmişdir. Məsələn:

Asmalıq 2. *is. məh.* Qaşıqları düzmək üçün ipdən və s.-dən toxunmuş tor, səbət.;

Atalıq 6. *köhn. məh.* Keçmişdə qız köçərkən atasının oğlan evindən pul və ya qızıl şəklində aldığı başlıq.;

Axur 2. *is. məh.* İçində üzümü əzib, suyunu çıxarmaq üçün içərisi yonulub dərinləşdirilmiş tava daşı.;

Ağnamaq *f. 2. məh.* Uçmaq, yıxılmaq, dağılmaq, tökülmək.

ARL-də də semantik dialektizmlərə rast gəlmək olur:

Qarçaq *сущ.* 1. Деревянный ковш (для воды или вина);
2. Куль (мешок, сплетённый из верёвки, рогожи или мочала);
3. *дуал.* Хлопковая коробочка.

Çağala *сущ.* 1. Завязь (плода). Абрикосы дали завязь;
2. *дуал.* Зелёные съедобные косточковые фрукты (абрикос, слива, алыча и т.п.).

Ərdo¹ *сущ.* 1. Оборотень; 2. Уродливый человек.; 3. *дуал.* Лентяй, бездельник.

Aranç *сущ.* 1. Житель низменной полосы; 2. *дуал.* Человек остающийся на аранедо конца уборки хлеба.

Bəzən izahlı lüğətdə bir sözün bir neçə məhəlli mənası verilmişdir. Məsələn:

Basma¹ 7. *is. məh.* Buxarı və ya ocaq bacasının kənarı; 8. *is. məh.* Kömür hazırlamaq üçün yığılmış odun qalağı; 9. *is. məh.* Balaca çay və arxlardan keçmək üçün suya tökülən şax budaq; şax və çırpıdan qayrılan körpü.

Barlanmaq f. 2. *məh.* Kiflənmək bar bağlamaq (bax. bar³1-ci mənada); 3. *məh.* Ərp bağlamaq. *Dişləri barlanmışdır.*

Batqın *sif.* 3. *məh.* İtmış, adı və nişanı qalmamış. *Adı batqın; Batqına düşmək* – vaxtında gəlib çıxmaq 4. *məh.* İflas etmiş, müflis.

Yançı *is. məh.* 1. İki küsülü tərəfi barışdıran adam; vasitəçi. *Xülasə hər iki tərəf yançıların köməyi ilə bir-birinə güzəştə gedib toyu başlayacaqlar.* R.Əfəndiyev. // Köməkçi, havadar. *Əgər yançılar sakit dursaydı, ehtimal ki, bu söz burada qurtarıb gedərdi.* Qantəmir.

ARL-də həm məhəlli, həm də arxaik mənalar bildirdiyi göstərilən sözlərə rast gəlmək mümkündür:

Edici *сущ. устар. диал.* Плакальщица (женщина, оплакивающая на похоронах и поминках покойника).

ADİL-də dialekt leksikasının tədqiqi zamanı nitq hissələrinə görə apardığımız araşdırma göstərdi ki, məhəlli sözlər əsasən isimlə (*ambil, anaxtar, arançı, bağılıq, bağam* və s.), qismən sifət (*ari, allı-şallı, yalxı, badaqvari, balıqbelli* və s.), feil (*alınmaq, araşmaq, arxaclamaq, bağırdaqlamaq* və s.), daha az isə zərf (*arayadı* və s.) ilə ifadə olunmuşdur.

ARL üzərində apardığımız müşahidələr zamanı dialekt leksikasının əsasən isimlə (*abajur², anaqac, badiyan, badı, badiş* və s.), qismən sifət (*alışı, badarbucaq, basəvad, çutqulu, başı-dümük, bozalapertivə* s.) və feil ilə (*acıqmaq, acıxmaq, baydırmaq, bozlamaq, çağlamaq, ediləməkvə* s.), daha az zərflə (*basməmmədi, anahüryənvə* s.) ifadə olunduğu məlum olmuşdur. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri adı çəkilən tərcümə lüğətində, digər leksik qruplarda olduğu kimi, dialekt leksikasının da qrammatik omonimlər prinsipinə məruz qalmasıdır. Bu barədə "Azərbaycan-

ca-rusca lüğət"də qrammatik omonimlik məsələsi" paraqrafında daha geniş söhbət açılsa da, lüğətdən üzərinə qrammatik omonimlik prinsipi tətbiq edilmiş dialektizmlərdən bir neçə nümunəsini misal gətirmək istərdik:

Badar **I** *suç. dial.* Небольшой участок земли; **II** *прил.* 1. Разбросанный; 2. Рассыпанный.

Biğver *dial.* **I** *прил.* Ленивый; **II** *сущ.* Бездельник, лодырь.

Anahüryən **I** *прил.* диал. Голый, нагой; **II** *нареч.* В чём мать родила; в костюме Адама.

Cancel *dial.* **I** *сущ.* Слива (фруктовое дерево, а так же плод этого дерева); **II** *прил.* Сливовый: 1. Относящийся к сливе. *Cancel çiyidi* сливовая косточка; 2. Приготовленный из сливы. *Cancel mürebəsi* сливовое варенье, *cancel kampotu* сливовый компот.

Burada hətta leksik vahidin isim variantının ümumişlək leksikaya, sifət variantının isə dialektizmlərə aid olduğunu göstərən lüğət məqaləsinə də rast gəlmək mümkündür:

Ayar¹ **I** *сущ. разг.* Чистое количество выработанного материала из коконов или хлопка; **II** *прил. dial.* 1. Продуктивный, обильный; 2. Откровенный. *Ayar adam* откровенный человек; 3. Находчивый, сообразительный.

ADİL-dən tədqiqata cəlb olunmuş sözlərdən 28%-i dialekt leksikasının payına düşür. Burada verilmiş dialekt leksikası üzərində müqayisəli-sistematik şəkildə aparılan araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, dialektizm növlərindən semantik dialektizmlər, leksik dialektizmlər, leksik-semantik dialektizmlər, etnoqrafik dialektizmlər, quruluşuna görə düzəltmə və mürəkkəb dialektizmlər izahlı lüğətdə öz əksini tapmışdır. ADİL-də leksik-semantik dialektizmlər omonimlər şəklində ayrı-ayrı lüğət məqalələrində tam fərqli mənalarda, hətta fərqli qrammatik işarələrlə verilmişdir. Bizim mülahizələrimizə görə, etnoqrafizmlər lüğətdə natamam şəkildə əks olunmuşdur. Bu elmi nəticə lüğətin yenidən gözdən keçirilməsi kimi bir ehtiyacın olmasından xəbər verir.

ARL-də dialekt leksikası 11% verilmişdir. Burada yuxarıda adı çəkilən dialektizm növlərinin hər birinə aid leksik vahidlərlə yanaşı, izahlı lüğətdən fərqli olaraq, etnoqrafizmlərin yemək, geyim, oyun adları ilə bağlı digər növləri də burada verilmişdir. Müşahidələrimizə görə, etnoqrafizmlərin xalqın mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı leksik-semantik qrupuna aid olan mifoloji leksika izahlı lüğətdə çox az sayda verilsə də, ARL ilə müqayisədə çox hesab edilə bilər.

ADOL üzərində aparılan araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, dialektizmlər bu lüğətdə geniş şəkildə əks olunmuşdur. Hətta ADİL və ARL-də belə olmayan dialektizmlər orfaqrafiya lüğətində verilmişdir.

Köhnəlmiş sözlərin leksikoqrafik təsviri

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev söyləmişdir: “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi kökləri vardır. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağım fəxr edirəm” [10]. Ulu öndərimizin söylədiyi kimi, dilimizin lüğət tərkibi bol söz ehtiyatına və ifadə vasitələrinə malikdir, onun dərin tarixi köklərə dayanan, zəngin mənə çalarlı leksik vahidləri vardır. Dilimizin qorunması və öyrənilməsi biz lüğətçilərin üzərinə düşən əsas vəzifələrdir. Təsadüfi deyildir ki, dünya dilçiliyinin tarixi praktiki leksikoqrafiya ilə başlayır. Lüğətçilərimiz Azərbaycan dilinin bütün dil sistemini insan ünsiyyətinin və düşüncə tərzinin formalaşmasında universal işarə vasitəsi hesab edilən lüğətlərə tətbiq etməklə koqnitiv funksiyasından istifadə etməyə çalışmışlardır.

Hələ 1960-cı illərdə tərtib olunaraq 66-cı ildə nəşr edilməyə başlayan ADİL-də köhnəlmiş sözlərin üslubi bölgüsü ənənəvi təsnifatdan fərqli aparılmışdır. Bildiyimiz kimi, köhnəlmiş sözlər arxaizmlərə və tarixizmlərə ayrılır [11, 66]. Lakin izahlı lüğətdə **köhnəlmiş sözlər**, **tarixizmlər**, **qədim sözlər** və **klassik leksika** ayrıca üslubi işarələrlə göstərilmişdir. Əslində dilimizin

passiv fonduna daxilolma xüsusiyyəti və ümumişlək olmaması aqnonimliyə uğramış bu dörd söz qrupunu birləşdirən əsas amildir.

ADİL-də köhnəlmiş sözlərin söz qruplarından hər birinə müvafiq üslubi işarələr tətbiq olunmuşdur. Qədim sözlər *qəd.*, köhnəlmiş sözlər *köhn.*, klassik sözlər *klas.*, tarixizmlər *tar.* işarələri qoyularaq göstərilmişdir [96, s. 18]. Statistik hesablamamızla görə, ADİL-də köhnəlmiş sözlər 22%, qədim sözlər 1%, klassik ədəbiyyat leksikası isə 3%, tarixizmlər 2% təşkil edir.

İzahlı lüğətdə **qədim sözlərin** “tarix kitablarında və digər ədəbiyyatlarda termin kimi işlənərək, müxtəlif tarixi dövrlərin məişət və həyati cəhətlərini əks etdirdiyi” [96, s. 11] və “çox qədim dövrlərə aid olduğu” [96, s. 18] qeyd edilir. Müşahidələrimizə əsasən söyləyə bilərik ki, lüğətdə verilmiş bu leksik təbəqə, əsasən, qədim Azərbaycan-türk mənşəli leksik vahidlərdir. Məsələn:

Açun *is. qəd.* Dünya, alem, kainat. *Yenə ölgün sükuta batdı açun; Qantəmir indi büsbütün məcnun.* C.Cabbarlı.

Alpis. *ve s. qəd.* Qədim türk ordusunda xüsusi zümre təşkil edən adamların yalnız qılmc və qan bahasma qazanaraq aldıkları titul. *Alp ərə qorxu vermək eyib olur.* “Dede Qorqud”.

Anişis. *qəd.* İstək, arzu, dilək. *Gecə- gündüz mənim anışım budur; Görüm Huri Pəhləvandan ayrılısın.* (Qoşma).

Anlı *sif. qəd.* Ağillı, düşüncəli. *Qan iia oynamaz anlı kəslər; Kin ilə kükrəmədə varımı hünər?* A.Şaiq.

Arinmaqf. *2. qəd.* Yuyunmaq, təmizlənmək, saflanmaq.

Ayaqçi²is. *qəd.* Keçmişdə: qədəh gəzdirən, şərab paylayan; saqi. *Cam içirən ayaqçıya döndü Füzuli; Şairlərə bir içim mey sundu Füzuli.* Ə.Cavad.

Tarixizmlər isə “tarixi keçmişə, yəni çoxdan ötüb keçmiş dövrlərə aid” [96, s. 18] Azərbaycanın və başqa xalqların tarixi ilə bağlı leksik vahidlərdir: məs., *ataman, bəhrə, beytülmal, basmaçı, abbasilər, dinar* və s.

Qəza²is. [əz.] *tar.* 1917-ci il rus inqilabından qabaq quberniya və ya başqa böyük inzibati-ərazi vahidi tərkibində və SSRİ-də rayon bölgüsünə qədər olan inzibati-ərazi vahidi.

Qıpçaqlar *cəm, tar.* XI-XII əsrlərdə cənubi rus torpaqlarının tutmuş, peçeneqlərə yaxın türkdilli xalq.

Maarifçilikis. 2. *tar.* XVII-XVIII əsrlərdə Qərbi Avropada və XVIII-XIX əsrlərdə Rusiyada feodalizmi tənqid edən və xalqın maariflənməsinə tərəfdar olan mütərəqqi ideya hərəkatı. *Maarifçilik ideyası.*

Köhnəlmiş sözlər üçün izahlı lüğətdə belə bir üslubi xarakteristika verilmişdir: “Vaxtı ilə dilimizin lüğət tərkibinə girmiş, indi isə yalnız keçmiş həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirmək naminə lazım olan və geniş oxucu kütləsi üçün yazılan, müxtəlif ədəbiyyatda işlədilən” və “bugünkü dilimizdə olan” köhnəlmiş sözlər [96, s. 11-18].

Mabaqis. [ər.] *köhn.* Bir məbləğin, bir hesabın qalığı, qalan hissəsi. [Əhməd:] Axtar, gör bir üç manat tapa bilərsənmi? *Mabaqisi sonra da çata bilər.* N.Vəzirov.

Beşgirvənkəlik *sif. köhn.* Beş girvənkə ağırlığında olan çəki daşı;

Yekta *sif. [fars.] köhn.* Tayı-bərabəri olmayan, nadir, yeganə, vahid.

Yekəraq *sif. köhn.* Böyüktəhər, bir qədər yekə, iri. // Çox yekə. *Hər kəsin olsa başında yekəraq əmmamə; Görünür xalqda guya ki, odur əllamə.* S.Ə.Şirvani.

Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, bu leksemləri XXI əsrin əvvəllərində yaşayan müasir nəsil ümumiyyətlə bilmir. Məs., *abdal, abdəstxana, abpaş, abriz, badkeş, bağçıvan, konka* və s. Görünür keçən əsrin 60-cı illərində həmin sözlər hər kəsə məlum idi, lakin XXI əsrin əvvəllərində onlar tamamilə aqnonimləşdiyinə görə lüğətdə dəqiqləşmə aparılmasına ehtiyac vardır. **Klassik sözlər** müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən, klassik ədəbiyyat dilinə xas ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdir. Ə.Orucov Nəsimidən başlayaraq, bu günə kimi ədəbi dilimizdə işlənən bütün klassik sözlərin filoloji-izahlı lüğətə daxil edildiyini qeyd etməklə yanaşı, burada müəyyən məhdudiyətin gözləndiyini də nəzərə çatdırmışdır [38, s. 27]. ARL ilə müqayisədə klassik

leksika izahlı lüğətdə daha çox, həm də ayrıca üslubi işarə ilə əks olunmuşdur. Məsələn:

Şərər(ə) [ər.] *klas.* Bax. **şərər(ə)** *Şikəstə Zakirəm, ahım şərəri; Od salıbdı asimana, ay Mədəd! Q.Zakir. Ahın şərəri etməz əsər bir kəsə, Hophop; Bu od sənin ancaq alıšan canın üçündür.* M.Ə.Sabir.

Təhəmmül *is.* [ər.] *klas.* Səbir etmə, dözmə, qatlaşma. [İsmət:] *Lakin təhəmmüldən başqa çarə nə?* H.Cavid. **Təhəmmül etmək** – səbir etmək, dözmək, qatlaşmaq. *Seyyid, təhəmmül et təbi-hicranə, çəkmə ah.* S.Ə. Şirvani.

Hörmətən *zərf.* [ər.] *klas.* Hörmət əlaməti olaraq, hörmət edərək, hörmətlə, sayğı ilə, ehtiramla. *Ayinə hörmətən hər kəs susub, qızların oxumasına müntəzir idi. Çəmənəzəminli. Yolçular da insafən [intelligentin] bu alimənə çıxışına hörmətən heç bir səs çıxarmadılar.* Qantəmir.

Yeksan *sif.* [fars.] *klas.* Düz, bərabər, tən. *Onunçun var yalnız bircə səadət; O səadət məhəbbətlə yeksandır.* A.Sehhet.

Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən şəkildə köhnəlmiş leksikanın üslubi bölgüsü hər lüğətdə leksikoqrafın uyğun bildiyi şəkildə həyata keçirilmişdir. Məsələn, prof. M.Tağıyevin rəhbərliyi və redaktəsi altında tərtib olunmuş ARL-də qədim sözlər və klassik ədəbiyyata məxsus leksika köhnəlmiş sözlərlə birləşdirilmiş və *устаревшая лексика (устар.)* adı altında təqdim edilmişdir. Bu zaman sözlərin üslubi təqdimatında da fərqli yanaşma müşahidə olunur. Məsələn, izahlılığətdə *ayaqçı* sözünün “keçmişdə qədəh gəzdirən, şərab paylayan, saqi” mənasının *qədim* olduğu göstərilmişdir. ARL-də isə həmin mənə üslubi cəhətdən *köhnəlmiş leksikaya (устар.)* aid edilmişdir:

Ауақçı² *суу. устар.* Разносчик вина, бокалов с вином; виночерпий.

Fars mənşəli *aşikar* leksemi izahlı lüğətdə klassik leksikaya aid edildiyi halda, tərcümə lüğətində sadəcə olaraq köhnəlmiş leksika kimi göstərilmişdir. ARL-in baş redaktoru olmuş M.T.Tağıyev lüğətin “Baş redaktordan” sərəlvhəli yazısında

klassik leksikanın tərcümə lüğətində necə verilməsinə dair yazır: “Lüğətdə ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin bir qismi də verilmişdir ki, onlar klassik Azərbaycan ədəbiyyatında müəyyən yer tutur və onun mühüm üslub təbəqələrindən birini təşkil edir. Halbuki, indiyədək heç bir azərbaycanca-rusca sorğu kitabında bu qəbildən olan sözlər verilməmişdir. ARL bizim dövrün lüğət tərkibini təşkil edən sözlərlə yanaşı, 1917-ci ildən əvvəlki ədəbiyyatda işlənmiş sözləri də qismən verməlidir” [104, s. 9]. Beləliklə, tərcümə lüğətində verilmiş *устаревшая лексика* (*устар.*) üslubi işarəsialtında verilmiş sözlər üç üslubda işlənən sözləri özündə birləşdirir: klassik sözlər, qədim sözlərvə köhnəlmiş sözlərin də daxil olduğu köhnəlmiş sözlər. Məsələn:

Хасəбаşı *суц. устар.* Старший внук.

Hüzndar *прил. устар.* Такой, который наводит грусть, наводящий грусть (печаль, тоску).

İrad¹ *суц. устар.* Говорение, высказывание; irad eləmək говорить; nitq irad eləmək держать (произносить) речь; выступить с речью.

Canbəxş *прил. устар.* 1. Живительный, бодрящий (о воде) и т. П.; 2. Дарующий жизн. (эпитет Бога).

Statistik hesablamamıza görə, ARL-də köhnəlmiş sözlər 25%, tarixizmlər 6% verilir.

Bəzən tərcümə lüğətində ümumişlək leksikanın polisemik mənaları sırasında arxaik mənaya rast gəlmək mümkündür:

İradə I *суц.* Воля: 1. Настойчивость в достижении чего-л. İradə göstərmək проявить волю; 2. Желание, требование. *İradəsini ifadə etmək* kimin выразить волю чью; 3. *пед. псих.* Свойство человеческой психики. İradə tərbiyəsi воспитание воли. 4. *устар.* Повеление, указ; II *прил.* Волевой.

Köhnəlmiş leksika (устаревшая лексика) ilə müqayisədə tərcümə lüğətində daha az yer almış tarixizmlər isə burada ayrıca *историзмы* (*истор.*) üslubi işarəsi ilə verilmişdir [104]:

Хаçниşан *суц. истор.* Крестonosец.

Çарархана I *суц. истор.* Почтовая станция, почта, где производилась смена гонцов, ямщиков и лошадей; II *прил.*

Ямской (связанные с перевязкой на лошадях почты, грузов и пассажиров). *Çaparxana arabası* ямская павозка.

Tərcümə lüğətində verilmiş köhnəlmiş leksika ərəb, fars və türk mənşəli sözlərdən ibarət olduğu halda, tarixizmlərin sırasında eyni zamanda Avropa mənşəli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Absenteizm *сущ. истор. филос.* Абсентеизм (массовое уклонение от участия в голосование при выборах или систематическое отсутствие членов коллегиальных органов на заседаниях).

Edikt *сущ. истор.* Эдикт: 1. В древнем Риме: программа деятельности магистратов, объявляемая ими при вступлении в должность; 2. Особо важный указ верхней власти в различных государствах.

Ekonomizm *сущ. истор.* Экономизм (оппортунистическое течение в России, сторонники которого стремились приспособить тактику и организацию социал-демократии к стихийному ходу рабочего движения и ограничить задачи этого движения экономической борьбой).

Burada *avtoxton* sözünün sinonimi olan *aborigen* sözü nəyə görə tarixizm kimi göstərilmişdir:

Aborigen *истор.* 1. *сущ.* Абориген (коренной, исконный житель). *Amerikanın aborigenləri* аборигены Америки; II *прил.* Аборигенный, местный. *Aborigen qaramal* аборигенный скот.

ADOL-daköhnəlmiş sözlər verilsə də, lüğətin prinsiplərinə müvafiq olaraq, digər sözlərdə olduğu kimi, üslubi işarələrlə üslubi xarakteristikası açıqlanmamışdır. Lakin öz şəxsi müşahidələrimizə görə, burada köhnəlmiş sözlərin verilməsində, növündən asılı olmayaraq, heç bir məhdudiyət gözlənilməmişdir. Məsələn, *çariq, çariqçı, çartizm, çervon, çervonluq, davat, dilaviz, diləfkar, diləfsürdə, gərdun, gəcxana, övza və s.*

ADİL-də əks olunmuş ümumişlək olmayan leksika üzərində apardığımız müşahidələrə görə, köhnəlmiş sözlər lüğətdə sayca terminlərdən sonra ikinci yerdə durur. Tarixizmlər, klassik

leksika və qədim sözlər getdikcə azalmaq şərtilə daha az saydadır. Bu informasiya əslində statistik xarakter daşısa da, köhnəlmiş leksikanın Azərbaycan ədəbi dilində tutduğu yerini göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Dilin inkişafı prosesində köhnəlmiş sözlərin bütün növlərinin yaranma səbəbləri ilk növbədə dilin lüğət tərkibinin yeniləşməsi, sözlərin yeniləri ilə əvəzlənməsidir. Bu zaman onların ifadə etdiyi məfhumlar öz mövcudluğunu itirməmiş də ola bilər. Köhnəlmiş sözlər tarixi roman və povestlərdə müəyyən dövrün məişətini və dil koloritini yaratmaq baxımından üslubi vasitə kimi çox əhəmiyyətlidir. Rus-sovet yazıçısı A.N.Tolstoy “Yeni başlayan müəllifə məktub”unda yazır: “Tarixi qəhrəman öz dövrünə uyğun və dövrünün hadisələrinin tələb etdiyi şəkildə düşünməli və danışmalıdır” [83, s. 124].

Aydın məsələdir ki, köhnəlmiş leksik vahidlərin izahının düzgün verilməsi müasir Azərbaycan dili daşıyıcılarının bədi və tarixi mətnləri anlama bilməsi baxımından olduqca vacibdir. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində ölkəmizdə baş vermiş sosial-siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər dilin lüğət tərkibinin alınma sözlər hesabına zənginləşməsi ilə yanaşı, aktiv və passiv ehtiyatları arasında yenidən bölünmə prosesinə gətirib çıxardı. Bu proses dil vahidlərindən bəzilərinin aktivləşməsi və digərlərinin isə passivləşməsi hesabına baş verir. Bütün tarixi-iqtisadi zəmində baş verən proseslər nəticəsində müəyyən leksik vahidlərin aqno-nimliyə uğraması və ya yenidən aktivləşməsi qanunauyğun bir haldır. Burada sovet hakimiyyəti dağıldıqdan sonra Azərbaycan xalqının həm siyasi və həm də mənəvi azadlığa çıxması nəticəsində **dini sözlərin** yenidən aktivləşməsi məsələsini qeyd etmək lazımdır. 2006-cı ildə izahlı lüğətin yenidən nəşri ilə əlaqədar edilmiş dəyişikliklər postsovet dövrünə aid sözlərin üslubiyyatında öz əksini tapmışdır. Məsələn, *ispolkom, kolxoz, raykom, beşillik, komsomol, kommunist, kommunizm, pioner, kommuna, staxanovçu, sovet, zərbəçi* və s.kimi tarixi-siyasi səbəblərlə dilin passiv fonduna keçmiş leksik vahidlər lüğətdə **tarixizm** kimi qeyd edilmişdir. Eyni zamanda sovet hakimiyyəti

dövründə arxaizm olan *gizir*, *baş gizir* və *kiçik çavuş*, *çavuş*, *baş çavuş* kimi hərbi terminlər müasir dövrdə aktivləşmiş olsa da, çox təəssüf ki, adı çəkilən izahlı lüğətdə *gizir* sözü **köhnəlmiş söz** kimi göstərilmiş, müasir dövrdə hərbidə işlənən *çavuş* leksik vahidi isə, ümumiyyətlə, lüğətin sözlüyünə daxil edilməmişdir.

Beləliklə, köhnəlmiş sözləri etimologiyasına görə iki qismə bölmək olar:

1. Türk mənşəli köhnəlmiş sözlər. İzahlı lüğətdə əks olunmuş qədim sözlər əsasən qədim Azərbaycan-türk mənşəli leksik vahidlərdir. Məsələn:

Malay *sif. və is. köhn.* Gənc, cavan, yeniyetmə.

Alp *is. və s. qəd.* Qədim türk ordusunda xüsusi zümrə təşkil edən adamların yalnız qılınc və qan bahasına qazanaraq aldıkları titullar.

Us *is. qəd.* 1. Ağıl, kamal, zəka, dərrakə, fərasət, idrak. 2. Ədəb, tərbiyə.

Qeyd etmək lazımdır ki, lüğətdə göstərilən qədim sözlər sırasında müasir Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən sözlərə rast gəlmək mümkündür. *Ayıtmaq*, *arınmaq* leksik vahidləri buna misaldır. Lakin maraqlıdır ki, həm qədim və həm də dialekt leksikasına aid olan *ayıtmaq* feili ARL-də ümumişlək leksika kimi göstərilmişdir [104, s. 188]. Ümumiyyətlə, bu tərcümə lüğətində tədqiqat əsnasında məlum oldu ki, istər köhnəlmiş sözlər, istərsə də tarixizmlər sırasında Azərbaycan-türk mənşəli sözlər azlıq təşkil edir. Məsələn:

Суу *суу. устар.* 1. Арык (небольшой оросительный канал); 2. Ручей, ручеек.

Bayqu *суу. устар.* Сова.

Çabuk *устар.* I *нареч.* 1. Быстро, проворно, скоро, живо, ловко. Çabuk ol! Скорее! Живо! Çabuk işlə работай быстрее; 2. Спешно, поспешно, на скорую руку; II *прил.* Быстрый, скорый; проворный, ловкий.

ADİL və ARL-də verilmiş köhnəlmiş sözlər və tarixizmlər arasında çox az sayda türk mənşəli sözlərə rast gəlinir.

b) Alınma köhnəlmiş sözlər. Lüğətdə verilmiş köhnəlmiş sözlər əsasən, klassik leksika isə bütünlüklə ərəb və fars mənşəlidir. Köhnəlmiş sözlər və tarixizmlər arasında qismən latın, yunan, holland, italyan, fransız, alman, rus, özbək dillərindən alınmış sözlərə rast gəlmək mümkündür. Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən fərqli olaraq, köhnəlmiş sözlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir. Məsələn:

Çətvər *is.* [*rus.* четверть] *köhn.* Metr sistemi tətbiqindən əvvəl 100 qrama bərabər ağırlıq ölçüsü. *Bir çətvər xına.*

Dəmxana *is.* [*fars.*] *köhn.* Ev, yaşayış yeri. Axşam oldu, gəldim mən dəmxanama; Sırrımı demədim bacı, anama. “Aşırıq Qərib”.

Qare *is.* [*ər.*] *köhn.* Oхucu, mütalibə;

Manifaktura *is.* [*lat.*] 2. *köhn.* Fabrik (əsasən toxuculuq fabriki) və toxuculuq sənayesi məmulatı; parça;

Biqədr *sif.* [*fars. bi... və ər. qədr*] *klas.* Dəyərsiz, qədir-qiyməti olmayan, qiymətsiz, gözdən düşmüş, hörmətdən düşmüş;

Lisan *is.* [*ər.*] *klas.* Dil.

Mehr¹ *is.* [*fars.*] *klas.* Sevgi, məhəbbət;

Yek say [*fars.*] *klas.* Bir (adeten bir sıra mürekkəb sifetlərin “bir”, “tek” mənasında olan birinci tərkib hissəsi; məs.: yekdil, yek- reng).

Şkiper *is.* [*holl.*] 1. *köhn.* Ticarət gəmisi kapitanı.

İzahlı lüğətdə mənşəyi göstərilməsə də, araşdırmamız nəticəsində ivrit dilində olduğu bilinən **qədim sözə** də rast gəlmək mümkündür. Bu, yahudilərin ehkamçı, dini-etik və hüquqi müddəalarının külliyyatının adı olan **talmud** sözüdür.

ARL-in tərtib prinsiplərinə əsasən, burada sözlərin mənşəyi göstərilməmişdir. Lakin ümumi müşahidələrimizə əsasən onu söyləmək olar ki, tərcümə lüğətində verilmiş köhnəlmiş sözlər (устаревшая лексика) böyük əksəriyyətlə ərəb və fars mənşəli leksik vahidlərdən ibarətdir. Tarixizmlər (историзмы) arasında isə həm ərəb-fars, həm türk-Azərbaycan, həm də Avropa mənşəli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Abi-həyat *суу. устар.* нектар, живительная влага, эликсир.

Abi-kasni *суу. устар.* Лекарство, настоянноена цико-рии.

Tarixizmləri iki leksik-semantik qrupa bölmək olar: **leksik tarixizmlər, semantik tarixizmlər:**

a) leksik tarixizmlər müasir dövrdə mövcüd olmayan hadisə və ya əşyaları bildirən leksemlərdir. Məsələn, **allahaxtarıcı, allahqurucu, allahquruculuq** – bu leksik vahidlər ADİL-də 1905-ci il inqilabından sonra rus liberal ziyalıları arasında yayılmış dini-fəlsəfi cərəyanla bağlı məfhumları ifadə edir.

Mayqabağı *sif. tar.* May bayramı ərəfəsində, yaxud yaxınlaşan may bayramı şərəfinə olan. *Mayqabağı yarış.*

Yunkerlik *is. 1. tar.* Yunkerlər. Prussiya yunkerliyi. Yunker rütbəsi, adı.

ARLdə yer almış leksik tarixizmlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Xaçnişan *суу. истор.* Крестоносец.

Çaparxana I *суу. истор.* Почтовая станция, почта, где производилась смена гонцов, ямщиков и лошадей; II прил. Ямской (связанные с перевязкой на лошадях почты, грузов и пассажиров). *Çaparxana arabası* ямская павозка.

b) Semantik tarixizmlər müasir Azərbaycan dilində mövcud olan, lakin müasir dövrdə qazandığı yeni mənası ilə yanaşı, köhnəlmiş məna daşıyan sözlərdir. Bunlar omonim leksik vahidlərə aiddir. Məsələn, izahlı lüğətdə verilmiş **basma** sözü üç omonim mənası olan, birinci omonim mənası doqquz polisemik mənalar ifadə edən leksik vahiddir. Bu cür müasir dövrdə çoxlu mənalar ifadə edən sözün lüğətdə tarixizm bildirən anlamı da verilmişdir: “Rusiyada monqol-tatar istilası dövründə: üzərində tatar xanının şəkli olan möhür.”

ARL-də verilmiş semantik tarixizmlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

İrad¹ *сущ. устар.* Говорение, высказывание; irad eləmək
говорить; nitq irad eləmək держать (произносить) речь;
выступить с речью.

İzahlı lüğətdə əks olunmuş **arxaizmləri** aşağıdakı leksik-
semantik qruplara ayırmaq olar:

a) **leksik arxaizmlər** – bütünlüklə arxaikləşmiş, yəni
professor Dəmirçizadənin təbirincə desək, “ifadə etdiyi anlayışla
əlaqədar olan əşyanın və ya hadisənin aradan çıxması, müasirliyini
itirməsi nəticəsində söz arxaik sözlər sırasına keçmişdir” [8, s.
102]. İzahlı lüğətdə rast gəlinən leksik arxaik sözlərdən aşağıdakı
misalları gətirmək olar:

Başlıqaltı *is. köhn.* Qadınların başlıq altından ördükləri
kiçik baş örtüsü.

Beşverstlik *sif. köhn.* Düyümü beş verst hesabı ilə
hesablanmış.

b) **leksik-düzəltmə arxaik sözlər** müasir dildəki
sinonimindən sözdüzəldici əlamətlə, yəni sözdüzəldici şəkilçi ilə
fərqlənir:

Alım *is. köhn.* Alacaq, tələb.

Bu misaldan görüldüyü kimi, hal-vəziyyət, ölçü, qədər,
bacarıq bildirən isimlər düzəldən *-ım (-im, -um, üm)* şəkilçisi ilə,
hal-vəziyyət, vəsait və s. bildirən *-acaq (-əcək)* sözdüzəldicisi ilə
əvəzlənmişdir. Bu zaman sözün kökü olduğu kimi qalmışdır.

Artıcaq *zərf. köhn.* Bir qədər artıq, bir qədər çox, azacıq
çox; daha çox, artıq.

Artıqraq *zərf. köhn.* Hamıdan artıq, daha artıq.

Yekəraq *sif. köhn.* Böyüktəhər, bir qədər yekə, iri. // Çox
yekə. *Hər kəsin olsa başında yekəraq əmmamə; Görünür xəlqdə
guya ki, odur əllamə.* S.Ə.Şirvani.

Burada iştirak etmiş *-caq (-cək)* və *-raq (-rək)* sözdüzəldici
şəkilçiləri zaman keçdikcə bu sözlərdə istifadədən düşmüş,
feillərdən zərf düzəldən *-ıq* şəkilçisi ilə müasir variantına keçmişdir.

c) **leksik-fonetik arxaizmlər** müasir sinonimlərdən yalnız
müəyyən fonetik əlamətlərlə fərqlənir. Bu cür sözlərə daha çox
klassik sözlərdə rast gəlmək mümkündür. Müasir dövrdə işlək

formada olan *ki* bağlayıcısının qapalı hecalılıqdan açıq hecalılığa inkişaf qanununa müvafiq olaraq arxaikləşmiş forması *kim* sözü izahlı lüğətdə öz əksini tapmışdır.

Kim²*klas.* Bax *ki. Xoş ol kəsə kim...*

ç) **semantik arxaizmlər** dilin lüğət tərkibində aktiv şəkildə işlənən, lakin arxaikləşmiş mənası olan sözlərdir. Məsələn:

Bilet 4. köhn. Pasport.

Baş 17. köhn. Keçmişdə kəndlərdə işlənən şərti su ölçüsü vahidi.

d) **leksik-semantik arxaizmlər** – mənası dilin lüğət tərkibində olan, lakin həmin mənanı ifadə edən sözün arxaikləşməsi. Məsələn:

Dəmgüzar is. [*fars.*] *köhn.* Bir yerdə vaxt keçirən; yoldaş. [Markiz:] Yenə, ey günlər, ey saatlar, siz mənim ilə yoldaş, dəmgüzar olacaqsınız. N.Nərimanov.

İzahlı lüğətdə **mürəkkəb köhnəlmiş söz** nümunələrinə rast gəlmək olar:

Qaraduvaq sif. köhn. Qarğış ifadə edən söz. (adətən köməkçi feillərlə işlənir).

İzahlı lüğətdə köhnəlmiş frazeoloji birləşmə nümunələri də vardır. Burada *baş açıb ağlamaq* ifadəsinin köhnəlmiş olduğu göstərilmişdir: *qarğış etmək, nifrin etmək*.

Beləliklə, ADİL və ARL-də köhnəlmiş sözlərin təsnifatı ənənəvi şəkildə aparılmamışdır. Belə ki, ADİL-də köhnəlmiş sözlər dörd növə ayrılır: köhnəlmiş sözlər, tarixizmlər, qədim sözlər və klassik leksika.

Aparılan araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, ADİL-də verilmiş dörd leksik qrup içərisində üstünlük təşkil edən köhnəlmiş sözlərdir (22%). Köhnəlmişlərimlə leksika ən çox ərəb-fars mənşəlidir. Qədim sözlərin, əsasən, türk mənşəli olduğu məlum olmuşdur və lüğətdə 1% təşkil edir. Klassik ədəbiyyat leksikası isə 3%, tarixizmlər 2% verilmişdir. Müşahidələrimizə görə, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin aktiv və passiv leksikasında baş vermiş dəyişikliklər izahlı lüğətdə müəyyən qədər öz əksini tapmışdır. Lüğətdə verilmiş tarixizmlər

və arxaizmlərin leksik-semantik qruplara ayrılması araşdırmanın nəzəri-elmi əhəmiyyətini artırır.

ARL-də iki leksik qrup – köhnəlmiş sözlər (*ycmap.*) və tarixizmlər (*ucmop.*) verilmişdir. Bu zaman klassik ədəbiyyat leksikası və qədim sözlər izahlı lüğətdən fərqli olaraq köhnəlmiş sözlər qrupuna aid edilmişdir. ARL-də köhnəlmiş sözlər 25%, tarixizmlər isə 6% təşkil edir.

Neologizmlərin Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilməsi

XX əsrin sonları, XXI əsrin əvvəllərində alınmaların Azərbaycan dilinə intensiv axını prosesi Azərbaycan dilçilərinin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Adətən dilin passiv fonduna daxil olan alınmalar, sonradan tədricən aktiv lüğət fonduna keçməklə, lüğətlərdə, əsasən, ekstralingvistik faktorlar (yeni məfhumların meydana gəlməsi) nəticəsində termin şəklində yer alaraq dilimizi zənginləşdirməkdədirlər. Alimlərimizdən – M.Qasimov [22;23], N.Məmmədov [31], Ə.Orucov [39;40], S.Sadıqova [41;42;43], N.Məmmədli [32], M.İsmayılova, N.Hüseynova [17]və b. alınma terminlərin müəyyənləşdirilməsinin meyarları, onların keyfiyyət və kəmiyyəti, mənimsənilmə xüsusiyyətləri, dildə yeri olub-olmaması haqqında geniş tədqiqat əsərləri yazıb-yaratmışlar.

Lakin lüğətlərdə neologizmlərin izahlı və tərcümə lüğətlərində verilməsi məsələsi daha az işıqlandırılmışdır. S.Sadıqovanın “Azərbaycan dilinin terminologiyası” əsərində V fəsildə terminoloji lüğətlərin tərtibi prinsiplərindən bəhs edilsə də [42, s. 303], bu tədqiqat sırf terminoloji lüğətlərə həsr edilmişdir. Bildiyimiz kimi, terminoloji lüğətlərlə izahlı və tərcümə lüğətlərinin tərtibi prinsipləri arasında fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Bu fərq həm sözlük baxımından, həm də lüğət məqaləsinin tərtibi prinsipləri baxımından özünü göstərir. Terminoloji lüğətlər ayrı-ayrı elmi sahələr üzrə tərtib olunur, çünki termin bir elmi sahədə təkmənalıdır. İzahlı və tərcümə lüğətinə daxil edilən terminin lüğət

məqaləsində isə onun aid olduğu bütün ayrı-ayrı elmi sahələrin üslubi işarələrinin və hər birinin ayrı-ayrı definisiyalarının verilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu təkcə polisemik sıralamada deyil, həm də omonim paradiqmində realizə oluna bilər. Məsələn, dördcildlik ADİL-də və üçcildlik ADİL-də ərəb mənşəli klassik ədəbiyyat leksikasına aid mənə bildirən *liqa* leksik vahidi aşağıdakı lüğət məqaləsi ilə verilmişdir:

Liqa is. [ər.] klas. *Üz, çöhrə, sima, sifət. Nə gözəlsən, nə xoş liqasən sən; Yeri var söyləsəm humasən sən. M.Ə.Sabir. [Dəriş:] İki gecənin arasından bədirlənmiş ay parası kimi bir hürizadın liqasını gördüm. A.Divanbəyoğlu.*

ARL-də bu klassik mənasıverilməsə də, müasir dilimizdə mənşəcə latın dilindən fransız, fransızdan rus, rus dilindən isə Azərbaycan dilinə keçmiş mənaları əks olunmuşdur:

Liqa¹ сущ. Лига: 1. объединение, союз (организаций, государств и т.п.); *ərəb dövlətləri liqası* лига арабских государств; 2. спорт. Группа команд, равных по классу. *Yüksək liqa* высшая лига.

Liqa² с у щ. м у з. лига (знак в виде дуги над нотами).

Bu omonimik paradiqmada *liqa²* ayrıca omonim mənə kimi verilsə də, əslində əslində *liqa¹* və *liqa²*-nin mənaları arasında epidiqmatik əlaqə mövcuddur və hər birində “birləşmə” mənasını verən assosiativ münasibət müşahidə olunur.

Beləliklə, zənnimizcə, ADİL-də *liqa* ləkseminin omonim paradiqmi aşağıdakı şəkildə qurulmalıdır:

Liqa¹ is. [ər.] klas. *Üz, çöhrə, sima, sifət. Nə gözəlsən, nə xoş liqasən sən; Yeri var söyləsəm humasən sən. M.Ə.Sabir. [Dəriş:] İki gecənin arasından bədirlənmiş ay parası kimi bir hürizadın liqasını gördüm. A.Divanbəyoğlu.*

Liqa² is. [fr.] 1. İctimai və siyasi birlik, ittifaq. *Ərəb dövlətləri liqası.* 2. *idm.UFEA-nın çempionlar liqası.* 3. *mus.* İki və daha artıq notu bir-birinə birləşdirən, kənarları incə gəlib, getdikcə ortadan qalınlaşan qövsvari işarə.

Liqa¹ və liqa² omofon olub ayrı-ayrı tələffüz xüsusiyyətlərinə malikdir. Birincisi [liqa:'], ikincisi isə [li'ga] kimi tələffüz olunmalıdır.

Ümumiyyətlə, izahlı və tərcümə lüğətlərində neologizmlərin verilməsi məsələsi demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyində tədqiqata cəlb olunmamış məsələlərdən biridir. Dilimizə neologizmlərin daxil olmasına bəzən konservant münasibət müşahidə edirik. Lakin dilimizin zənginləşməsi, digər inkişaf etmiş dillərdən geri qalmaması üçün yeni sözləri qəbul etməyə məcburuq. Hər yeni söz yeni məfhum ifadə edə və ya özünəməxsus məna incəliyinə malik ola bilər. Məsələn, *yaradıcı* sözü ilə kreativ leksemini eyniləşdirmək olmaz. *kreativ* yaradıcı işə yeni münasibət, subyektiv yanaşma deməkdir. Yaradıcı isə ümumi məna ifadə edir.

ADİL-in ön sözündə qeyd edildiyi kimi, 2006-cı ildə yenidən nəşr edilməsi ilə əlaqədar olaraq, dilimizin lüğət tərkibinə yenidən nəzər salınmış, birinci cildə 150-dən çox söz əlavə edilmiş, lüğət məqalələrində müəyyən redaktə işləri aparılmışdır. Lakin təəssüflər olsun ki, araşdırma nəticəsində bəzən elə faktlarla qarşılaşmalı oluruq ki, tədqiqat obyektlərindən biri olan ADİL-in yenidən işlənməyə ehtiyacı olmasından xəbər verir. Bu ondan irəli gəlir ki, əslində izahlı lüğətə neologizmləri daxil etməklə dildə baş verən dəyişikliklərə mobil reaksiya vermək mümkün deyildir. Çünki lüğətin çapa hazırlanması məsələsi uzun bir proses olduğundan, o əsnada daha yeni sözlər yaranır. İkincisi, ədəbi dilin izahlı lüğətləri kodlaşma funksiyası daşdığından, buraya bu və ya digər vahidin daxil edilməsi avtomatik olaraq onun ədəbi dilə ana dilin ali forması kimi salınması deməkdir. Aydın məsələdir ki, bütün neologizmlər heç də ədəbi dildə axıra qədər qala bilmir, çünki hansının dildə qalacağını, hansının isə yoxa çıxacağını dəqiq təyin etmək mümkün deyil. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində dilimizə aktiv şəkildə daxil olmuş *kommunist, kolxoz, pioner raykom* və s. bu kimi neologizmlər tarixi-siyasi xarakterli olduğundan cəmi 70 illik ömrü oldu. Hal-hazırda onlar tarixizm kimi leksikanın üslubi təbəqəsində yer almışdır.

ADİL-də verilmiş neologizmlərdən: *video, kompüter, internet, interyer, şou, disket* və s. sözləri misal gətirmək olar.

ADİL-də əks olunmayan sözlər: *favorit, liqa, innovasiya, stilist, dizayner, sensor, lifting, onlayn (online), votsap (whatsApp), instaqram (instagram), printer, skaner, skayp (skype), klon, klonlaşma, psixokorreksiya, psixomotor, autizm, psixoemosional, interfeys* və s.

Müqayisə üçün söyləmək olar ki, yuxarıda adı çəkilən izahlı lüğət və üçcildlik ADİL-dən fərqli olaraq, ARL-də daha çox neologizmlər verilmişdir.

Bu neologizmlər təkcə ayrıca lüğət məqaləsi verilməsi lazım olan leksemlər olmayıb, həm də semantik inkişaf nəticəsində sözlərin müxtəlif elmi sahələrdə yeni mənalar qazanması nəticəsində lüğət vahidində dəyişikliklər edilməsi ilə səciyyələnir.

Məsələn, on beş ildən çoxdur adı məişət cihazına çevrilmiş **adapterin** izahlı lüğətdə texniki termin kimi müasir dövrdə aktual olmayan mənası verilmişdir: "Qrammofon (patefon) valının səsini reproduktor vasitəsilə vermək üçün elektromaqnitli cihaz."

Vikipediyada ingilis sözü kimi verilsə də, əslində latın dilində *adapto* sözündən olub "qurmaq, quraşdırmaq" mənalarını verən bu söz ingilis dilində informasiya texnologiyaları sahəsinə aid olan "qurğuları birləşdirən alət" anlamını daşıyır. Müasir dövrdə **adapter** sözünün işlənmə sahəsi olduqca genişdir:

Elektrik adapteri, qida adapteri – *qida bloku* (bir qurğudan digərinə elektrik enerjisini təchiz edən elektrik cihazı);

Şəbəkə adapteri = *şəbəkə kartı* (kompüterdəki interfeyslərin genişləndirilməsi);

Fotoaparata əlavə kaset olan adapter (onun köməyi ilə işığahəssas materiallardan istifadə etmək mümkündür);

Keçid adapteri (müxtəlif standartlı birləşdirmə başlığı olan, iki optik cihazı birləşdirmək üçün lazım olan keçid vtulka, halqa və ya flans). Məsələn, fotoaparatu teleskopa və ya mikroskopa birləşdirən adapter və s.

Üçcildlik ADİL-də adapter leksemi eyni lüğət məqaləsi ilə təqdim edilmişdir. ARL-də isə bir qədər fərqli olsa da, demək olar, eyni məzmunlu lüğət vahidi ilə qarşılaşmalı oluruq:

Адаптер I *сущ.* Адаптер: 1. əlaqə. Звукосниматель (электромагнитный прибор для воспроизведения через громкоговоритель записи граммофонных пластинок); 2. фото. Специальная кассетак фотоаппарату для плоских плёнок; 3. приспособление, позволяющее пользоваться пластинками и плёнками, не соответствующими по размерам фотокамере; П п р и л. С в я з ь. адаптерный. Adapter başlığı адаптерная головка.

Zənnimizcə, hal-hazırda yaşadığımız XXI əsrin I rübündə adapter sözünün semantik strukturu aşağıdakı şəkildədir:

Adapter *is.* [lat.adapto] *inf. tex.* 1. Bir qurğudan digərinə elektrik enerjisini təchiz edən elektrik cihazı. *Elektrik adapteri, qida adapteri, qida bloku.* 2. Kompüterdəki interfeyslərin genişləndirilməsi *şəbəkə adapteri, şəbəkə kartı.* 3. Fotoaparata əlavə kaset olan adapter (onun köməyi ilə işğahəssas materiallardan istifadə etmək mümkündür). 4. *Keçid adapteri* (müxtəlif standartlı birləşdirmə başlığı olan, iki optik cihazı birləşdirmək üçün lazım olan keçid vtulka, halqa və ya flans). Məsələn, fotoaparatu teleskopa və ya mikroskopa birləşdirən adapter və s.5. *köhn.* Qrammofon (patefon) valının səsini reproduktor vasitəsilə vermək üçün elektromaqnitli cihaz.

İzahlı lüğətdə tarixizm olan *legion* “1. tar. Qədim Romada: iri qoşun hissəsi; 2. Bəzi ölkələrdə xüsusi qoşun hissələrinin adı” və bu sözün derivatı olan *legionçu* sözləri verilsə də, müasir dövrdə idman sahəsində işlənən *legioner* termini əks olunmamışdır. Eyni mənərə üçcildlik ADİL-də də müşahidə olunur.

Legionçu sözü əslində *legioner* leksemninin yarımkalkası olub “legionda xidmət edən əsgər” anlamı daşıyır. Lakin semantik inkişaf nəticəsində Avropada legioner *leksemi* məcazi mənə qazanmış, idman sahəsində “xarici klub komandasında müqavilə ilə oynayan idmançı” anlamı müasir Azərbaycan dilinə beynəlmiləl termin olaraq olduğu kimi qəbul edilmişdir. ARL-də

isə bu göstərilən idman termini digər yuxarıda göstərilən sözlərin mənaları ilə bərabər derivat sırasında əks olunmuşdur.

ARL-də sensor leksemi fizioloji termin kimi verilmişdir:

Сенсор прил. физиол. Сенсорный (чувствительный, чувствующий, относящийся к ощущениям). *Sensor zonası* сенсорная зона, *sensor tərbiyəsi* сенсорное воспитание.

Amma bu sözün semantik inkişafı onun texnikaya tətbiqi ilə nəticələnmişdir. Etimoloji baxımdan latın sözü olub “hiss, hissiyyat” anlamı daşıyır. Latın dilindən ingilis dilinə və bu dil vasitəsilə Azərbaycan dilinə texniki termin kimi daxil olmuşdur. Bildiyimiz kimi, sensor ekranlı mobil telefonlar həyatımıza nüfuz edərək geniş populyarlıq qazanmışdır. Təəssüf ki, ADİL-də bu leksem ümumiyyətlə əks olunmamışdır. Zənnimizcə, *sensor* sözünün lüğət məqaləsi aşağıdakı şəkildə qurulmalıdır:

Sensor is. [lat.] 1. *fiziol.* Həssas, hissiyyatlı. 2. *ped.* *Sensor tərbiyə*– görmə, eşitmə, sezmə bacarığının tərbiyəsi, yəni ətraf aləmi qavramaq, hissi idrakın formalaşdırılması; *sensor otaq* müxtəlif psixo-nevroloji problemlər, nevrozlar və nevroza bənzər vəziyyətlər, psixomotor və nitq inkişafının ləngiməsi, enurez, enkoprez, autizm, adaptasiya pozğunluğu, məktəb problemləri, ailə psixokorreksiyası, uşaq beyin serebral iflicinin bütün formaları, hərəkət pozğunluğu, görmə, eşitmə, nitq pozğunluğu kimi problemlə uşaqlar üçün nəzərdə tutulur; *sensor hərəkətlər* – müşahidə, toxunuş, dinləmə hərəkətləri yalnız məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində formalaşdırılır; *sensor deffekt*– kor, zəif görmə, kar, zəif eşitmə qabiliyyəti. 3. *tex.* Barmaq toxunuşu ilə proqram funksiyalarının idarə olunması. □ *Sensor telefon, sensor ekran*

Dördcildlik ADİL və üçcildlik ADİL-də *innovasiya* neologizmini tapa bilmədik.

«Innovasiya» termini latın dilində «innovato» sözündən olub, «yenilənmə» və «yaxşılaşma» deməkdir. Termin elmi tədqiqatlarda XIX əsrlərdə meydana gəlib. «İqtisadi innovasiya» anlayışı XX əsrin əvvəllərində Avstriya iqtisadçısı Yozef

Şumpeterin «The Theory of Economic Development» (1934) əsərindən geniş içtimaiyyətə daxil olmuşdur.

Innovasiya — yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tədbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsi. Innovasiya fəaliyyəti iqtisadi inkişafı və rəqabətliliyi təmin etmək üçün yeni ideyaların, elmi biliklərin, texnologiya və məhsulların müxtəlif istehsal və idarəetmə sahələrinə tətbiq edilməsidir. Innovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət), texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə-iqtisadi və digər hallar hesab edilir.

ARL-də innovasiya terminin izahı aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

Innovasiya *сущ.* Инновация: 1. yenilik. *İdarəetmədə innovasiyalar* инновации в управлении, *siyasi innovasiyalar* политические инновации; 2. экон. Модернизация. *İqtisadi innovasiyalar* экономические инновации; 3. л и н г в . dildə yenilik. *Leksikada innovasiyalar* инновации в лексике.

Qulaqcıq sözünün ARL-ə tibbi termin mənası daxil edilmişdir:

Qulaqcıq *сущ.* Предсердие (каждыйиз двух верхних отделов сердца). Sağ qulaqcıq правое предсердие.

ADİL-də bu terminin izahı aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

Qulaqcıq *is.* Kiçik qulaq. *Balığın ürəyi iki kameradan: qulaqcıq və qarıncıqdan ibarətdir.* Сеbrayılıbəyli.

Qulaqcıq leksik vahidinin lüğət məqaləsindəki “kiçik qulaq” izahı əslində tam aydınlıq gətirməsə də, verilmiş illüstrativ material onun fizioloji termin olduğu qənaətinə gətirir.

Halbuki bu leksemin texniki termin kimi yeni mənası meydana çıxmışdır – *telefon qulaqcığı*.

ADOL-da olmayan neologizmlər: *innovasiya, sensor, favorit, onlayn (online), votsap (whatsApp), instaqram (instagram), printer, skaner, skayp (skype), klon, klonlaşma, psixokorreksiya, psixomotor, autizm, psixoemosional, interfeys* və s.

ADOL-da rastlanan neologizmlər: stilist, dizayn, dizayner, video, kompüter, internet, interyer, şou, disket və s.

Neologizmlər, əsasən, termin şəklində dilimizə daxil olduğundan, onların ayrıca üslubi işarəsi yoxdur. Beləliklə, aparılan araşdırmalar tədqiqatın obyektini olan filoloji lüğətlər içərisində ARL-də daha çox neologizmlərin olduğu, dördcildlik və üçcildlik izahlı lüğətlərimizin isə demək olar ki, neologizmləri əks etdirmədiyi nəticəsinə gəlmişdir. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətin”də də eyni mənzərə ilə rastlaşdıq. Artıq lüğətlərdə olan sözlərin semantik inkişaf nəticəsində yeni anlamlar qazanması izahlı və tərcümə lüğətlərinin lüğət məqalələrində dəyişikliklər etmək tələbi ortaya qoyur. Bu baxımdan yuxarıda adı çəkilən izahlı lüğətlərə yeni leksemlər daxil edilməkdən əlavə, eyni zamanda artıq olan lüğət məqalələrinin yenidən işlənməsi lazımdır. Bu sonuncu məsələ ARL-də də müşahidə olunur.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏRİNDƏ TERMİNLƏRİN VERİLMƏSİ

Terminlərdə çoxmənalılıq, izomorfizm və variativliyin leksikoqrafik təzahürü

Elmin daim inkişafda olması dil qarşısında insanın həyat və fəaliyyətinin bütün tərəflərini yeni adlarla adlandırmağı təmin etmək tələbi qoyur. Bu qarşısızalmaz termin axını bəzən xaos hal aldığından terminlərin izomorfizminin (bir məfhumun müxtəlif dillərdə eyni bir terminlə adlandırılması) olmamasına, polisemiya (çoxmənalılığa), variativliyə (bir məfhumun bir neçə adla adlandırılması), termin dubletlərinin, sinonimlərinin yaranması hallarına gətirib çıxarır.

Tədqiqat zamanı izahlı və tərcümə lüğətlərində terminlərin çoxmənalılığa və müxtəlif lüğətlərdə hətta fərqli izahlarla verilməsi kimi halların olması bizi terminlərdə çoxmənalılıq,

izomorfizm və variativlik kimi məsələləri tədqiqata cəlb etməyə vadar etdi.

Sovet terminologiyası məktəbinin davamçıları olan Azərbaycan dilçiliyinin nümayəndələrindən M.Qasimov [22;23], S.Sadiqova [41;42;43], İ.Qasimov, N.Məmmədov [31], N.Məmmədli [32], N.Hüseynova [17] və b.-nin əsərlərində geniş tədqiqat işləri aparılmışdır.

Ənənəvi nəzəri aspektlərə dair çoxillik diskussiyalara rəğmən, müasir dil nəzəriyyəsində, terminlərin sistemli və ya qeyri-sistemli münasibətləri və variativliyi məsələlərinə dair müxtəlif fikirlər müşahidə olunmaqdadır. 70-80-ci illərdə aparılan araşdırmalar göstərdi ki, terminoloji vahid həm birmənalı və həm də çoxmənalı, konteksdən asılı olan və asılı olmayan, neytral və emosional, bir dəfə yaradıldıqdan sonra yenidən yaradıla bilən dil vahididir.

Terminşünaslıq sahəsində Azərbaycan dilçiliyində ilk elmlər doktoru M.Ş.Qasimov terminlərin sistemli-semantik planda başqa sözlərdən fərqi verərkən aşağıdakı beynəlxalq prinsipləri göstərir:

1. Termin təkmənalılığa (monosemiyaya) daha çox meyli ilə fərqlənir.

2. Termin dəqiqdir, nominativ funksiya daşıyır; emosionallığa və ekspressivliyə malik deyildir.

3. Termin üslubi cəhətdən neytraldır.

4. Termin terminologiyanın müəyyən sahəsində bir neçə dildə, hətta beynəlxalq miqyasda vahid şəkildə işləyə bilər.

5. Termin sistemləşdirici xassəyə malikdir [23, s. 10].

Terminlər və termin yaradıcılığına dair irəli sürülmüş mülahizələr nə qədər qəti və ziddiyyətsiz görünsə də, Azərbaycan filoloji lüğətləri üzərində aparılan tədqiqat sübut etdi ki, terminlər ən ziddiyyətli dil vahididir. Çoxmənalılıq, ekspressiv-emosionallıq, variativlik kimi xüsusiyyətlər terminlərə yad deyil.

M.Tağıyev göstərir ki, söz-termin öz-özünə inkişaf etmir, yalnız elm adamları və mütəxəssislər tərəfindən qurulur, onun semantik sərhədləri və təyinat sahəsi müəyyənləşdirilir. Termin-

lərin mənası və tətbiqi sahələri sonradan başqa alimlərin əsərlərində və elmi məktəb və istiqamətlərdə dəyişə bilər. Alimlərin hansısa bir dilin qanunları və materialları əsasında yaratdıqları terminlər dilə daxil olaraq təkcə həmin elm və texnikanın deyil, eyni zamanda dilin malına, onun sisteminin vahidinə çevrilir [80, s. 3]. Bu baxımdan hər hansı bir termin izahlı və tərcümə lüğətində əks olunarkən, onun bütün semantik iyerarxiyası göz önündə açılır. ADİL və ARL üzərində apardığımız müşahidələr də göstərir ki, burada terminlərin polisemiyaya meyilliliyi geniş şəkildə əks olunur. Terminoloji lüğətlərdən izahlı və tərcümə lüğətlərinin əsas fərqi də elə bundan ibarətdir ki, əgər terminoloji lüğətlər adətən ayrı-ayrı elmi sahələr üzrə tərtib olunaraq konkret definisiya ilə təqdim edilsə, adıçəkilən lüğətlərdə terminə birinci növbədə ümummillil dilə məxsus leksik vahid kimi yanaşılaraq, lüğət məqaləsində həmin sözün semantik iyerarxiyasının tam şəkildə verilməsi məqsədi güdülür. Buna görə də izahlı və tərcümə lüğətlərində terminlər aid olduqları bütün elmi sahələrə aid mənalı ilə verilir. ADİL-də xüsusi terminlər üçün onların aid olduqları elm və s. sahəsinin adı göstərilmişdir. Məsələn, *fəls.*, *bot.*, *zool.*, *tib.*, və s. Texnikaya aid terminlər üçün *tex.*, müəyyən bir elm sahəsinə aid olan xüsusi sözlər üçün isə *xüs.* üslubi işarələri tətbiq edilmişdir.

Məsələn, ARL-də [104] *vətər* sözü riyaziyyat, anatomiya, tibb və musiqi termini olaraq lüğət məqaləsində sememalara bölünmüş və müvafiq üslubi işarələrlə işarələnmişdir:

Vətər I *сущ.* 1. *мат.* Хорда: 1) отрезок прямой, соединяющей две точки окружности. *Vətər çəkmək* провести хорду, *diametr çevrənin ən böyük vətəridir* диаметр – наибольшая из хорд окружности; 2) *анат.* Спинная струна; 2. *мед.* Сухожилие. *Vətəri tikmə* сшивание сухожилий, *vətərlərin kontrakturası* контрактура сухожилий; 3. *успаp.* Верёвка; проволока; 4. *муз.* Струна.

Burda diqqət çəkən məqam – *vətər* sözünün riyaziyyat, anatomiya, tibb və musiqi termini olmasıyla yanaşı, həm də köhnəlmiş anlamlı olmasıdır.

Arxitektonika termini həm texniki, həm də humanitar elmlərə aid mənalara ifadə edir:

Arxitektonika *сущ.* Архитектоника: 1. *архит.* Соразмерное расположение частей; 2. *В искусстве:* художественная соразмерность, композиция, построение произведения.

Yaxud *ayırıcı* terminoloji vahidinin sifət variantındakı 1-ci məna təbiət terminlərindən olan fizikaya, 2-ci, 3-cü mənalara və isim variantındakı 1-ci və 4-cü mənalara texniki terminlərə, 3-cü mənası isə kənd təsərrüfatına aid məna ifadə edən termin olduğu göstərilir.

Ayırıcı I *прил.* 1. *физ.* Разъединяющий, расцепляющий. *Ayırıcı qüvvə* разъединяющая сила, *ayırıcı bilərzik* расцепляющая скоба; 2. *тех.* Разделительный. *Ayırıcı kondensator* разделительный конденсатор *ayırıcı dövrə* разделительная цепочка; 3. *эл. Тех.* Разъединительный. *Ayırıcı yuva* разделительное гнездо; хим. Делительный. *Ayırıcı qif* делительная воронка; II *сущ.* 1. *тех.* Разъединитель, разделитель; 2. Сепаратор; 3. с.-х. отборщик. *Barama ayırıcıları* отборщики коконов; 4. *архит.* Изолятор.

İzahlı lüğətdə **amortizasiya** termini humanitar və texniki terminlərə aid mənalara ifadə edir: “1. *iqt.* Avadanlığın işlənməsi nəticəsində dəyərinin getdikcə azalması. 2. *tex.* Xüsusi mexanizmlərin köməyi ilə avtomobil, təyyarə və s.-də zərbə və təkan təsirinin azaldılması”. Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci məna müasir dövrdə təkcə mexanizmlərə deyil, həm də geyim növü olan idman ayaqqabılarına – krosovkalara da tətbiq edilir. Təbii ki, bu cür məna genişlənmələri şəbəkəmizin plan işi olan “Azərbaycan dilinin böyük izahlı lüğəti”ndə nəzərə alınaraq, *amortizasiya* lüğətinin artıq mövcud lüğət məqaləsinə daxil edilməlidir. Yaxud *amfibiya* sözünün üç elmi sahəyə aid polisemik mənalara ayrı-ayrı bəndlərdə verilmişdir: birincisi zoologiya, ikincisi botanika, üçüncüsü isə texniki termin anlamlıdır.

Aparat termini isə texniki, humanitar və təbiət elmlərinin hər üçünün terminlər sistemində daxildir: 1. *tex.* Alət, cihaz, qurğu.

Radio aparatı. Aparatla ayırmə. 2. İdarə və təsərrüfatın müəyyən sahəsində xidmət edən müəssisələrin məcmusu. Dövlət aparatı. 3. fiziol. Orqanizmin hər hansı fəaliyyətini təmin edən üzvlər. Burada ikinci mənənin hansı sahəyə aid olduğunu göstərən müvafiq işarə tətbiq olunmamışdır.

Assimilyasiya termini üç elm sahəsində işlənir. Bunu izahlı lüğətdən də aydın görmək mümkündür. Lakin burada humanitar və təbiət elmlərinə aid mənalarının qarşısına *dilç.* və *biol.* işarələri qeyd edilsə də, sosiologiya elminə aid mənəsinin əvvəlində heç bir üslubi işarə qoyulmamışdır. Bundan başqa, *assimilyasiya* termininin psixologiyada “səthi obyektlərin (insanların, əşyaların, ideya və dəyərlərin) və mənasız şeylərin şüura nüfuz etməsi prosesi” kimi anlamı lüğətdə qeyd edilməmişdir.

Amfibiya sözünün üç elmi sahəyə aid polisemik mənaları ayrı-ayrı bəndlərdə verilmişdir: birincisi zoologiya, ikincisi botanika, üçüncüsü isə texniki termin anlamlıdır.

Aspirasiya leksemi həm təbiət, həm də texniki termin mənaları ifadə edir.

Çanaq sözünün birinci mənəsinin köhnəlmiş leksikaya aid olduğu göstərilməklə yanaşı, anatomiya termini olaraq ifadə etdiyi definisiyası da öz əksini tapmışdır.

Çoxnüvəli sözü sifət olub kimya, fizika, fiziologiyaya aid mənalar ifadə edir.

M.T.Tağıyev terminləri elmdaxili və elmlərarası olmaq üzrə iki qismə ayırır. O buna misal olaraq rus dilçiliyində işlənən elmdaxili terminlərdən – *fonem, morfem, feil, isim, feillərin təsnifatı, hallanma, söz birləşməsi, xəbər, frazem, hal, cümlə, mübtəda* kimi terminləri misal gətirir. Digər tərəfdən bu elmdə müasir dilçiliyi başqa elmlərlə birləşdirən çoxlu sayda ümumelmi terminologiyanın olduğunu qeyd edən alim aşağıdakıları misal göstərir: *predmet, obyekt, metod, hipotez, analiz, sintez, struktur, sistem, funksiya, semantika, məna* və s. O bildirir ki, terminlərin semantikasında iki tendensiya baş verir: daralma tendensiyası və genişlənmə tendensiyası. Burada üç istiqamətdə gedən semantik proses müşahidə olunur:

1) xüsusi terminoloji mənaların ümumxalq dilin sözləri ilə yaranması;

2) ümummilli dildə xüsusi terminlərin vasitəsilə yeni mənaların yaranması və ümummilli dildə işlənə bilməsi;

3) terminlərin yeni terminoloji və xüsusi mənalarla bərabər istifadə olunma xüsusiyyətlərini əldə etməsi [80, s. 4-5].

Termin ilk növbədə söz olduğu üçün çoxmənəlilik qaçılmaz bir haldır. Bu baxımdan mənə genişlənməsi və mənə daralması kimi semasioloji qanunauyğunluqların baş verməsi təbiiidir. Adətən ayrı-ayrı elmi sahələrə aid terminoloji lüğətlərdə terminlərin bu cür semasioloji inkişafını görmək mümkün deyil. Çünki terminoloji lüğətlərdə ayrı-ayrı elmi sahələrə aid terminlər verilir. Lakin izahlı lüğətlərdə sözlərin denotatlarının əvəzlənməsi və mənalarının dərinlənməsi aydın şəkildə əks olunur.

S.Sadiqova yazır: "... eyni sahə terminologiyasına daxil olan müəyyən bir anlayış əksər hallarda müxtəlif sahələrdə bəzən eyni terminlərlə, bəzən də müxtəlif dillərdə fərqli terminlərlə işarələnir. Məsələn, *dislokasiya* geologiyada – süxurların ilk yatım formalarının pozulması; hərbidə – dinc şəraitdə quru qoşunlarının hissə, birləşmə və hərbi idarələrin ölkənin müəyyən ərazisində yerləşdirilməsi mənasında işlənir." [42, s. 349].

Araşdırmalar göstərir ki, terminlər "fiksasiya sferası"nda (sistemdə) – çoxmənəli, "işlənmə sferası"nda (kontekstdə) isə – birmənəlidir.

Lakin bu heç də həmişə belə deyil. Məsələn, dilçilik terminləri olan *jarqon* və *arqonun* müxtəlif lüğətlərdə müxtəlif definisiyalara malik olması və ya eyni mənə ilə verilməsi tədqiqatçılarda çaşqınlıq yaradır. Məsələn, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə bu sözlərin izahı belə verilmişdir:

JARQON [*fr.*] *dilç.* Ümumxalq dilindən ayrılan və öz spesifik söz və ifadələri ilə ondan fərqlənən müəyyən ictimai və ya peşəkar qrupunun danışdığı dil. // Yalnız müəyyən ictimai qrup içərisində başa düşülən şərti dil.

ARQO [*fr.*] *dilç.* Yalnız bir məhdud və peşəkar qrupun və s.-nin işlətdiyi və başqalarının başa düşmədiyi şərti ifadə və sözlər. *Arqo xalq danışığı dili və jarqondan jərqlənir.*

Hər iki definisiya demək olar ki, eyni məna ifadə edir. Həm *jarqon*, həm də *arqo* burada "peşəkar qrupun dili" olduğu göstərilir. Bəs elə isə, onda peşə-sənət leksikası nədir? Yaxud "ümumxalq dildən ayrılan müəyyən ictimai qrupun danışdığı dil" olan *jarqon* slenqdən nə ilə fərqlənir?

Tədqiqatımızın obyektini olan "Azərbaycanca-rusca lüğət"ə müraciət edək:

JARQON I сущ. жаргон (речь какой-л.социальной или профессиональной группы, содержащая большое количество специфических слов и выражений) (*jarqon*, müəyyən ictimai və ya peşəkar qrupun danışdığı, çoxlu miqdarda xüsusi söz və ifadələrdən ibarət dil) *Aktyor jarqonu* актерский жаргон, *oğru jarqonu* воровской жаргон, *tələbə jarqonu* студенческий жаргон; II прил. жаргонный. *Jarqon ifadələr* жаргонные выражения.

ARQO *сущ. лингв.* арго (речь социально или профессионально обособленных групп, сообществ) (*sosial* və ya peşəkar qrupun, cəmiyyətin dili).

Hər iki definisiyada, göründüyü kimi, yenə heç bir fərq qoyulmayıb. Əslində dilçiliyin birbaşa problemi olan *jarqon*, *arqo*, *slenq*, peşə-sənət leksikası anlayışları arasında sərhəddin qoyulmaması təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, rus dilçiliyinin də problemlərindən biridir. Ə.Dəmirçizadə *arqo* və *jarqon* sözləri eyni leksik vahidlər hesab edir və onları demək olar ki, bir-birindən ayırmır. Onun fikrincə, xalqdan ayrılıb məhdud bir zümrə təşkil edən o qədər də geniş ictimai bir təbəqə mahiyyəti daşımayan "peşəkarlar" arasında məxfi anlaşma vasitəsi kimi işlənən sözlər *arqo* və *jarqon* sözləri adlanır [8, s.18]. "Azərbaycanca-rusca lüğət"də *jarqona aktyor jarqonu, oğru jarqonu, tələbə jarqonu* aid edildiyi halda, H.Xoşbatini *arqonu jarqonun* bir növü hesab edir və *tələbə, narkoman, ailə, şagird, idman, qocalar, oğru və cani, satıcı, alverçi və dəllal, qumarbaz, quşbaz, xalçaçı qadınların* işlətdiyi

gizli kodlaşdırılmış sözləri arqoya aid edir [50, s. 7-15]. Əslində belə aydın olur ki, arqo gizli kodlaşdırılmış dildir."Arqodan istifadə məlumatın ötürülməsində məxfiliyə nail olmaqdır" [18, s. 89]. Bəs onda jarqon nədir? Axı izahlı lüğətdə jarqon "şerti dil" adlandırılmışdı? S.İ.Ojeqovun lüğətinə müraciət edək: "müəyyən sosial və ya ümumi maraqları olan, ümummillik dildən fərqli söz və ifadələrlə zəngin, bəzən süni və şerti dil" [123]. "İzahlı dilçilik terminləri lüğətin"də isə "müəyyən məqsədlə öz fikirlərini geniş kütlədən gizlətmək üçün bəzi adamların yaratdıqları uydurma, süni dil. Oğru jarqonu. Burjua jarqonu." [94]

Zənnimizcə, dilçilikdə jarqon ümumi anlayış kimi götürülməlidir. Məxfi dili ifadə edən arqo; ekspressiv rəngə, konnotasiyaya malik, məxfilik məqsədi güdmədən cəmiyyətdə qeyri-iradi yaranan və danışmaq dilində işlənən sözlərin emosional-ekspressiv ifadəsi olan slenq; müəyyən ixtisas sahiblərinin başa düşə bildiyi, yenə məxfilik məqsədi güdmədən yaranan və terminlərin danışmaq ekvivalenti olan söz və söz birləşmələrini ifadə edən professionalizmlər – bu üç söz qrupu jarqonun növləri hesab edilməlidir. Bu barədə I fəsilə bəhs edilmişdir.

Eyni etimologiyadan yaranıb, transliterasiya nəticəsində müxtəlif dillərdən fərqli şəkildə alınan terminə nümunə olaraq, *registr* və *reyestr* leksik vahidlərini misal gətirmək olar. Dilimizə bu sözlər rus dilindən keçmişdir. Rus dilinə isə *registr* alman dilindən (*Register*), *reyestr* sözü isə polyak dilindən (*rejestr*) keçmişdir. Əslində hər ikisi eyni bir orta əsr (13-cü əsr) latın mənşəli *registrum*, *regestrum* (siyahı, göstərici) sözündən əmələ gəlmişdir, qədim latın dilində *regesta* (sualların siyahısı qeydə alınıb) sözündən törənib, *re-* önsəkilçisi "geriyə" + *gerere* sözü isə "daşımaq" mənalarını ifadə edir.

ADİL-də "registr" lekseminin izahı qısa və konkret olaraq, "siyahı, göstərici" kimi verilmişdir. "Reyestr" sözünə isə yenə qısa şəkildə "sənədləri və əmlakı qeydə alma kitabı" definisiyası yazılmışdır. S.İ.Ojeqovun izahlı lüğətində, "registr" sözünün daha geniş izahını görürük: 1) siyahı, göstərici; 2) *mus.* musiqi alətinin səsinin yüksəlmə dərəcəsi; 3) *infor.* bəzi maşın və cihazlarda

tənzimləyici növü; 3) hesablayıcı maşının klaviş cərgəsi; 4) *gəm*. Gəmilərin düzəldilməsi və istifadəsi üzərində nəzarəti yerinə yetirən dövlət orqanının adı [123].

Müasir dövrdə, yəni XXI əsrdə *registr* termininin musiqidə (səs diapazonunun eyni tembrə malik müəyyən bir hissəsi. □ **Aşağı *registr*, yuxarı *registr*, qarışıq *registr* – *mikstr***), qanunvericilikdə («Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının *Registri* haqqında Əsasnamə»nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (stateproperty.gov.az)), dənizçilikdə (dəniz gəmilərinin yük tutumunun şərti ölçü vahidi), informatikada (hesablama texnikasında: birmərtəbəli yaddaş elementlərindən nizamlı şəkildə qurulmuş, idarəolunan girişlərə və çıxışlara malik çoxmərtəbəli qurğu) işləndiyi məlumdur.

Reyestr termini iqtisadiyyat sahəsində yuxarıda göstərilən qanunvericilikdə istifadə olunan eyni anlamı– iqtisadi obyektlərin əmlakının siyahısını ifadə edir.

Nəticə etibarilə onu demək olar ki, eyni "siyahı , göstərici" anlamını bildirən *registr* və *reyestr* leksik vahidləri demək olar ki, dublet terminlər kimi iştirak edir. Orfoqrafiya lüğətlərimizdə, izahlı və tərcümə lüğətlərində olduğu kimi, hər iki variant verilir.

Terminlərin tətbiq olunma dairəsinin genişlənməsi nəticəsində ümumişlək sözlər sırasına keçməsi halları az deyil. Məsələn, *analiz*, *donor*, *diaqnoz*, *vibrasiya* və s. M.Ş.Qasimov bildirir ki, termin ümumi ədəbi dil tərəfindən alınarkən onun əvvəlki əlaqələri kəskin surətdə dəyişir. Birinci növbədə isə anlayış əlaqələri pozulur. Məsələn, *travma* (tibbdə ilkin mənə – bədən toxumalarının zədələnməsi; tibbdə sonradan meydana gəlmiş ikinci mənə – ruhi sarsıntı, iztirab); *diaqnoz* (tibbi mənada – xəstənin müayinəsi yolu ilə xəstəliyin təyin edilməsi; ümumişlək mənada – müxtəlif faktlar, dəlillər əsasında hər hansı bir şeyin müəyyənləşdirilməsi). Sosial əhəmiyyət daşıyan terminologiyalar sırasına insanın tətbiqi fəaliyyətinin əsas əhəmiyyətli elm sahələrindən biri hesab edilən tibb terminologiyası sistemini, müasir dövrdə, demək olar, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini

təmin edən sürətlə inkişaf etməkdə olan elm sahəsinin bir nümunəsi kimi kompüter terminologiyasını misal gətirmək olar.

Lüğətlərin yaradılması praktikası çoxəsrlik tarixə malik olduğuna görə, XX əsrin son onilliklərdə – 30-50-ci illərdə nüvə fizikası, 50-60-cı illərdə sintetik liflər kimyası, 70-ci illərdən isə informasiya nəzəriyyəsi, kibernetika, bionika və s. elm sahələrində inkişafı sayəsində leksikoqrafiya nəzəriyyəsi və terminoqrafiya tərəqqi dönməni yaşayır.

Lüğətlərin əsas məramı istifadəçiyə lazım olan məsələ barəsində aktual, müasir, etibarlı informasiya verməkdir. Məsələn, tərcümə lüğətində hər iki dilin sözlüyündə mənalar sisteminin olması, bir dildən digərinə savadlı tərcümə, illüstrasiyaların təqdimatı. Tərcümə lüğətinin keyfiyyətli olmasının əsas kriteriyası (aktuallığı, müasirliyi və dolğunluğu ilə yanaşı), tətbiqi əhəmiyyətə malik olması (misalların, izahın, sitatların olması, sözlərin mənasının və istifadə yerlərinin dəqiq göstərilməsi), termin sistemlərinə aid terminlərin bərabər sayda verilməsi (yəni müəyyən bir sahə terminologiyasının digərlərinə nisbətən həddindən artıq verilməməsi).

Aydın məsələdir ki, yarım əsr bundan əvvəl tərtib olunmuş lüğət, üzərində bəzi düzəlişlər aparılsa belə (adətən bu düzəlişlər cüzi olur), bu tələbatlara cavab verə bilməz. O, müasir dövrün deyil, yalnız lüğət tərtib olunduğu dövrdəki hər iki dilin leksik vəziyyətini əks etdirir.

ARL-də verilmiş ümumişlək olmayan leksikaya aid sözlərdən ən çox yer alanı, təbii ki, terminlərdir. Terminoloji leksika burada geniş əks olunmuşdur. Müşahidələrimiz nəticəsində məlum oldu ki, təbiət elmləri içərisində ən çox veriləni botanikaya aid terminlərdir. Daha sonra çoxdan aza doğru tibb, zoologiya, kimya, geologiya, coğrafiya, biologiya, riyaziyyat, fizika terminləri durur.

ARL baş sözlərin qrammatik xüsusiyyətlərini, semantik iyerarxiyasını ətraflı şəkildə əks etdirsə də, etimologiyası verilməmişdir.

İzahlı lüğətdə polisemik mənalar bir lüğət məqaləsi daxilində ayrı-ayrı bəndlərdə, omonimlər isə ayrı-ayrı lüğət məqalələrində verilmişdir.

Müqayisəli-sistematik araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, ADİL-də bəzən terminlərin üslubi işarələri verilməmişdir. Lüğətin tərtibçiləri bunu terminin tərifində onun hansı sahəyə aid olmasını göstərmələri ilə izah etmişlər [96, s. 19]. Lakin lüğətdə *ağackəpənəyi*, *ağacqurdu*, *ağacdələn*, *ağacovan*, *alabalıq*, *alabuğa*, *anqut* və s. kimi izahından çox adından hansı elm sahəsinə aid olduğu bilinən terminlərə *zool.* işarəsi qoyulduğu halda, *anakonda* (yatağanlar fəsiləsindən ən böyük ilan), *anofeles* (malyariya (qızdırma) törədən ağcaqanad), *akulə* (iri dənəli düyü növü) kimi sözlərin hansı sahəyə aid olması haqqında bilgi verilməmişdir. Burada işarəsi verilməmiş terminlər kifayət qədər çoxdur. Ola bilər ki, bir çoxları bunu nöqsan saymasınlar. Məsələn, S.İ.Ojeqovun izahlı lüğətində üslubi işarələr ümumiyyətlə tətbiq edilməmişdir. Lakin bir halda ki, ADİL-də üslubi işarələrin qoyulması qayda olaraq qəbul edilmişdir, deməli, ya bütün sözlərə tətbiq edilməlidir, ya da ümumiyyətlə ondan istifadə olunmamalıdır. Çünki lüğətdəki sözün hansı elm sahəsinə aid olduğunu yalnız yüksək intellektə malik olan və məntiqi güclü istifadəçilər müəyyən edə bilərlər. Məsələn:

Abissal *sif.* [yun.] Okeanın 2000 metrədən dərin hissəsi. *Abissal çöküntülər.*

Abstinensiya *is.* [lat.] 1. Spirtli içkilərdən çəkinmə. 2. Fiziki və psixi hal.

Adheziya *is.* [lat.] İki müxtəlifcinsli bərk və ya maye cismin bir-birinə yapışması.

Akkreditiv [fr.] İdarə və ya şəxsə vermək üçün kredit; müəssisənin digər müəssisəyə göstəriş sənədi.

Aqreqat² *is.* [lat.] Maddənin üç halının – bərk, duru və qaz hallarının ümumi adı.

Altruizm [fr.] Başqasının naminə, təmənnəsiz olaraq, öz mənafeyini qurban verməkdən ibarət əxlaqi prinsip.

Anklav *is.* [fr.] Hər tərəfdən eyni bir dövlətin ərazisi ilə sərhədlənən və dənizlə sərhədi olmayan yer, torpaq.

Asketizm [yun.askeo – cəhd edirəm] Əxlaqi və yaxud dini ideala çatmaq məqsədilə Yer üzərindəki nemətlərdən son dərəcə imtina edilməsi ilə səciyyələnən davranış prinsipi və həyat tərzii.

Avropasentrizm *is.* Elmin, incəsənətin, fəlsəfənin, ədəbiyyatın və s. həqiqi sərvətlərin, zənginliklərin inkişafını yalnız Avropada görəən konsepsiya.

Avstralopitek *is.* [lat.] Qazıntı zamanı tapılmış insanabənzər meymun cəsədi.

Bu cür Avropa mənşəli, oxunuşunda belə dilə yatmayan yad sözlərə üslubi işarələr qoyulmadığı halda, dilimizdə ümumişlək kəlmə olan *bağırmaq* sözünə *anat.* işarəsi artırılmışdır.

Adıçəkilən izahlı lüğətdə sözlərin qrammatik xarakteristikasının verilməsi ilə bağlı bəzi məsələlərə toxunmaq istərdik. Belə ki, Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına uymayan bəzi məqamlar araşdırma zamanı diqqətimizi cəlb etdi. Məsələn, *taxılqurudan* leksemi substantivləşmiş feili sifətdir. Onu sintaqmatik aspektdən öyrənərkən təyin rolunda çıxış edən feili sifət olduğu müşahidə olunur. Lakin ADİL-də həmin məqamda sifət olduğu göstərilmişdir:

Taxılqurudan *is.* Taxılı qurutmaq üçün maşın. // *sif.* mənasında. *Taxılqurudan maşın.*

Həqiqətən bəzi feili sifətlər var ki, onlar substantivləşərək isim kimi müstəqil işlənir. Məsələn, *tozsoran*, *əlüzüyyan* və s. Bu tip sözlərin isim kimi verilməsi doğrudur. Lakin sintaktik birləşmə məqamında sifət kimi göstərilməsi düzgün deyil. Eynü vəziyyəti *kömürsoran* texniki termininin lüğət məqaləsində müşahidə edirik:

Kömürsoran *sif. tex.* Hidravlik üsulla kömür çıxarılmasında işlədilən (maşın və s.). *Kömürsoran maşın.*// *is.* Hidravlik üsulla kömür çıxarılmasında işlədilən maşına və s.*Yeni markalı kömürsoran.*

Yaxud *baş* sözünün 12-13-14-cü polisemik mənalarının lüğət məqalələrində metaforik anlam daşıyaraq təyin rolunda çıxış

edən *baş* leksemının I növ təyini söz birləşməsinə aid misallar və illüstrativ materialları verilmişdir:

2. *sif.* Vəzifəcə böyük olan; başçı, rəhbər, birinci, böyük. *Baş mühəndis. Baş mühasib. Baş katib. Baş dirijor.* – *Baş həkim xəstənin bu sözlərindən daha da həyəcanlandı.* M.S.Ordubadi. *Muradxan fermanın baş çobanı idi.* İ.Əfəndiyev.

3. *sif.* Başqalarına nisbətən daha mühüm, ən əsas, ən böyük, başlıca. *Şəhərin baş küçələri. Ölkənin baş şəhəri. Baş məsələ. İdarələr şəhərin baş binalarında yerləşmişdir.* – *Nümayişçilər şəhərin baş küçəsinə doğru ağır-ağır irəliləyirdi.* A.Şaiq. // *Ali, ən yüksək. Baş idarələr. Baş məclis. Baş Mətbuat Müdirliyi. Baş komandanlıq.* – *Əsgərin qəlbindən qopdu bu cavab: Dedi “Kremldir bizim baş ştab”.* S.Rüstəm.

4. *sif.dan.* Əla, ən yüksək, ən yaxşı, ən seçmə. *Baş mal.* – Nənəqız oxumamış olsa da, bilirdi ki, təhsil işində beş ən baş qiymətdir. S.Rəhimov.

Bildiyimiz kimi, *baş* sözü isimdir. Metaforik anlamlar kəsb etdiyi zaman atributiv xarakter alaraq, təyin rolunda çıxış edir. Sintaktik derivasiya nəticəsində *baş* verən bu dəyişiklik nitq hissəsinin dəyişilməsinə gətirib çıxarmır. İsim isim olaraq qalır.

Hansı nitq hissəsi terminləşə bilər?

“Hansı nitq hissəsi terminləşə bilər?” sualı mühüm məsələlərdən biridir. M.Ş.Qasimov bu məsələnin nəzəri cəhətdən həll olunmasının vacibliyini vurğulayaraq qeyd edir: “Məlumdur ki, isim əsasən əşyavilik, sifət əlamət və keyfiyyət, feil isə hal və hərəkət bildirir. Bununla belə, isim dildə tək-cə əşyalar haqqında deyil, eyni zamanda keyfiyyət, hal və hərəkət haqqında elmi anlayışları ifadə edən yeganə leksik-qrammatik vasitədir; daha doğrusu, terminlərin əsas dil forması isimlər və isimlər əsasında yaranan söz birləşmələridir. Yerdə qalan nitq hissələri isə (köməkçi nitq hissələri müstəqil mənaya malik olmadığı üçün termin funksiyası daşıya bilmir) yalnız substantivləşdikdə, yəni

isim dərəcəsinə keçdikdə terminləşir“. Sifətlərin və feili-sifətlərin terminləşməsi məsələsinin daha mürəkkəb olmasını qeyd edən M.Ş.Qasımov sifətlərin spesifik terminoloji funksiyasındakı iki cəhəti aşağıdakı şəkildə fərqləndirir: “1) sifətlərin substantivləşməsi cəhətini (məsələn: sait, samit, sonor); 2) sifətlərin isimlərlə əlaqədar cəhətini (məsələn, adlıq cümlə, məchul növ, bitmiş tərz və s.). Şübhəsiz ki, birinci halda sifət sifət şəklində deyil, isim şəklində çıxış edir; ikinci halda isə sifət termin deyildir, terminin asılı hissəsidir. Belə sifətləri lüğətlərə başlıq sözlər kimi daxil etmək düzgün olmaz” [23, s. 34].

Prof. Ə.H.Oricov isə bütün əsas nitq hissələrinin terminləşdiyini qeyd edir: “...hər bir müstəqil mənalı söz: isim, sifət, feil, zərf termin ola bilər, çünki həm əşya, həm də keyfiyyət, həm proses (hərəkət), həm də hal terminləşdirilə bilər” [38, s. 72].

S.Sadiqova terminlərin yaranmasında bütün əsas nitq hissələrinin iştirak etdiyini təsdiqləsə də, ən çox isim, sifət və sayın iştirak etdiyini göstərir [42,s. 78-79].

Müşahidələrimizə əsasən söyləyə bilərik ki, izahlı və tərcümə lüğətində verilmiş terminlər çox böyük əksəriyyətlə isimlə ifadə olunmuş sözlərdir. Feili isimlər də çoxluq təşkil edir. Məsələn, *minimumlaşdırma, bicurma* və s.Araşdırılan terminlərin 150-dən 5-i sifətdir. Avropa mənşəli sifət-terminlər -iv, -ik, -al şəkilçilərinin, köməyi ilə və ya flektiv yolla əmələ gəlmiş sifətlərin dilimizə qəbul edilməsi ilə yaranır. Məsələn, *abissal, arterial, aseptik, arktik, arxaik, alleqorik, atomistik, atributiv, substantiv, amorf, amakrin, abstrakt, aqrar, aqrobioloji, aqronomik* və s. Sifət-terminlər arasında avropamənşəlilərdən daha çox milli terminlər müşahidə olunur. Bunlar say, feil, isim, əvəzlik və zərfin birləşməsi ilə transpozisiya olunan mürəkkəb sifətlərdir. Məsələn, *birmənalı, birsəsli, birhecalı, ağırsızlaşdırıcı, birüzlü, berrəqəmli, bərabəryanlı, azqanlı, altivalentli* və s. Adyektivasiya olunmuş terminlər – *ağırsızlaşdırılmış, arxqazan, axtarılan, cəhətlənmiş* və s. Avropa mənşəli terminlərdən transpozisiya olunmuş düzəltmə sifətlər – *alüminiumlu, astmalı, azotlu, azotsuz* və s.

Feil-terminlər arasında həm sadə, həm də verbalizasiya olunmuş terminlərə, adı çəkilən lüğətlərdə azlıq təşkil etsə də, rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *vurmaq, çıxmaq, çıxılmaq, toplamaq, hesablamaq, bitumlaşmaq* (geol.), *aşılmaq* (tib.) və s.

ADOL üzərində aparılan araşdırma göstərdi ki, bu lüğətdə elə sözlər vardır ki, onların mənası və nəticə etibarilə etimologiyası, hansı leksik təbəqəyə aid olması barəsində heç bir Azərbaycan filoloji lüğətlərində məlumat tapmaq mümkün deyil. Məsələn, *kirtiz, kirtıl, larqa* və s.

“Azərbaycanca-rusca lüğət üzərində aparılan araşdırmalara əsasən söyləmək olar ki, burada izahlı lüğətlə müqayisədə daha çox terminlər əks olunmuşdur. Söz-terminlər bütün digər başlıqlar kimi qrammatik xarakteristika almış, aid olduğu elmi sahə göstərilmişdir. Ən əsası isə, bu lüğətin gözəl xüsusiyyətlərindən biri hər bir terminin rus qarşılığının qısa bir izahla təchiz edilməsidir. Tərcümə lüğətlərində izahın verilməsi vacib şərt olmadığından, bu lüğətdə oxucunun terminləri anlaya bilməsini asanlaşdırmaq məqsədinin güdülməsi alqışa layiqdir. Eyni sözləri “Rusca-azərbaycanca lüğət” haqqında da söyləmək olar.

Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərində verilmiş terminlərin mənşəyi

ADİL və ARL üzərində aparılan tədqiqat nəticəsində bu lüğətlərdə verilmiş terminlərin aşağıdakı statistik göstəriciləri əldə edilmişdir:

	Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti	Azərbaycanca-rusca lüğət
Tədqiqata cəlb olunmuş terminlərin ümumi sayı	457	295
humanitar terminlər	151 (33%)	44 (15%)
təbiət terminləri	254 (56%)	199 (67%)

texniki terminlər	49 (11%)	52 (18%)
Avropa mənşəli terminlər	260 (57%)	113 (38%)
milli terminlər	162 (35%)	155 (53%)

Lüğətlərdə terminlərin üç mənşədən alınaraq yaradılmasının şahidi oluruq: a) dialekt və şivələrdən götürülmüş milli terminlər; b) ərəb və fars mənşəli terminlər; c) Avropa mənşəli terminlər.

Milli terminlər. Akademik V.V.Vinoqradov elmi lüğət ilə ümumxalq lüğəti arasında sıx əlaqə olduğunu bildirir: “Elmi lüğət ilə məişət lüğəti arasında birbaşa və sıx əlaqə vardır. Hər bir elm xalqın dili və düşüncəsindən doğan nəticələrlə başlayır, sonrakı inkişafında belə, milli dildən ayrılır. Hətta dəqiq elmlər də ümumxalq dilindən götürülmüş terminləri öz lüğətində qoruyub saxlayır (*çəki, iş, güc, səs, işıq, sürət* və s.). Xalqın düşüncə təzi və ondan yaranan terminologiya ictimai və siyasi elmlər üçün daha böyük əhəmiyyət daşıyır” [61, s. 165].

Termin, hansısa elm və ya peşə-sənət sahələrinə aid məfhumları ifadə etməklə müəyyən terminlər sisteminin bir elementi kimi təzahür edir. Bir sistem daxilində o, birmənalıdır, heç bir ekspressiya ifadə etmir. Lakin bu heç də onun bütünlüklə üslubi cəhətdən neytrallığına dəlalət etmir. Hər bir leksik vahid kimi termin də üslubi rəngə (elmi üslub) malikdir və müvafiq lüğətlərdə üslub işarəsi ilə qeyd edilir. Bütün termin sistemlərinin terminlərinin siqnifikativ və denotativ (məfhum və “əşya”) mənələrindən başqa, eyni zamanda konnotasiyası – müəyyən semantik təbəqələşməsi müşahidə olunur. Məsələn, botanika terminlərindən – *dəvəqıran (karvanqıran), dilqanadan, dişqurtdıyan, dombalankök*; kimya terminlərindən – *nəcib qazlar, nəcib metallar, aktiv metal, doymamış karbohidrogenlər*; fizika terminlərindən – *doymuş buxar, doymamış buxar, rəqsi hərəkət, sükunət sürtünməsi, sürüşmə sürtünməsi* və s. Yeri gəlmişkən, ADİL-də *nəcib* leksik vahidinin lüğət məqaləsində *nəcib qaz, nəcib metal* ekspressiv emosional terminləri verilməmişdir. ARL-

də isə bu kimyəvi terminlər *nəcib* leksik vahidinin lüğət məqaləsində ətraflı şəkildə təqdim edilmişdir.

Alınma terminlərin heç bir ekspressiv-emosional rəngi olmadığı halda, “ana dilinin lüğət tərkibi əsasında yaradılmış terminlərdə emosionallıq və ekspressivlik müəyyən dərəcədə muhafizə olunur. Bu, əsasən, ictimai elmlərin terminologiyasına aiddir” [23, s. 19]. V.N.Proxorova bildirir ki, ədəbi dildə bu tip sözlərin işlənməsi onun üslubi cəhətdən danışıq leksikasına və ya loru dil üslubuna aid olduğunu göstərir. Sözlərin ekspressivliyi və emosionallığı məhz danışıq leksikasına xas xüsusiyyətdir və bu leksika ekspressiyanın konnotasiyası ilə assosiasiya yaradır. Nəticə etibarlı ilə terminlərin ekspressivliyinin konnotasiyasına gətirib çıxarır. Dialekt, loru dil, jarqon sözlərin terminlərdə işlənməsi adiliyin pozulması, dil elementlərinin ekspressivliyini müəyyənləşdirən qeyri-adiliklə əlaqədardır [76, s. 19]. Məsələn, ARL-də rastlaşdığımız zoologiya termini həm Azərbaycan, həm də rus dilində eyni ekspressiv-emosional rəngə malikdir:

Qaraca³ *сущ. зоол.* Чернушка (птица рода горих восток). *Qaraca odquyruq* горихвостка чернушка.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan filoloji lüğətlərində terminləri tədqiq edərkən, milli terminlərin əsasən dialekt və şivələrdən götürülmə olduğu, qismən isə sintaktik üsulla yaradıldığı müşahidə olundu. Bundan başqa, bu lüğətlərdə əsasən botanika və zoologiya terminlərinin verildiyinin şahidi olduq. Bu leksik vahidlər böyük əksəriyyətlə ana dilinin lüğət tərkibi əsasında yaradılmış terminlərdir. Məsələn, ADİL-də verilmiş botanika və zoologiya terminlərindən aşağıdakıları misal gətirmək olar [96]:

Asgülü *is. bot.* Rəngi ağ, ya sarı bir çiçək.

Ağdiş *is. zool.* Məməlilərin cücüyeyənlər dəstəsinə mənsub, ev siçanından kiçik heyvan.

Başmağacı *is. bot.* Dağ-meşə rayonlarında bitən kol bitki.

Birbuğumlu *sif. zool.bot.* Bir buğumu olan.

Arçan *sif. bot.* Ardic (ağac). *Arçan ağacı daşa dönmüş, fəqət torpaq olmamışdır.* S.Vurğun. *Buxarıda alışıq; Quru arçan odunu.* R.Rza.

Sonuncu terminin ADİL-də sifət kimi verilməsi müəyyən suallar yaradır. Çünki *arçan ağacı*, *arçan odunu* kimi II növ təyini söz birləşməsinə aid ismi birləşmələrdə I komponent hər zaman isim olur. Onu sifət hesab etmək təbii ki, düzgün deyil.

Adıçəkilən izahlı lüğətdə həm dialektizm, həm də botanika termini olduğu bildirilən milli leksik vahidlərə də rast gəlmək mümkündür:

Axtaxana *is. bot. məh.* Çayıra bənzər bir ot. *Antaxana, dağda dana böyüdü; Mən böyük ollam haçana, bilmirəm.* M.Ə.Sabir.

Texniki terminlərdən:

Addımölçən *is. xüs.* Piyada gedilən məsafəni ölçmək üçün cihaz.

Axtarılan *f. sif. riyaz.* Hesablama yolu ilə təyin edilməli olan. Axtarılan kəmiyyət. Axtarılan ədəd.

Altüzlü *sif. hənd.* Altı üzə olan həndəsi cisim.

Anatomiya aid terminlərdən:

Aşırıq *is. 1.anat.* Diz qapaqlarından çıxan oynaq sümüyü.

Beyincik *is. anat.* Beynin, kəllənin dal hissəsində, böyük beyinin alt tərəfində yerləşən hissəsi.

Damcıölçən *сущ. мед.* Капилляр (трубочка с очень узким внутренним каналом).

Damcısalan *сущ. мед.* 1. Каплеотделитель; 2. Капельница.

Daşlaşma termininin ikinci mənası ARL-də tibbi termin olaraq göstərilmişdir:

Daşlaşma² *сущ. от глаг.* 1. Окаменение древесины; 2. *мед.* Петрификация (окаменение; состояние вещества, пропитавшегося солями извести).

Üslubi baxımdan elmi dil ilə danışmaq dili arasında birbaşa və sıx əlaqə vardır. Hər bir elmin ifadə vasitəsi xalqın dili və düşüncəsindən yararlanaraq özünü ifadə etməyə çalışır, sonrakı inkişafında da xalqın dilindən ayrılı bilmir. Hətta dəqiq elmlər belə, ümumxalq dilindən götürülmüş terminləri öz lüğətində qoruyub saxlayır.

Məlumdur ki, ana dilindən alınmış terminlərin yaradılması üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunur: semantik üsul, morfoloji üsul, sintaktik üsul, kalka üsulu, sözlərin ixtisarı və qısaltılmış üsulu (abreviatura).

Semantik üsul– öz lüğət tərkibində mövcud olan sözlərin mənasında dəyişiklik edilərək, yeni terminlərin yaradılması deməkdir. Bu zaman “termin kimi işlədilən sözlərin bir qismi əsas mənasından ya tamam fərqli bir mənada, ya az fərqli bir mənada, ya da sözün əsas mənasına, mənə çalarlıqlarından birinə yaxın mənada olur” [8, s. 80]. Məsələn, *çarpaz* sözünün əsas mənası bir-birini kəsib keçən, xaç şəklində anlamı verdiyi halda, biologiyada *çarpaz cütləşdirmə* termini kimi işlənəməkdədir. M.Ş.Qasimov yazır ki, bu üsulla terminlər yaradılarkən daha çox mücərrəd mənə daşıyan sözlərdən istifadə olunur. Məsələn, bu baxımdan ADİL-də *aparıcı* sözünün lüğət məqaləsində üç müstəqil mənə göstərilmişdir:

Aparıcı *sif.* 1. Başda gedən, irəlində gedən, qabaqda gedən. // Əsas, baş, ən mühüm. “*Rast*” *ladının mayəsinə bütün pərdələr tabedir: alt kvarta, alt medianta, alt aparıcı ton, üst aparıcı ton, tersiya, üst kvarta, kvinta.* Ü.Hacıbəyov. 2. *tex.* Mühərrik tərəfindən hərəkətə gətirilən və hərəkəti mexanizmin başqa hissələrinə keçirən. *Aparıcı təkərlər. Aparıcı ox.* 3. Radio və televiziya verilişlərində mətnin müəllifə aid və ya izahedici sözlərini söyləyən adam.

Lüğət məqaləsindən görüldüyü kimi, birinci mənə həqiqi olub nominativ anlam daşıyır.

Morfoloji üsul – kök və əsasa leksik şəkilçilər artırılması yolu ilə terminlərin – sözlərin yaradılmasına deyilir. Azərbaycan dilində termin yaradılarkən əlliyyə qədər leksik şəkilçidən istifadə olunur [23,s. 127]. Məsələn, *çəkilmə* coğrafi termin kimi *çəkil* feilinə *-mə* sözdüzəldicisi artırılaraq düzəldilmişdir. Bu leksemin lüğət məqaləsi adıçəkilən izahlı lüğətdə aşağıdakı şəkildə tərtib olunmuşdur:

Çəkilmə 1. “Çəkilmək”dən *f.is.* 2. *is. coğr.* Dəniz suyu səviyyəsinin vaxtaşırı olaraq enməsi, düşməsi, geriləməsi. *Qabarma və çəkilmə hadisəsi* [96].

Göründüyü kimi, birinci konseptəmdə bu leksik vahidin leksik şəkilçi qəbul etməsi ilə əlaqədar qrammatik xüsusiyyəti göstərilmiş, ikinci bənddə isə coğrafi termin kimi definisiyası verilmişdir.

ARL-də morfoloji üsulla yaradılmış milli terminlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar: “**basmaçı¹** *сущ. тех...*”, “**basmaçı²** *сущ. зool.*”, “**qaraca²** *сущ. бот.*, **qaraca³** *сущ. зool.* *Qaraca odquyuq* горихвостка чернушка” və s. [104].

ADOL-da olan morfoloji yolla yaranmış terminlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar: *alətçi, alıcılıq, cəhətlənmiş, çarışqıç, çarışlaşma, çıxıq, qarayıcı, dağılma* və s. [100].

Azərbaycan filoloji lüğətlərində rastlanan terminlər arasında *-lıq⁴, -çit⁴, -laşdırma² və -laşma²* şəkilçilərinin həm milli sözlərə, həm də Avropa mənşəli terminlərə də qoşulduğunu müşahidə etdik. Məsələn:

Epıqonluq *is.* Elmdə, siyasətdə, incəsənətdə və s.də təqlidçilik.

Epikürçü *is.* 1. Epikür fəlsəfəsi tərəfdarı. 2. *məc. kit.* Zövq və nəşəni hər şeydən üstün tutan adam [96].

Azotlaşdırma *сущ. от глаг.* Азотизация, азоторование [104].

Sintaktik üsul – iki və daha artıq sözün birləşdirilməsi yolu ilə mürəkkəb terminlərin yaradılmasına deyilir. M.Ş.Qasimov göstərir ki, sintaktik üsulla yaradılan terminlərin sayı morfoloji üsulla yaradılan terminlərdən azdır. Onun fikrincə, Azərbaycan dilində çoxhəcalı sözlərin yaradılması və işlədilməsi bu dilin ruhuna uyğun deyildir, çünki terminlərin qısalıq və konkretlik özəlliyi də bunu tələb edir. Lakin Azərbaycan filoloji lüğətləri üzərində aparılan tədqiqat əsnasında əks halla rastlaşdıq. İş burasındadır ki, induktiv metoddan istifadə edilərək lüğətlərdəki leksemlərin tədqiqata cəlb edilməsi göz qarşısında açıq bir mənzərə yaradır. Həqiqətən də, sintaktik üsulla yaradılan

terminlərin sayı milli şəkilçilərin köməyi ilə yaradılan terminlərdən çoxdur (-izm, -ist, -ik, -loji, -iya, anti- kimi əcnəbi şəkilçiləri nəzərə almasaq).

Lüğətlərdəki sintaktik üsulla yaradılmış terminləri təhlil edərkən leksik-sintaktik üsulla (yalnız leksemlərin birləşərək terminləri əmələ gətirməsi) və morfoloji-sintaktik üsulla (leksik və qrammatik şəkilçilərin mürəkkəb terminlərdə işlənməsi) yaradılmasının şahidi oluruq. Tədqiqata cəlb olunmuş 457 termin arasından seçdiyimiz morfoloji yolla əmələ gəlmiş milli terminlər 50 ədəd təşkil etmişdir. Buraya milli şəkilçilərin Avropa mənşəli sözlərə birləşdirilməsi də daxil edilmişdir: *ayaqciq, atomçu, azotlaşdırmaq, bitişdirici, bitumlaşmaq, birləşmə, azotlu, azotsuz, alüminiumlu, ağrısızlaşdırıcı, ağrısızlaşdırılmaq, ağrısızlaşdırılmış, azqanlı, azqanlıq, aşılamaq astmalı, beyincik, badamciq, bağırsaqlıq, acılıca, ağızciq, baldırğan, bığcıq, bığlıca bağacıq, balıqcıl, bığcıq, axtarılan, aparıcı, bandajçı, aviasiyaçı, açar, adlıq, alətçi, anlaqlıq, arxivşünas, arxivşünaslıq, assurişünas, assurişünaslıq, aşırıqayağı, atributivlik, avralçılıq, bəmləşdirmə, bəraətləndirmək, birləşmə.*

	Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti	
Milli terminlər	162 (35%)	
Morfoloji yolla əmələ gəlmiş milli terminlər	50	
Leksik-sintaktik üsulla yaradılmış terminlər	32	112
Morfoloji-sintaktik yolla əmələ gəlmiş terminlər	80	

Leksik-sintaktik üsulla yaradılmış terminlər 32 ədəddir: *ağyol, ariot, acıqovuc, acıqovun, acıyonca, acıyovşan, alacəhrə, ağkirpik, ağyarpaq, alakülüng, alaqaqnal, azyarpaq, ağyol, ağacayaq, axtaxana, ağdiş, alabaxta, alabalıq, alabuğa, alaqaqnad,*

alacaqğa, alapars, baltadimdik, birgöz, dəmirağac, onikibarmaq və s.

Morfoloji-sintaktik yolla əmələ gələn terminlər isə 80 ədəddir: *anbargüvəsi, ariotu, bircinsiyətli, birhüceyrəli, birnövəli, adadovşanı, bazuönü, baliqəti, acıqovun, acılıqotu, ağcaqovaq, ağyarpaqlı, armudgülü, asgülü, atavəliyi, atqulancarı, atşabalıdı, ayıbaldırğanı, ayıdöşəyi, ayıdüdüyü, ayıqulağı, ayısoğanı, ayırqotu, asqırıqotu, badımcənçiçəklilər, bağayarpağı, bağçiyələyi, baharotu, baldöyən, balgülü, bəlgəmotu, beşləçəkli, beşyarpaqlı, başınağacı, birbuğumlu, birbuynuzlu, bircinsiyətlilik, birevcikli, birevciklik, birəçiçəyi, birəotu, birhörgüclü, ağacdeşən, ağacdələn, ağackəpənəyi, ağacqurbağası, ağacqurdu, ağacovan, alacaqanad, alagüllük, almağüvəsi, altağız, arıduşu, atəşböcəyi, atmilçəyi, ayağıpərdəli, bağıraqara, bağırsaqboşluqlular, baliqyetişdirmə, başayaqlılar, belibağlı, birbuğumlu, birbuynuzlu, addımölçən, axınölçən, altıbucaq, altıbucaqlı, altıüzlü, arxqazan, bərabərtərəfli, bərabərüzlü, bərabəryanlı, birhədli, birməqəmli, birüz(lü), birmənəli, birsəsli, birhecalı, birhecalılıq.*

ADİL-dən seçilərək tədqiqata cəlb olunmuş ümumi 457 terminin 35%-i milli terminlərdir.

ARL-də verilmiş morfoloji-sintaktik yolla yaranmış terminlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Düztezlikli *прил. физ., связь.* Прямочастотный конденсатор.

Birtumurcuqlu *прил. бот.* Однопочковый.

Çoxmorfemli *прил. лингв.* Многоморфемный.
Çoxmorfemli söz многоморфемное слово [104].

Tərcümə lüğətində tədqiredici hallardan biri budur ki, burada milli terminlər 53% verilmişdir. Burada birinci komponenti Avropa mənşəli, ikinci komponenti Azərbaycan dilində olan və morfoloji-sintaktik yolla düzələn terminlərə də rast gəlmək mümkündür:

Motoatıcı *прил.* Мотострелковый. *Motoatıcı diviziya* мотострелковая дивизия.

Motorqayıran *прил.* Моторостроительный. *Motorqayıran zavod* motoro строительный завод [104].

Aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olur ki, ARL-də də izahlı lüğətdə olduğu kimi sintaktik yolla əmələ gələn milli terminlər morfoloji yolla əmələ gələn milli terminlərdən qat-qat çoxdur.

	Azərbaycanca-rusca lüğət	
Milli terminlər	155 (53%)	
Morfoloji yolla əmələ gəlmiş milli terminlər	34	
Leksik-sintaktik üsulla yaradılmış terminlər	22	121
Morfoloji-sintaktik yolla əmələ gəlmiş terminlər	99	

ADOL-da rastladığımız morfoloji-sintaktik üsulla yaradılmış terminlər: *istilikdəyişdirici, istiliktənzimləmə, işdənçıxarılma, itquyruğu, kələfəbənzər, kəllədaxili, hidrosiklon, mikroanaliz, mikrodozatorçu, mikrodamar, mikroyazılış, ümumdil, ümuməmtə, diskşəkili, dodaqçiçəkli, materikdaxili, nüvədaxili, nüvəyanı, obyektədxili, öngəlsəməli, mikroəxlaqi, mikroələvəli, örtülütoxumlu, çuğundurçıxaran, diskəbənzər, mayeqarışdırıcı, mərkəzdənqaçan, sudövretmə, rütubətölçən, səskeçirən, obliterasiyaedici, torpaqbərkidici, şəhərlərarası, dirsəkşəkillilik, beşbucaqlı, birdiçicikli, birkomponentli, birməchullu, doqquzbucaq, doqquzbucaqlı, üçelektrodlu, üçerkəkcikli, özünəinduksiya, özünəkorreksiya, özündəncüərmə, özünüməliyyələşdirmə* və s. [100]

Sintaktik üsulla yaradılmış terminlərə söz birləşməsi şəklindəki terminlər də şamil edilir. M.Ş.Qasımov bu cür terminlərin iki cəhətdən qruplaşdırılmasını daha düzgün hesab edir: 1) tərkibindəki elementlərin hansı əsasdan olmasına görə (məs.: *iqtisadi baza, uçuş trayektoriyası, maqnit dedektoru, maliyyə xərcləri, istehsal vasitələri* və s.); 2) nitq hissələrinə görə (məs.:

şəhər təsərrüfatı, civə sütunu, akkumulyator tutumu, aktiv əməliyyat, təbii seçmə, nəzəri mexanika və s.) [23, s. 133]. Bu tip terminlər izahlı və tərcümə lüğətlərdə leksemlərin lüğət məqalələrinin tərkibində verilir. Məsələn:

Susuz *sif.* 1. *kim.* Tərkibində su olmayan. *Susuz efir. Susuz spirt.*

2. Suyu olmayan, suyu çəkilməmiş. *Uşaqsız ev susuz dəyirman kimidir.* (Ata. Sözü).

3. Quru, suyu qurumuş, quraq. *Susuz çöl.*

Terminoloji lüğətlərdə isə həmin leksik-sintaktik terminlər müstəqil lüğət məqaləli lüğət vahidi olaraq verilə bilər. Məsələn:

Açıq ekoloji sistem– ətraf mühətdə həm maddələrlə, həm də enerji ilə mübadilə aparan sistem. A.e.s.-ə bütün təbii ekosistemlər və aqrosenozlara aiddir.

Açıq dağ-mədən işləri– faydalı qazıntılar istehsalı ilə əlaqədar birbaşa yer səthində görülən kompleks işlər.

ADOL-da sadə terminlər, bitişik yazılan mürəkkəb terminlər və qoşa sözlər şəklindəki terminlər yer almışdır. Lakin burada söz birləşməsi şəklində olan terminlər əks olunmamışdır, bu da təbiidir, belə birləşmələr orfoqrafiya lüğətində verilmir.

Kalka üsulu ilə Azərbaycan dilində yaradılan terminlərin böyük bir qismini S.Sadiqovanın qeyd etdiyi kimi, “iki və daha artıq sözün birləşməsi, yaxud yanaşması nəticəsində əmələ gələn terminlər təşkil edir” [42, s. 174].

ARL-də bu şəkildə yaranmış terminlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Çoxmənalılıq *сущ. грам.* Многозначность.

Çoxsəslilik *сущ. муз.* Многоголосный.

Ayağıqəlsəməlilik *сущ. зоол.* Лапчатонogie.

Daşlaşma² *сущ. отглагол.* 1. Окаменение древесины; 2. мед.Петрификация.

Damcıölçən *сущ. мед.* Капилляр.

Damcısalan *сущ. мед.* 1. Каплеотделитель; 2. Капельница [104].

Çoxmənalılıq mürəkkəb sözündə birinci komponent türk, ikincisi isə ərəb mənşəli olsa da, Azərbaycan dilində bu iki sözün rus dilindəki *многозначность* terminindən kalka edilməsi üçün bir araya gətirildiyinin şahidi oluruq.

Sözlərin qısaltma üsulu. Dilçilikdə qısaltma üsulunun *akronim vəabreviaturan*övləri məlumdur. Əvvəllər qısaltma üsulu əsasən müəssisələrin, vəzifələrin, inzibati anlayışların adlarını bildirmək üçün istifadə olunurdu. Bu üsulun müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı üçün xarakterik olmadığını qeyd edən M.Ş.Qasımov indiyədək bilavasitə Azərbaycan dilinin öz daxilində, onun öz qrammatik qanunları əsasında çox az abreviaturalar yarandığını bildirir [23, s. 140-143]. Adətən filoloji lüğətlərdə verilməsə də, ingilis dilində çox geniş yayılmış abreviaturalar Azərbaycan dilinə keçdikdə öz ilkin leksikoloji funksiyasını itirərək konkret alınma terminlər şəklində dilimizə daxil olduğundan lüğətlərdə verilməsi vacibdir. Məsələn, votsap (*WhatsApp*), *SPA-prosedur*, *SPF*, *3D*, *7D*, *GPS naviqator* (*GPS navigation*) və s. Bildiyimiz kimi, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində saysız-hesabsız ingilis mənşəli sözlərin dilimizə daxil olması olduqca intensiv şəkil almışdır. Əgər əvvəllər rus dili vasitəsilə alınan sözlər rus dilinin transliterasiya qaydalarına əsasən götürülürdüsə, Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra artıq öz dilimizin fonetik, qrammatik və qrafik qaydalarına uyğunlaşdırılaraq mənimsənilir. Məsələn, onlayn – On Line, kaps – Caps, vayn – Vine, vayfay – Wİ-Fİ, mayfay – Mİ-Fİ, kompüter – computer, selfi – selfie, instaqram – instagram, skrin – screen, blutuz – Bluetooth və s.

Təəssüf ki, internetdə və mətbuat orqanlarında bu tip sözlərin ingilis dilində yazıldığı kimi əks olunması halları ilə tez-tez qarşılaşırıq.

Azərbaycan filoloji lüğətləri üzərində aparılan tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, sintaktik üsulla yaradılan terminlərin sayı milli şəkilçilərin köməyi ilə yaradılan terminlərin sayından çoxdur. Lüğətlərdəki sintaktik üsulla yaradılmış terminləri təhlil edərkən, onların leksik-sintaktik üsulla (yalnız leksemlərin

birləşərək terminləri əmələ gətirməsi) və morfoloji-sintaktik üsulla (leksik və qrammatik şəkilçilərin mürəkkəb terminlərdə işlənməsi) yaradılmasının şahidi oluruq.

Azərbaycan filoloji lüğətlərində terminləri tədqiq edərkən məlum oldu ki, milli terminlər əsasən dialekt və şivələrdən götürülmüşdür, qismən isə sintaktik üsulla yaradılmışdır. Bundan başqa, bu lüğətlərdə əsasən botanika və zoologiya terminlərinin verildiyi də araşdırma nəticəsində ortaya çıxdı. Həmin leksik vahidlər böyük əksəriyyətlə ana dilinin lüğət tərkibi əsasında yaradılmış terminlərdir. Azərbaycan filoloji lüğətləri üzərində uzun araşdırmalardan sonra əldə edilmiş bu elmi nəticə Bəkir Çobanzadənin hələ 89 il bundan öncə təklif etdiyi termin yaradıcılığı prinsiplərinin – “xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikasını öyrənmək” [41, s. 39], – altıncı bəndini təsdiq etmiş oldu. Bəkir Çobanzadənin dilçi uzaqgörənliyi, həqiqətən, heyrətamizdir.

Adətən izahlı və tərcümə lüğətlərində verilməsə də, ingilis dilində çox geniş yayılmış abreviaturalar Azərbaycan dilinə keçdikdə öz ilkin leksikoloji funksiyasını itirərək konkret alınma terminlər şəklində dilimizə daxil olduğundan, zənnimizcə, lüğətlərdə verilməsi vacibdir.

Ərəb və fars mənşəli terminlər. Dilimizə daxil olması tarixi daha qədim dövrlərə məxsus olan ərəb və fars mənşəli sözlər müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksika sistemində digər alınma terminlərlə müqayisədə çoxluq təşkil etmir. 457 termin arasından cəmi 10-u ərəb və fars mənşəlidir.

Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilmiş ərəb və fars mənşəli ümumişlək olmayan sözlər, əsasən, dini və klassik ədəbiyyat leksikasına aid olan leksemlərdir. Lakin biz dini sözləri etnoqrafik leksikaya, klassik ədəbiyyat leksikasını isə köhnəlmiş sözlər sırasında tədqiq etdiyimizə görə bu fəslə aid etmirik.

Ərəb və fars mənşəli terminlər içərisində musiqi terminləri çoxluq təşkil edir. Maraqlıdır ki, sintaktik üsulla yaradılmış qoşa

sözlər şəklindəki terminlərin tərəflərindən biri bəzən milli, o biri tərəfi isə ərəb-fars mənşəli ola bilər. Məsələn:

Bayatı-kürd *сущ. муз.* баяти-курд (мугам).

Bayatı-ərəban *сущ. муз.* Баяти-арабан (мугам).

ARL-də sözlərin etimologiyası verilmədiyindən, yalnız şəxsi qənaətimizə əsasən ərəb və fars dilində olan terminləri tərcümə lüğətindən seçib tədqiqata cəlb etdik. Məsələn, ərəb mənşəli *cəm* və *dövriyyə* sözləri:

Cəm *is.* 3. *грамм.* Множественное число; 4. *мат.* Сумма.

Dövriyyə *сущ.* 1. оборот; 2. оборотный.

ADİL-də rast gəlinən ərəb və fars mənşəli sözlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar. Məsələn:

Bamiyə *is.* [*fars.*] 1. *bot.* Meyvəsi konus şəklində olan və xörəyə işlədilən birillik lifli bitki. 2. Bu bitkinin meyvəsi. 3. Un, yağ, şəkər və s.-dən hazırlanan bamiyə şəklində şirni.

Alizarin [*fr. əsli ər.*] *tex. kim.* Boyaq deyilən bitki kökündən alınan, yaxud süni (sintetik) surətdə hazırlanan boyaq maddəsi. Alizarin mürəkkəb. Alizarin boya.

Ahəng *is.* [*fars.*] ◇ **Ahəng qanunu** *dilç.* – əsasən türk dillərində: sözlərdə, həmçinin kök və şəkilçilərdə qalın saitlərin qalınları, incələrin incələri izləyib, bir-birinə uyğunlaşması hadisəsi.

Abnos, abnus *is.* [*fars.*] qara rəngli çox bərk oduncaqlı ağac.

Avropa mənşəli terminlər. Müşahidələrə əsasən onu söyləmək olar ki, Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilmiş Avropa mənşəli alınma terminlər daha çox (getdikcə azalmaq şərtilə) latın və yunan, qismən fransız, italyan dillərindən rus dili vasitəsilə alınma sözlərdir. ADİL-dən seçilərək tədqiqata cəlb olunmuş ümumi 457 terminin 267-i Avropa mənşəlidir, bu isə 58% təşkil edir. Məsələn: *aberrasiya, abolisionizm, abreviatūra, absenteizm, absolyut, absorbsiya, abstinensiya, abstraksiya, abstrakt, adajio, affekt, affrikat, aforizm, akkord, akkreditiv, akmeizm, aksiya, aksiya, aksiz, aktiv, aktiv, akvarel, aqnostik, aqnostizm aliment,*

alleqorik, alleqoriya, alleqro, alliterasiya, alterasiya, alto, altruizm, amazonlar, amnistiya, amorf, bitum, bidaparat, banderol, baraban, ballast, avtoqraf, avtoqrafiya, avtol, aviator, avto, avtogen, astronomika, astrospektroqraf, astroturf, aviasiya, anklav, aparat, arxitektor, arxitektura, amortizasiya, amortizator, aqreqat, alizarin, aeroklub, aerologiya, aeronavt, aeronavtika, aerostat, aerodinamika, aerofotoqrafiya, abakvə s.

ADİL-dən tədqiqata cəlb olunmuş 151 humanitar termindən 123-ü Avropa mənşəlidir. Təkcə tibb terminlərinin 81%-i latın və yunan dilindədir. ARL-də isə əks vəziyyətlə qarşılaşırıq. Burada ümumən terminlərin milli variantı üstünlük təşkil edir. 35 tibb terminindən 14-ü Avropa, qalan 21-i isə milli terminlərdir. Əslində qarşı dil üçün milli sözlərimizin tərcüməsini öyrənmək daha vacib olduğu üçün leksikoqraf tərəfindən belə bir mövqeyin seçilməsi, əlbəttə, təqdirəlayiqdir.

ARL-də sözlərin mənşəyi göstərilmədiyinə görə biz burada izahlı lüğətdəki kimi hesablama apara bilmədik:

Dentin I *сущ. мед.* Дентин (костеподобное вещество, составляющее главную массу зуба). *Dentinin dağılması* разрушение дентина, *dentinin yumşalması* размягчение дентина, *dentinin mineralsızlaşması* реминерализация дентина, *üstü açılmış dentin* обнаженный дентин; II прил. Дентинный. *Dentin kavernaları* дентинные каверны.

XX əsrin sonlarında dilimizə daxil olmuş ingilis əsilli sözlər ilk dövrlərdə, təxminən 80-ci illərdə rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçirdisə, müstəqillik illərində birbaşa ingilis dilindən alınmağa başladı.

Latın və yunan mənşəli alınmalar mahiyyət etibarilə beynəlmiləl leksikaya aiddir. Bir çox dillərdə bəzən tərcüməyə ehtiyac olmur. Məsələn: *atom* (ingilis), *das atom* (alman), *atom* (türk), *atom* (Azərbaycan).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təkcə tibb sahəsindəki terminlər sisteminin 81%-ini latın və yunan mənşəli sözlər təşkil edir. Latın dili tibb elminin beynəlxalq dili olduğundan hələ də yeni yaradılan tibb terminlərinin qurulmasında yunan dili ilə

yanaşı əsas baza rolunu oynayır. Bu tip sözlər dilimizə rus dili vasitəsilə daxil olduğundan rus fonologiyasının və orfoqrafiyasının müəyyən xüsusiyyətlərini də özündə daşıyır. Məsələn, yunan mənşəli *analysis* (analiz), *hypothesis* (hipotez), *thesis* (tezis) və s.

ADİL-də verilmiş Avropa mənşəli terminlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Artikl [*lat.*] *qram.* Bəzi dillərdə müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi və bəzən cinsi bildirmək üçün isimlərdən əvvəl işlənən hissəcik. Bəzi dillərdə (məs.: ingilis dilində) artikl dəyişmir, bəzi dillərdə isə (məs.: alman dilində) artikl cins, hal və saylar üzrə dəyişir.

Amfibiya [*yun.*] 1. *zool.* Həm quruda, həm də suda yaşayan heyvan. 2. *bot.* Həm quruda, həm də suda bitən bitki. 3. Həm suda, həm də quruda enib qalxa bilən təyyarə, həmçinin suda və quruda hərəkət edən avtomobil, tank.

Alleqro [*ital.*] *mus.* 1. Tez, iti, cəld (musiqi əsərinin ifasının tempi haqqında). 2. Bu tempdə ifa edilən musiqi əsəri və ya onun bir hissəsi. Əvvəllərdə yalnız iti sürətlə yazıldığına görə buna həm də sonata alleqrosu deyilir. Ə.Bədəlbəyli.

Amortizator [*fr.*] Avtomobil, təyyarə və s. maşın və cihazlarda zərbənin təsirini azaldan mexanizm. Yaylı amortizator.

Elə elmi sahələr vardır ki, burada işlənən terminlərin demək olar hamısı Avropa mənşəlidir. Məsələn, fəlsəfə terminlərində olduğu kimi: *subyektivizm*, *substansiya*, *relyativizm*, *relyativist*, *rasionalizm*, *maxizm*, *maxist*, *monoteizm*, *monoteist*, *monist*, *monizm*, *intellektualizm*, *induksiya*, *induktiv*, *induktivlik*, *illüzionizm*, *idealizm*, *idealist*, *estetika*, *empirizm*, *empirik*, *dualizm*, *dualist*, *dualistik*, *dialektik*, *dialektika*, *atomizm*, *atomist*, *volyuntarizm*, *volyuntarist* və s.

Musiqi terminləri içərisində həm milli, həm ərəb və fars mənşəli, həm də Avropa mənşəli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Avropamənşəli musiqi terminləri, əsasən, italyan dilindədir. Məsələn:

Ariozo [ital.] mus. Həcmi etibarı ilə ariyadan kiçik, musiqi quruluşu cəhətdən nisbətən sərbəst tərzdə bəstələnmiş musiqi əsəri.

Ariya [ital.] mus. 1. Opera, kantata və ya oratoriya əsərlərinin, orkestrin müşayiəti ilə bir müğənni tərəfindən ifa edilən parçası. Klassik ariya nümunələri.

Bariton [ital.] mus. 1. Yüksəkliyinə görə tenor ilə bas arasında kişi səsi. // sif. Mənasında. Bariton səs.

Bas [ital.] mus. 1. Ən bəm kişi səsi. // Belə səsi olan müğənni.

ADİL-də apardığımız araşdırma zamanı rastlaşdığımız müəyyən nüanslar sual yaratdı. Burada bəzən sözlərin etimologiyası düzgün verilməmişdir. Məsələn, *arfa* leksik vahidi alman mənşəli göstərilmişdir: "**Arfa** [alm.] mus. Üzərinə simlər çəkilmiş böyük üçbucaq çərçivə şəkilli barmaqla (mizrabsız) çalınan musiqi aləti". Halbuki, bildiyimiz kimi, *arfa* sözü yunan mənşəlidir.

Adıçəkilən izahlı lüğətdə *ballada* musiqi termininin fransız mənşəli olduğu bildirilir: "**Ballada** [fr.] 2. mus. Əsasən rəvayət mahiyyətində olan oxunulan, ya çalınan musiqi əsəri növü. Keçmiş bir hadisəni kiçik bir hekayə şəklində nəql edən musiqi əsərlərinə "ballada" deyilir. Ə.Bədəlbəyli". Bu leksik vahid Fransanın cənubunda, İtaliya və İspaniyanın müəyyən əyalətlərində yayılmış, etnik azlıq hesab edilən, hind-Avropa dillərinin roman qrupuna aid olan oksitan dilindən götürülmüşdür. M.Fasmer öz lüğətində bu leksemin əvvəl *balad* şəklində olduğunu və alman dilindən fransız dilinə keçdiyini göstərir [129, s. 117]. V.Dal isə bu sözün Şotlandiyadan çıxdığını bildirir.

Yaxud italyan mənşəli olduğu bildirilən *bemol* musiqi terminini götürək: "**Bemol** [ital.] mus. Səsi yarım ton alçaltmaq üçün not işarəsi". Əslində *la-bemol* [l'æ.b'ɪm'ol] italyan dilinə fransız dilindən keçmişdir [127, s. 75].

İzahlı lüğətdə *aerologiya* terminin rus mənşəli olduğu göstərilir: "**Aerologiya** [rus.] Havanın üst təbəqələrinin fiziki, kimyəvi və başqa xassələrini tədqiq edən elm". Dağçılıq termini

olan bu söz yunan mənşəli *aer* – “hava” və *logos* – “söz, təlim(*a. Mining aerology; n. Aerologie im Bergbau; f. aerologie des mines; i. Aerologiya de minas*) sözlərinin birləşməsi olub “hava haqqında elm” deməkdir [127, s. 65]. Bu elmi sahə mədən və karxanaların atmosfer xüsusiyyətlərini, dağ mədənlərində, karxanadaxili məkanda və ona bitişik ərazidə havanın hərəkət qanunauyğunluqlarını, qaz qarışıqlarının, toz və istinin yerdəyişməsini öyrənir [131].

Beləcə, ADİL-də *aeronavt, aerostat* kimi yunan mənşəli mürəkkəb sözlər də rus mənşəli verilmişdir. *Aeronavtaer* – “hava” və *nautes* – “üzən” sözlərinin birləşməsindən yaranıb, hərfi tərcümə ilə *havada üzən* deməkdir. *Aerostat* isə *aer* – “hava” və *states* – “dayanan” “havada uçan aparat; hava şarı” [131].

Texniki termin olan *klapan* alman mənşəli *klappe* sözündən alınmadır. ADİL-də bu leksemin etimologiyası verilməmişdir: “**Klapan** is. Maşın motorunun hissələrindən biri”.

Humanitar, təbiət və texniki olmaq üzrə terminlərin leksikoqrafik tədqiqatı

ADİL üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, burada humanitar terminlər (151 ədəd) 33%, təbiət terminləri isə (254 ədəd) 56% təşkil edir. ARL təbiət terminlərinin (199 ədəd) 67%, humanitar terminlərinin isə (44 ədəd) 15% verildiyi müşahidə olunur. İzahlı lüğətdə verilən texniki terminlər (49 ədəd) 11%, ARL-də isə (52 ədəd) 18% təşkil edir.

Humanitar elmlərə aid terminlər. Humanitar elmlər mənəvi və sosial varlıq olan insan və cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunlarını öyrənən elmi sahələrdir. Bu sahələrə – fəlsəfə, iqtisadiyyat, sosiologiya, politologiya, filologiya, tarix, hüquqşünaslıq, antropologiya, jurnalistika, pedaqogika, psixologiya, etika və estetikaya aid terminlər aid edilir.

ADİL-dən seçilərək tədqiqata cəlb olunmuş humanitar terminlər bunlardır: aberrasiya, abolisionizm, abreviatura, absenteizm, absolyut, abstinensiya, abstraksiya, abstrakt, açar (*mus.*), adajio (*mus.*), adlıq *hal* (*dilç.*), affekt, affrikat (*dilç.*), aforizm, ahəng, axşamoldu (*mus.*), ailə (*dilç.*), akkord, akkreditiv, akmeizm, aksiya, aksiz, aktiv, akvarel, aqnostik, aqnostizm, alətçi, alıcılıq, aliment, alleqorik, alleqoriya, alleqro, alliterasiya, alterasiya, alto, altruizm, amazon(lar), amnistiya, amorf, amortizasiya, ampir, amplua, anafora, anaxronizm, analogiya, anarxist, anarxiya, anarxo-sindikalist, anarxo-sindikalizm, animizm, anlaqlıq, anti-faşist, anşlaq, antik, antinomiya, antisemit, antisemitizm, antisovet, antiteza, antitezis, antonim,

ADİL-də, əsasən, musiqi, dilçilik, qrammatika, hüquq, filologiya, iqtisadiyyat, diplomatiya və başqa elmi sahələrə aid terminlər yer almışdır. Burada əmtəşünaslıqla bağlı terminlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Çesuça [*çin.*] Kətan kimi toxunan sıx ipək parça. Çində vəhşi ipəkqurdlarının baramalarından “çesuça” adlı toxumalar hazırlayırlar. “Əmtəşünaslıq”. // Bu parçadan tikilmiş. *Cavanların arasından çesuça kostyumla lak çəkmə geyinmiş, saçlı, tösmərək bir oğlan çıxıb irəli gəldi.* Ə.Əbülhəsən.

ARL-də humanitar terminlər (15%) təbiət terminləri (67%) ilə müqayisədə daha az verilmişdir. Buradakı humanitar terminlər əsasən musiqi və dilçilik terminləridir. Bundan başqa, adıçəkilən tərcümə lüğətində fəlsəfə, iqtisadiyyat, ədəbiyyat, psixologiya, hüquq, maliyyə və s. elm sahələrinə aid terminoloji vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Hərəkə *сущ. лингв.* Огласовка (в языках с арабской графикой диакритический знак, служащий для указания на гласный или качество гласного и не обозначенный буквами алфавита).

Denominasiya *сущ. экон.* Деноминация (изменение нарицательной стоимости денежных знаков в целях упрощения расчётов и т.п.). *Azərbaycan manatının denominasiyası* деноминация азербайджанского маната.

ADOL-da rast gəlinən humanitar terminlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar: dilçilik terminlərindən – *dodaqlanan, dodaqlanmayan, önşəkilçi, polisemantiklik, sifət, səs, ton, feil, xəbər, xətt, hal, hərflər, cingiltili və s.*; fəlsəfə terminlərindən – *absolyut, aqnostik, ateizm, vəhdət, dialektika, kütlə, kəmiyyət, genoteizm, geosentrizm, liberalizm, naturalizm və s.*; ictimai-siyasi terminlərdən – *materiya, materializm, ideya, plüralist və s.*

Texniki elmlərə aid terminlər. Texniki elmlər insana “ikinci təbiəti” (bina və qurğular, kommunikasiya, süni enerji mənbələri və s.) yaratmağa imkan verir. İdrakın varlığından yaranan təfəkkür elmlərindən (riyazi və ya texniki elmlər): riyaziyyat, məntiq, informatika, kosmonavtika, energetika, kibernetika terminləri texniki terminlər hesab edilir. Bəzən riyaziyyatı təbiət elmlərinə aid edənələr olsa da, əslində ən qədim elm olduğuna və bütün digər elmlərin əsasını təşkil etdiyinə görə fundamental elm hesab olunur. Texniki terminlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar: *bitum, bidaparat, banderol, baraban, ballast, avtoqraf, avtoqrafiya, avtol, aviator, avto, avtogen, astronavtika, astropektroqraf, astroturf, aviasiya, anklav, aparat, arxitektor, arxitektura, amortizasiya, amortizator, aqreqat, alizarin, aeroklub, aerologiya, aeronavt, aeronavtika, aerostat, aerodinamika, aerofotoqrafiya, abak və s.*

M.Tağıyev göstərir ki, ayrı-ayrı sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaranması gözəl bir ənənə olsa da, bu terminlər dar bir ixtisasa aid terminoloji nomenklatura çərçivəsində qalmamalıdır. Onlar dilin lüğət tərkibinə daxil olmalı, ümumi lüğətlərdə əks olunmalıdır. O belə hesab edir ki, terminlərin izahlı və tərcümə lüğətlərinə daxil edilməsi ümummilli və ümummədəni əhəmiyyət daşıyır. Çünki bu yolla termin vətəndaşlıq hüququ qazanmaqla bərabər, həm də ümumişləklilik imkanı əldə edir [80, s. 9].

Araşdırmalarımıza əsasən söyləyə bilərik ki, ADİL-də tədqiqata cəlb olunmuş 457 termindən 49-u (11%) texniki terminlərin payına düşür. Bu isə o deməkdir ki, texniki terminlər humanitar terminlərə nisbətən üç, təbiət terminlərinə nisbətdə isə beş dəfə az əks olunmuşdur. Məsələn:

Yemqarışdıran *is. xüs.* Doğanmış müxtəlif yemi qarışdıran maşın.

Köpükləndirici *is. xüs.* Köpükləndirən, köpük əmələ gətirən.

Körpü¹ *is. 5. tex.* Avtomobil və ya traktor şassisinin (çərçivəsinin) oxlar üstündə olan və təkərlərlə bağlı hissəsi. *Dal körpü. Qabaq körpü.*

Kömürsoran *sif. tex.* Hidravlik üsulla kömür çıxarılmasında işlədilən (maşın və s.). *Kömürsoran maşın.* // *is.* Hidravlik üsulla kömür çıxarılmasında işlədilən maşın və s. *Yeni markalı kömürsoran.*

Sonuncu sözün qrammatik kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müəyyən mübahisəli nüanslar vardır. Bu barədə yuxarıda məlumat verilmişdir.

Tədqiqata cəlb olunmuş 49 texniki termindən 16-sı milli terminlərdir. Bunlardan 12-si sintaktik morfoloji yolla əmələ gəlmişdir: *addımölçən, axınölçən, altıbucaq, altıbucaqlı, altüzlü, arxqazan, bərabərtərəfli, bərabərüzlü, bərabəryanlı, birhədli, birməqəmlı, birüz(lü).* 4-ü isə morfoloji yolla yaranmış terminlərdir: *axtarılan, aparıcı, bandajçı, aviasiyaçı.*

Lüğət məqalələrinin zənginliyi ilə fərqlənən ARL-də leksemlərin semantik iyerarxiyası aydın şəkildə işıqlandırılmışdır. Məsələn:

Ayırıcı I *прил. 1. физ.* Разъединяющий, расцепляющий. *Ayırıcı qüvvə* разъединяющая сила, *ayırıcı bilərzik* расцепляющая скоба; 2. *tex.* Разделительный. *Ayırıcı kondensator* разделительный конденсатор *ayırıcı dövrə* разделительная цепочка; 3. *эл. Тех.* Разъединительный. *Ayırıcı yuva* разделительное гнездо; *хим.* Делительный. *Ayırıcı qıf* делительная воронка; II *суц. 1. tex.* Разъединитель, разделитель; 2. Сепаратор; 3. с.-х. отборщик. *Barama ayırıcıları* отборщики коконов; 4. *архит.* Изолятор.

Burada sifət variantındakı 1-ci məna fizikaya, 2-ci, 3-cü mənaları və isim variantındakı 1-ci və 4-cü mənaları texniki

elmlərə, 3-cü mənası isə kənd təsərrüfatına aid məna ifadə edən termin olduğu göstərilir.

ADOL-da yer almış texniki terminlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar. Məsələn:

Riyaziyyat terminlərindən:

a) Ana dilinin daxili imkanları hesabına yaradılmış terminlər: *çoxtərəfli, çoxqiymətli, çoxbucaqlı, üçbucaq, üçbucaqlı, toplama, toplanan, kökalma, korbucuaqlı, ikihədli, onbucaq, təkhədli, vuran, vurulan, bölən, bölünən, birrəqəmli, bərabərtərəfli və s.* Bildiyimiz kimi, ərəb mədəniyyəti vasitəsilə riyaziyyat, cəbr, həndəsə elmlərinin Azərbaycana gəlməsi dilimizə yeni sözlərin daxil olması ilə nəticələnmişdir. Misallardan gördüyümüz kimi, ərəb mənşəli *qiymət, tərəf, rəqəm, hədd* kimi alınmalar ana dilli sözlərlə birləşərək, mürəkkəb sözlər əmələ gətirmiş və bəzən buna leksik şəkildə də qoşulmuşdur: *birrəqəmli, təkhədli, çoxqiymətli* və s.

b) alınmalar əsasında yaradılan terminlər: *ədədi, ədəd, cəbr, cəbri, analiz, kub, kosinus, loqarifm, alqoritm, alqoritmik, diametr, diametral, billion, inteqral, kvadrat, kvadrilan, kotangens, minus, teorem və s.;*

İnformatika terminlərindən – *kompüter, interfeys, printer, prosessor, qovluq, fayl, informasiya, monitor, modem, vayfay (WI-FI), internet, antivirus, blutuz (bluetooth)* və s.

ADİL-də həm texniki, həm də təbiət elmlərinə aid olduğu bildirilən terminlərə təsadüf olunur:

Aparat [lat.] 1. *tex.* Alət, cihaz, qurğu. Radio aparatı. Aparatla əyirmə.

2. İdarə və ya təsərrüfatın müəyyən sahəsində xidmət edən müəssisələrin məcmusu. Dövlət aparatı. // Bir idarənin və ya təşkilatın bütün işçiləri, ştatı.

3. *fiziol.* Orqanizmin hər hansı fəaliyyətini təmin edən üzvlər.

◇ Elmi aparat – elmi işdə müəllifin istifadə etdiyi vəsait və materiallar (göstəricilər, bibliografiya, lüğətlər, şərhlər və s.).

Sözün semantik inkişafı, bildiyimiz kimi, iki istiqamətdə - denotatların dəyişməsi və sözün mənasının dərinləşərək, anlayışın zənginləşməsi səbəbilə baş verə bilər. Göstərdiyimiz misalda əvvəlcə texniki termin olaraq tanınan sözün sonradan bu adlandırmanın başqa bir əşyaya və ya hadisəyə keçməsi nəticəsində *dövlət aparatı* və *elmi aparat* kimi denotat əvəzlənməsinin baş verməsinin şahidi oluruq.

Təbiət elmlərinə aid terminlər. Təbiət və onun qanunlarını araşdırıb təcrübədən keçirərək, bu qanunlardan yararlanma imkanlarını öyrənməklə məşğul olan elmi sahələr təbiət elmləri adlanır. Burayabotanika, tibb, anatomiya, fizika, kimya, biologiya, astronomiya, coğrafiya, geologiya, fiziologiya elmləri aid edilir. Ümumiyyətlə, ümumi müşahidələrə əsasən demək olar ki, Azərbaycan filoloji lüğətlərində təbiət elmlərinə humanitar və texniki elmlərə nisbətə daha çox üstünlük verilmişdir. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, izahlı lüğətdə təbiət terminləri 56% faiz təşkil edir.

ADİL-də tədqiqata cəlb olunmuş 457 termindən ən çoxu – 71-i botanika terminləridir (7,4%). Təbiət terminləri içərisində isə bu, 30 % təşkil edir, yəni 254-dən 71-i. Bu terminoloji vahidlər böyük əksəriyyətlə Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərdir. Məsələn:

Ceyranotu *is. bot.* Bəzi növlərinin üstü xovlu tükcüklərlə örtülü uzun qılçıqlı ot – bitki.

Bircinsiyətlilik *is. bot.* Yalnız bir cinsiyət üzvünə malik olma; bircinsiyətli olma xassəsi.

Boyana *is. bot.* Cirə; təbabətdə və kulinariyada istifadə olunan ətirli bitki.

Kənaf [*lat. cannabis-den*] *bot.* Saplağından kəndir alınan bitki.

Qoyunboğanis. *bot.* Rütubətli yerlərdə bitən alaq bitki.

Yulğun *is. bot.* Quraqlığa və şoranlığa davamlı xırda salxım şəklində çiçəkləri olan kol bitkisi. *Yulğun ağacı.* – *Toz basmış tikan, yulğun kolları* - ..hamısı, deyəsən, dünənkilərdir. Mir Cəlal.

Yersarmaşığı *is. bot.* Yerdə sürünən xırda açıq-göy və qırmızı, yaxud ağ çiçəyi olan çoxillik sarmaşığı bitkisi (alaq otu).

Yerkeşnişi *is. bot.* Torpaqüstü hissələrində zəhər olan yabani bitki.

Daha sonra zoologiya terminləri çoxluq təşkil edir. Tədqiqata cəlb olunmuş 254 təbiət termini arasından 40-ı bu elmi sahənin payına düşür (16%). İzahlı lüğətdən seçilərək götürülmüş ümumi terminlərin sayının (457) isə 9%-ni təşkil edir. Azərbaycan dilində zoologiya sahəsində işlənən terminlərin əksəriyyəti dilimizin daxili imkanları hesabına yaranmışdır. Zoologiya terminləri müxtəlif sahələri əhatə edir. Buraya ev heyvanları, çöl heyvanları, ev quşları, çöl quşları, sürünənlər, suda və suda-quruda yaşayan heyvanların adları daxildir. Məsələn:

Birbuynuzlu *sif. zool.* Bir buynuzu olan, təkbuynuzlu, taybuynuz. Birbuynuzlu kərgədan.

Dağayısı *is. 1. zool.* Dağlıq yerlərdə yaşayan ayı növü.

Qoşadırnaqlı *sif. zool.* Qoşa dırnağı olan.

Qoşadırnaqlılar *cəm zool.* Eyni dərəcədə inkişaf etmiş qoşa dırnağı olan məməli heyvanlar dəstəsi.

Birbuğumlu *sif. zool. bot.* Bir buğumu olan.

Gördüyümüz kimi, sonuncu termin həm zoologiya, həm də botanika üslubi işarələri ilə işarələnmişdir.

Alınma zoologiya terminləri millilərlə müqayisədə azlıq təşkil edir:

Yenot [*lat. geneta*] 1. *zool.* Tünd-sarı rəngli qiymətli xəzi olan yırtıcı heyvan.

2. Bu heyvanın dərisi.

İzahlı lüğətdə əslində botanika, zoologiya, anatomiya, mikrobiologiya, fiziologiya və s. kimi dar ixtisaslı elmi sahələri özündə birləşdirən biologiya elminə aid terminlər ayrıca olaraq *biol.* üslubi işarəsi ilə işarələnmişdir:

Bircinsiyyətli *sif. biol.* Yalnız bir (ya erkək, ya dişi) cinsiyyət üzvünə malik olan (bitkilər haqqında).

Ultramikroskop [*lat. ultra ve mikroskop*] Adi mikroskoplarda görünməyən en kiçik zərrəcikləri görməyə imkan

verən mikroskop. *0,1 mikrondan 0,001 mikrona qədər böyüklüyü olan hissəcikləri ultramikroskop vasitəsilə görmək olur.* H.Şahtaxtinski.

Hipertonik[yun.] *tib.* Hipertoniya xəstəliyi olan, qan tezyiqi normadan yuxarı olan adam.

Adıçəkilən izahlı lüğətdə verilmiş terminlərindən həm Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərə, həm də alınmalara rast gəlmək mümkündür:

Şüalanmaq *fiz.* Şüa buraxmaq, şüa saçmaq, şüa vermək. *Elektrik aparatlarında sərbəst elektronlar mənfi kontaktın səthində şüalanır.* P.Rüstəmzadə.

ADİL-də verilmiş fizika terminlərindən *cazibə* sözünün mənası açıqlansa da, üslubi işarə ilə işarələnməmişdir:

Cazibə *is.* [ər.] 1. Cisimlərin bir-birini özünə cəzb etməsi xassəsindən ibarət fiziki hadisə. Eynşteynin cazibə nəzəriyyəsi. Cazibə qüvvəsi məlum qarşılıqlı təsir qüvvələrindən ən zəifdir.

ADİL-də anatomiya terminlərindən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Yuvaq *is. anat.* 1. Ciyər toxumasının əmələ gətirdiyi xırdaca qabarcıqlar.

5. Çənədə diş köklərinin yerləşdiyi oyuqlar.

ARL-də 199 ədəd təbiət termini tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu, tərcümə lüğətindən seçilərək götürülmüş ümumi terminlərin (295) sayının 67%-ni təşkil edir. İzahlı lüğətdə olduğu kimi təbiət terminləri içərisində ən çox yer alanı botanika terminləridir (68 ədəd, 34%). Məsələn, *acıqıcı, acıbiyan, acıquşəppəyi, acılıq, acılıqkimilər, acıtəpə, acıyonca, acıyonşan, alışan, ağacvarı, aqlarot, andız, bat-bat, bicurma, bitki, cacıq, canavargiləsi, canavarotu, canavarotukimilər, canavarpəncəsi, cəbrayilotu, ceyranotu, cəfəri, cəfərotu, cinotu, çılpaqkisəlilər, çınqilotu, çiçəkyaqıçı, çiçəkyanlığı, çilədağı, çiləotu, dağdağan, adagül, dağboyanası, dağnanəsi, dövrəyarpaqlı, döyənəkotu, duzsevən, ebelveys, efemer, efedra, qaraca, qarabaşaq, fəsilə, flora, xaş-xaş, xaçvarı, şəhduran, tükcüklər* və s. Bunlardan 22-si Avropa mənşəli, 45-i milli terminlərdir.

ARL-də botanika terminlərindən sonra tibb terminləri çoxluq təşkil edir – 35 ədəd (18%).

Zoologiya və kimya terminləri bərabər şəkildə 14% verilmişdir. 27 ədəd zoologiya terminlərindən 7-si Avropa, 18-si milli (bunlardan morfoloji yolla düzələn 1, sintaktik yolla düzələn 2, morfoloji-sintaktik yolla düzələn isə 15 ədədir) mənşəlidir.

Biologiya terminləri 5% təşkil edir. 10 termindən 9-u Avropa mənşəli, yalnız biri millidir.

Fizika terminləri 3% əks olunur. 6 termindən 2-si milli, 4-ü Avropa mənşəlidir.

Coğrafiya və geologiya terminləri 12% verilir. 23 termindən 10-u milli, 1-i ərəb, 12-si Avropa mənşəlidir.

ARL-də təbiət terminləri 67% (199 ədəd) təşkil edir. ARL-dən seçilərək götürülmüş təbiət terminlərinin statistik təsviri aşağıdakı şəkildədir:

zoologiya	27 (14%)
biologiya	10 (5%)
botanika	68 (34%)
coğrafiya və geologiya	23 (12%)
kimya	27 (14%)
tibb	35 (18%)
fizika	6 (3%)
fiziologiya	3 (2%)

ARL-də **astronomiyaya** aid terminlərdən aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Helimetr *сущ. астр.* Гелиометр (прибор для измерения видимых диаметров небесных светил, а также малых углов между светилами).

Heliosentrik *прил. астр.* Гелиоцентрический. Dünyanın heliosentrik sistemi гелиоцентрическая система мира, heliosentrik koordinatlar гелиоцентрические координаты, heliosentrik orbit гелиоцентрическая орбита.

Heliosentrizma*стр.* I *сущ.* Гелиоцентризм (учение о строении солнечной системы, рассматривающее Солнце как центр, вокруг которого происходит обращение планет; то же, что и гелиоцентрическая система мира); II *прил.* Гелиоцентрический.

Müfəssəl prinsipli ADOL-da terminlərin verilməsinə məhdudiyət qoyulmadığından, burada külli miqdarda təbiət terminləri yer almışdır. Məsələn:

Kimya terminlərindən:

a) ana dilinin daxili imkanları ilə alınma sözlərin birləşməsindən yaranan terminlər: *alüminiumlu, azotsuz, azotlu, tursulaşdırma, çoxnüvəli, çoxvalentli, susuzlaşdırma, kükürd, kükürdlülük, şiriş* və s.;

b) alınmalar əsasında yaranan terminlər: *rəng, civə, qələvi, qalay, fosfor, üçvalentli, formul, xrom, hidrogen, reaksiya, benzol, bismut, emulsiya, essensiya, etan, karbonat, karbonit, karbid, karbondrat, kataliz, katalizator, kolloid, germanium, bitium, manqan, metalloid, neon, radium, sulfat, fenol, xlor, xlorin, xlorid*və s.

Geologiya terminlərindən: *uralitləşmə, üzgəc, filiz, xitin, hetit, həllolma, civə, cins, şırnaq* və s.;

Tibb terminlərindən: *abses, absesoqrafiya, abuliya, alveol, amiloidoz, amneziya, aminazin, anabolizm, analgeziya, anafilaksiya, analgin, askaridoz, başölçən, başölçmə, cələ, çanaqölçən, çanaq, çarıqcıq, çarıqlaşma, çıxıqlıq, çıxıq, çiçəkdöymə, çilik, çoxpaylı, daban, dağılma, dəri-zöhrəvi, diriyarma, disfunksiya, distrofiya, qanyaratma, qapaqaltı, qanyaradıcı, qapayıcı, qapıaltı* və s.

Fizika terminlərindən:

a) ana dilinin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər: *şüaqaytarma, bərabərsürətli, cazibə, havaölçən, naqıl, küləkölçən, keçirici, yüksəkvoltlu, yarımkeçirici, istilikölçən, qısaqapanma, qazaoxşar, düztezlikli, dağılma,* və s.;

b) alınma terminlər: *vakuum, amper, amperaj, amplituda, anod, volt, voltmetr, qravitasiya, dosimetr, elektromaqnıt,*

elektrometr, elektron, ion, ionizasiya, kaloriya, kalorimetr, kamod, kvant, kulon, generasiya, monometr, metronom, mikroamper, mikrovat, mikrovolt, mikroelement, mikron, refraksiya, refraktor, fonometr, fotometriya və s.

Beləliklə, ADİL və ARL-də verilmiş terminlərin statistik göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

	Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti	Azərbaycanca-rusca lüğət
Tədqiqata cəlb olunmuş terminlərin ümumi sayı	457	295
humanitar terminlər	151 (33%)	44 (15%)
təbiət terminləri	254 (56%)	199 (67%)
texniki terminlər	49 (11%)	52 (18%)
Avropa mənşəli terminlər	260 (57%)	113 (38%)
milli terminlər	162 (35%)	155 (53%)

III FƏSİL

ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN LEKSİKANIN FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏRDƏ YERİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ OMONİMİYANIN ROLU

Azərbaycan filoloji lüğətlərində qarşı-qarşıya gələn dilemma – omonimiya və ya polisemiya?

Omonimlik dilçilik elminin ən mübahisəli məsələlərindən biridir. Əslində bu mövzu dissertasiyanın predmeti olmasa da, apardıığımız araşdırma zamanı omonimlərin və polisemlərin müxtəlif lüğətlərdə fərqli şəkildə təqdim edilməsi faktı ilə qarşılaşmağımız bizi bu problemi tədqiqata cəlb etməyə vadar etdi. Azərbaycan dilçiliyində çoxmənallıqla omonimiya arasındakı fərqi dəqiq müəyyənləşdirilməməsi səbəbindən, çox zaman leksikoqraflar lüğətin sözlüyündə leksemələrin yerinin təyin olunmasında omonim və polisem arasındakı dilemma qarşısında qalırlar.

Diçilikdə ilk dəfə olaraq, polisemiyanın mənaları arasında denotat dəyişimi nəticəsində “semantik omonimlər”in yarana bilməsi ideyası ilə çıxış edən fransız filoloqu Şarl Ball olmuşdur. Bu ideya sonralar çox geniş yayılmış, sovet dilçiləri onun tərəfdarları olmuşlar.

Azərbaycan dilçilərindən H.Həsənov, S.Cəfərov, A.Qurbanov [110, s. 13; 6, s.20; 26] və onların davamçılarından B.Xəlilov, A.Bəşirova [49; 4] və başqaları omonimlərin çoxmənallı sözlərin məna genişlənməsindən törəndiyini iddia edirlər. V.Aslanov yuxarıda söylənen Azərbaycan dilçiliyində qəbul olunmuş prinsipin tərəfdarı olsa da, belə bir fikir də söyləyir ki, təsviri leksikologiyanın öyrəndiyi omonimlərin heç də hamısı tarixi leksikologiya tərəfindən təsdiqlənmir [3, s. 81]. Yalnız Aydın Ələkbərli bu məsələyə şübhə ilə yanaşır: “... çoxmənallı sözlərdə məna əlaqələri saxlanılır – dedikdə əslində çoxmənallı (polisemik) söz ilə omonimliyin sərhəddini (hüdudunu) müəyyən-

ləşdirə bilmirik və bütün mübahisələr də burdan doğur” [9, s. 46]. İsmayıl Məmmədov “çoxmənalı sözlər arasından omonimlərin yarana bilməsi” ideyası tərəfdarı olmasına baxmayaraq, polisemiya neçə mənə varsa, o qədər də müstəqil lüğət vahidi var söyləyənlərə qarşı çıxır: “Bizcə çoxmənalılığın leksik yarusun hadisəsi kimi şübhə altına alınması, neçə mənə varsa, o qədər də müstəqil lüğət məqaləsi vahidinin olmasını təkid etmək, hər şeydən əvvəl zahirən oxşayan omonimliklə çoxmənalılıq arasında bərabərlik işarəsi qoymaqdır [30, s. 300].

Sovet-rus dilçilərindən A.Abayevlə V.Vinoqradov arasında omonim polemikasının olduğu məlumdur. V.Vinoqradov omonimlərin mənə genişlənməsindən yarandığını iddia edirsə [62, s. 99–152], A.Abayev belə hesab edir ki, “omonimlik “semantik əlaqənin qırılması” təəssüratı bağışlamamalı, həmin əlaqələrin bu dilin tarixində, ümumiyyətlə, olmaması əlaməti ilə müəyyənləşdirilməlidir” [57, s. 42].

Biz A.Abayevin bu fikri ilə razıyıq və belə hesab edirik ki, polisemiyanın mənaları arasında motivasiyanın kəsilməsi ilə, yəni denotat dəyişimi nəticəsində omonimlərin yarana bilməsi ideyası nəticə etibarilə anlaşılmazlığa gətirib çıxarır. Məhz bu səbəbdəndir ki, omonim və polisem qarşıdurması bitmək bilmir və hər kəs onları bildiyi kimi təyin edir.

Hələ 70-ci illərdən omonimiya və polisemiya arasındakı fərqi müəyyənləşdirilməsi üçün bir neçə kriteriyalar müəyyənləşdirilmişdi. D.E.Rozental və M.A.Telenkova omonimlərin təyin edilməsində dörd kriteriya olduğunu göstərir:

semantik (əsas) – semantik mənə əlaqəsinin təyin edilməsi;

leksik – sinonim əlaqələrin tapılması;

morfoloji – düzəltmə söz modellərinin müəyyənləşdirilməsi;

etimoloji – etimoloji köklərin tapılması [124].

Zənnimizcə bunlardan yalnız ikisi yetərlidir: etimoloji və assosiativ.

Tarixi-etimoloji və semasioloji araşdırmanı omonimlərin müəyyənləşdirilməsində vacib görünən Z.Tağıyeva nəyə görə *qızmaq* feilinin polisemik mənalarını omonimlərə ayırır:

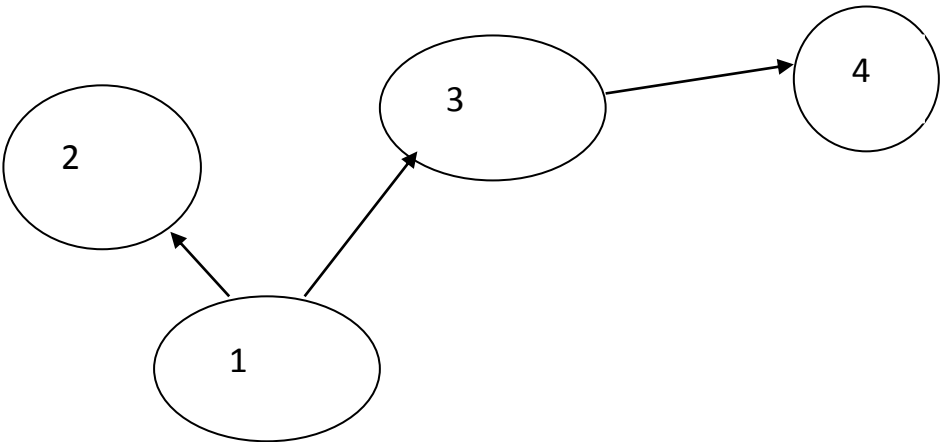
Qızmaq I – qızmaq, qızınmaq

Qızmaq II – etibar etmək

Qızmaq III – hirsələnmək, əsəbiləşmək

Qızmaq IV – ehtiraslanmaq [47, s. 53-61].

Əslində bu konseptlər polisemiyanın zəncirvari-radial tipinə aiddir. A.Ələkbərlinin qeyd etdiyi kimi, onlar arasında “istilik” assosiasiyası mövcuddur [35,s. 109]. Epidiqmatik (“epidiqmatika” termini – “mənalara əlaqələnməsi”) Şmelyov tərəfindən dilin leksik semantik sisteminin üçüncü ölçüsü qismində sintaqmatika və paradiqmatika ilə yanaşı olaraq söz yaradıcılığına daxil edilməsi təklif edilmişdir.[88, s. 191] Burada əsas mənə birinci konseptədir (qızmaq, qızınmaq), ikinci (etibar etmək) və üçüncü (hirsələnmək, əsəbləşmək) konseptlər isə birinci ilə radial əlaqədədir:

Dördüncü mənə (ehtiraslanmaq) isə üçüncü konseptlə zəncirvari əlaqədədir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, həm ARL-də, həm də ADİL-də bu leksemlərin eyni şəkildə verilməsi müşahidə olunur – birinci və ikinci mənalar omonim, üçüncü və

dördüncü mənalar isə birinci mənənin polisemləri olaraq göstərilmişdir.

Lüğətlərdə omonimlərin verilməsi prinsipləri istər ümumişlək leksika olsun, istərsə də ümumişlək olmayan leksika, filoloji lüğətin bütün sözlüyünə eyni qaydada müəyyənləşdirilməlidir. Lakin tədqiqat əsnasında qarşılaşdığımız bəzi məqamlar bizi bu prinsiplərə yenidən baxmağa vadar etdi. Məsələ burasındadır ki, ümumişlək olmayan leksika, bildiyimiz kimi, omonimlərin paradiqmal sırasında yer ala bilər. Məsələn:

Eşmək¹ *f.* 1. Qazımaq, qazıyıb açmaq... 2. Burmaq. *Biğini eşmək*... 3. Barmaqla hazırlamaq, sarımaq... 4. Hörmək. *İp eşmək*... 5. *məc.* Əlləşdirmək, axtarmaq, araşdırmaq...

Eşmək² *is. məh.* Yaxası xəzli, gödəkqollu, qadın üst geyimi.

Lakin omonimlərin differensiallığı ayrı-ayrı lüğətlərdə heç də eyni şəkildə öz həllini tapmır. Dilçilikdə omonimlərin prinsiplərinin birmənalı şəkildə düzgün müəyyənədirilməməsi səbəbindən müxtəlif lüğətlərdə bir leksemin konseptlərinin, öz növbəsində ümumişlək olmayan leksikaya daxil olan leksik vahidin omonim və ya çoxmənalı söz olub-olmaması kimi qarışıq, üst-üstə düşməyən halları ilə qarşılaşmalı oluruq. Bu isə, sözün leksikoqrafik baxımdan düzgün olmayan və ya mübahisəli qrafik həllinə gətirib çıxarır. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətin”də *birəlli* lekseminin bütün konseptləri ümumişlək leksikaya aid edilərək, aşağıdakı şəkildə təqdim edilmişdir:

Birəlli¹ *1. sif.* Bir əli olmayan, bir əli kəsik olan. *Birəlli adam. Birəlli qalmaq.* *2. zərf.* Tək əli ilə, ancaq bir əli ilə. *Pambığı bir əli ilə yığmaq.* **Birəlli tutmaq** - əhəmiyyət verməmək, saymamaq, qiymətləndirməmək. *Yoldaşını birəlli tutmaq.*

Birəlli² *is.* Təkqulplu qab, birqulplu su qabı. *Birəllini su ilə doldur.*

Bir halda ki, leksik omonimlər eyni bir nitq hissəsinə aid edilməlidir, lakin *birəlli* sözünün konseptləri eyni zamanda üç nitq hissəsi ilə ifadə olunaraq, aralarında semantik səviyyədə metaforik mənənin yaranması nəticəsində assosiativ əlaqə vardır,

deməli, onun konseptləri qrammatik omonimlərdir və onlar bir lüğət məqaləsi daxilində verilməlidir. Buna görə də *Birəlli*¹ və *Birəlli*² əslində “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətin”də göstəriləyi kimi nə leksik omonimdir, nə də müxtəlif nitq hissələrinə aid olması səbəbilə leksik-qrammatik omonimdir. *Birəlli* leksemının bütün konseptləri arasında assosiativ əlaqənin olması və müxtəlif nitq hissələrinə aidliyi onları qrammatik omonimlər adlandırmağa əsas verir.

ARL-də isə izahlı lüğətdən fərqli olaraq, bu leksik vahid sifət və isimlə ifadə olunmuş Roma rəqəmləri ilə iki qrammatik omonimlərə ayrılaraq, bu arada zərf bildirən mənası nəzərə alınmamış, sifət bildirən birinci qrammatik omonimin ərəb rəqəmləri ilə işarələnən iki polisemik mənası verilmişdir:

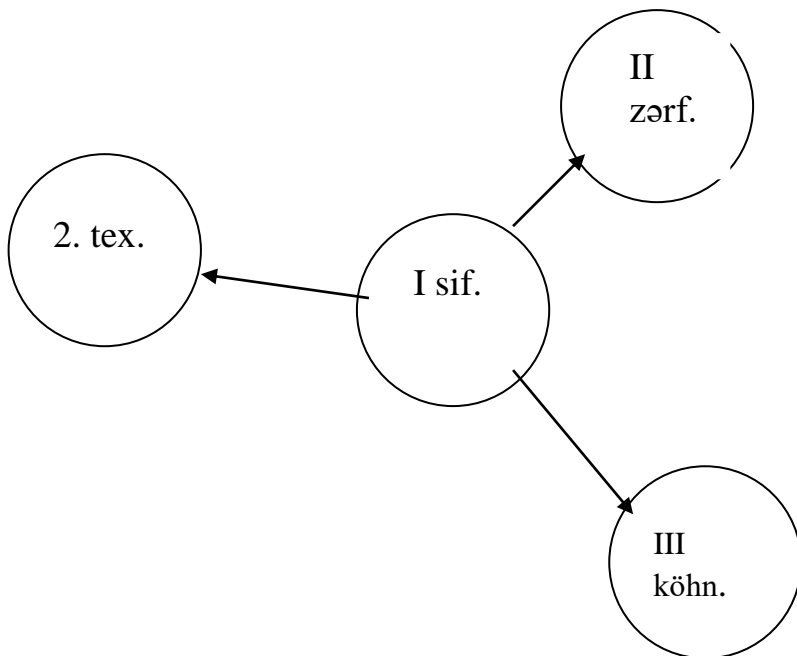
birəlli I *прил.* 1. Однорукий; 2. Одноручный. *Birəlli burma* т е х. Одноручное бурение; **II** *сущ.* Диал. Большая медная кружка.

Burada ikinci qrammatik omonim dialektizm kimi göstərilə də, əslində arxaizm hesab edilməlidir.

Zənnimizcə, *birəlli* leksemının lüğət məqaləsi aşağıdakı şəkildə qurulmalıdır:

Birəlli.*sif.* 1. Bir əli olmayan, bir əli kəsik olan. *Birəlli adam. Birəlli qalmaq*; 2. *tex.* *Birəlli burma*; **II.** *zərf.* Tək əli ilə, ancaq bir əli ilə. *Pambığı bir əlli yığmaq*; ◇ **Birəlli tutmaq** - əhəmiyyət verməmək, saymamaq, qiymətləndirməmək. *Yoldaşını birəlli tutmaq.* **III.***is.* *köhn.* Təkqulplu qab, birqulplu su qabı. *Birəllini su ilə doldur.*

Gördüyümüz kimi, burada texniki termin olan *birəlli burma* birləşməsi I qrammatik omonimin polisemantik diferensiallaşma sırasına daxil edilərək, ayrıca radial-şüa təşkil edir. Arxaizm olan və I məna ilə epidiqmatik əlaqədən törəyən *birəlli* (su qabı) kimi ümumişlək olmayan söz substantivləşmiş olduğu üçün, onu III qrammatik omonim hesab etməyi lazım bilmişik. Bu leksemin semantik strukturu aşağıdakı radial şəkildə qurulur:

Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, Azərbaycan filoloji lüğətləri içərisində yalnız ARL-də omonimlərin paradigmi çox zaman düzgün müəyyən edilmişdir. Bununla belə, adıçəkilən lüğətə tətbiq edilmiş “qrammatik omonimlər” prinsipi Azərbaycan dilinin qrammatika qanunlarına zidd şəkildə öz həllini tapmışdır. Bu barədə monoqrafiyanın “Azərbaycanca-rusca lüğəti”ndə “qrammatik omonimlər”prinsipinin tətbiqi məsələsi” paragrafında ətraflı araşdırma aparılmışdır.

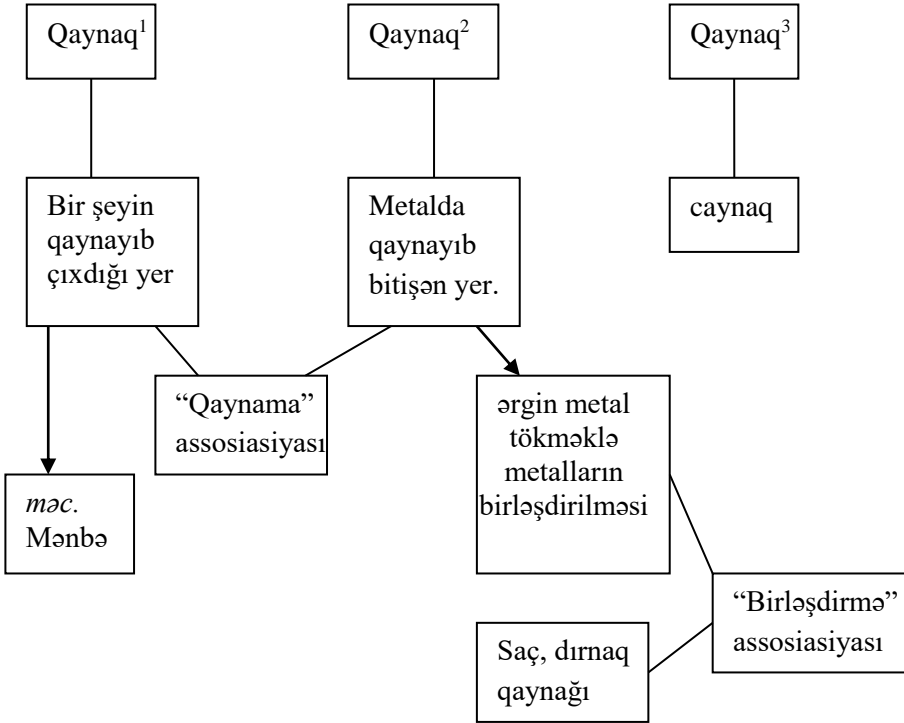
ADİL-də *qaynaq* leksemının konseptləri aşağıdakı şəkildə sistemləşdirilmişdir:

QAYNAQ¹ *is.* Bir şeyin qaynayıb çıxdığı yer; mənbə.

QAYNAQ² *is. tex.* 1. Metalda qaynayıb (qaynaq olub) bitişən yer. 2. Metal hissələrin aralarına ərgin metal tökmək yolu ilə onları birləşdirmə, bitişdirmə üsulu.

QAYNAQ³is. 1. Alıcı və yırtıcı quş çəngəli, caynaq. *O necə quş idi, qayada səkər; Qaynağı neştərdir, qanımı tökər.* Xəstə Qasım. 2. *məc.* Əl, pəncə, çəng, caynaq.

Burada semantik əlaqələrin iyerarxiyasını qurmaq mümkündür:

Burada *qaynaq*³ “*qaynamaq*” feili ilə heç bir epidiqmatik əlaqə qurmadığından, *qaynaq*¹və *qaynaq*² ilə etimoloji və assosiativ əlaqəsi olmaması səbəbilə avtomatik olaraq omonimik paradıqmaya daxil edilir. O, ümumişlək olaraq göstərilə də, əslində arxaizm olduğunu buldirən *köhn.*üslubi işarəsi ilə işarələnməlidir. Ümumişlək məna ifadə edən *qaynaq*¹ və texniki termin olan *qaynaq*² arasında *qaynamaq* feilindən öz semantik başlanğıcını götürən epidiqmatik əlaqə mövcuddur. Əgər birincisində *qaynamaq* feilinin metaforik mənasını müşahidə

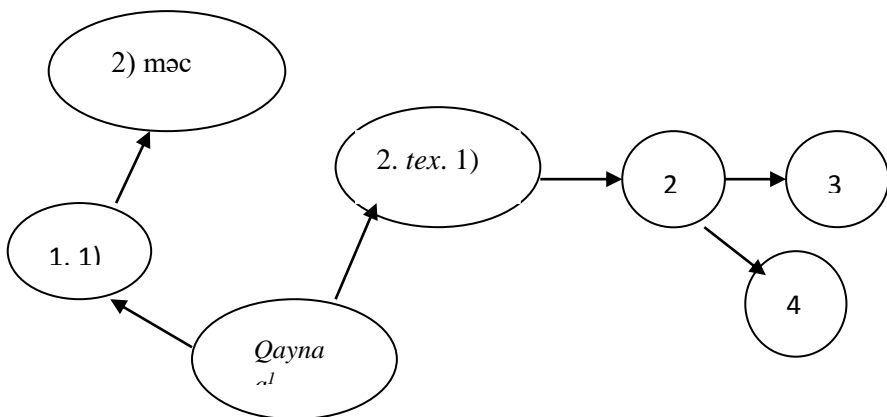
ediriksə, yəni assosiativ əlaqə varsa, ikincisi həqiqi mənada metalın qaynadılaraq əridilməsi ilə bağlı etimoloji mənə daşıyır. Hər ikisində də söhbət qaynama prosesindən gedir. Təbii ki, onların semantemaları omonimik paradıqmaya deyil, müxtəlif cinsli polisemantik paradıqmaya daxil edilməlidir. “Metalın qaynadılaraq bitişdirilməsi” sememasından sonra tarixi-semantik inkişaf nəticəsində denotat dəyişimi baş versə də, – “qaynama”dan “bitişdirilmə”yə keçsə də, “qaynaq dırnaq”, “qaynaq saç” kimi ifadələr yenə də metalın qaynaq edilməsi assosiasiyası yaradır. Beləliklə, qaynaq lekseminin konseptləri leksikoqrafik baxımdan aşağıdakı şəkildə sistemləşdirilməlidir:

QAYNAQ¹ *is.* 1. 1) Termal suların qaynayıb çıxdığı yer. 2) *məc.* Mənbə.

2. *tex.*1) Metalda qaynayıb (qaynaq olub) bitişən yer. 2) Metal hissələrin aralarına ərgin metal tökmək yolu ilə onları birləşdirmə, bitişdirmə üsulu. 3) Güzəllik sənətində dırnaq və saçın xüsusi vasitələrlə calaq edilərək uzunmüddətli uzadılması. *Qaynaq dırnaq, qaynaq saç, qaynaq etmək, qaynaq etdirmək.*

QAYNAQ² *is. köhn.*1. Alıcı və yırtıcı quş çəngəli, caynaq. O necə quş idi, qayada səkər; Qaynağı neştərdir, qanını tökər. Xəstə Qasım. 2. *məc.*Əl, pəncə, çəng, caynaq.

Polisemiyada semantemalar arasında əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi baxımından, *qaynaq*¹-in ərəb rəqəmi və nöqtə ilə işarələnmiş semantemaları arasında radial əlaqə mövcuddur. 1-ci və 2-ci semantemaların semləri isə mötərizəli ərəb rəqəmi ilə ayrılaraq, aralarında zəncirvari semantik əlaqə yaranmışdır. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, adətən, semantemalar leksemin özü ilə radial əlaqədə olur, semlər isə zəncirvari həlqələr quraraq ardıcıl düzülür:

Burada ikinci semantemanın – “iki metalın bir-birinə birləşdirilməsi” anlamı XX əsrin sonlarında məna genişlənməsinə məruz qalmış, gözəllik sənətində dırnaq və saçın ilk zamanlar kустar şəkində, son dövrlərdə isə nanotexnologiyanın köməyi ilə calaq edilərək uzadılması əməliyyatını ifadə etmək üçün istifadə edilir. Rus dilində bu anlam üçün *наращивание – calama, uzatma* termini qəbul edilmişdir. Azərbaycan dilində *qaynaq* termininin bu sahədə işlənməsi türk dilindən alınması ilə əlaqədardır.

Qaynaq leksik vahidindən fərqli olaraq, *qısqac* sözü ADİL-də daha düzgün leksikoqrafik həllini tapmışdır. Bu sözün həm zoologiya, həm də texniki termin olaraq dublet termin şəklində işləndiyi müşahidə olunur:

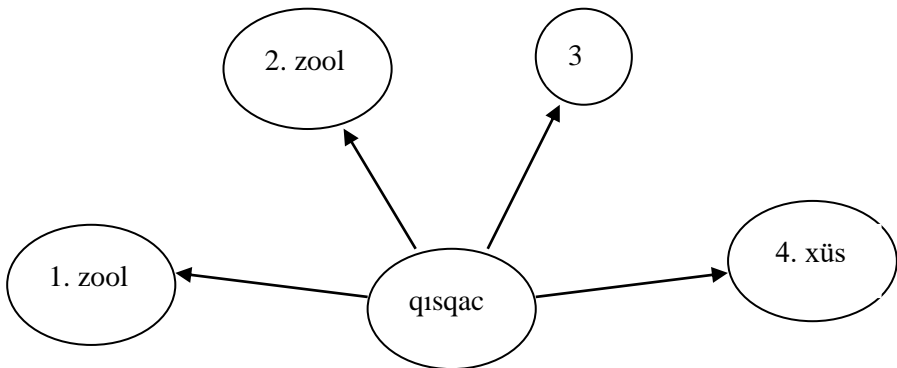
QISQAC *is.* 1. *zool.* Rütubətli yerlərdə daşların altında yaşayan sarı rəngli, haça quyuqlu uzunsov cücü.

2. *zool.* Başında qayçı kimi sıxıcı buyuzları – müdafiə aləti olan cücü; qayçıkəsən.

3. Xərçəng kimi heyvanların sıxıcı üzvləri.

4. *xüs.* Sıxıcı alət. Brezent torbada müxtəlif alətlər; çəkiç, .. *qısqac* və s.

Bu leksemin semantemaları assosiativ əlaqə nəticəsində polisemantik-radial münasibətdədir:

Ümumiyyətlə, izahlı və tərcümə lüğətlərində leksemlərin lüğət məqalələrinin tərtibi zamanı hər bir leksikoqrafdan polisemantik münasibətlərin düzgün müəyyənləşdirilməsindən ötrü nəzəri biliklə yanaşı, işinə hədsiz məsuliyyət və ciddi yanaşma tələb olunur.

“Sözlərin mənaları arasında motivasiyanın kəsilməsi”nin əsas götürülməsi hər bir alimi yanlışlığa gətirib çıxara bilər. Bu prinsipdən birmənalı şəkildə imtina edilməlidir. Omonimiyanın müəyyənləşdirilməsində iki əsas prinsip götürülməlidir: assosiativ və etimoloji. Yalnız bu yolla omonimiya və polisemiya arasında dəqiq sərhəd çəkmək mümkündür.

Nəticə etibarlı ilə onu söyləmək olar ki, zəncirvari və ya radial şəkildə inkişaf edən semantik əlaqələrin bir-biri ilə bağlılığını izləməklə onun iyerarxik lüğət məqaləsini yaradan leksikoqraf ənənəvi “məna uzaqlaşması nəticəsində omonim yarana bilər” ehtimalını qəbul edərsə, həmin semantik inkişafı yarımçıq kəsmiş olar. Bu baxımdan hər bir leksemin epidiqmatikasının tam şəkildə lüğətlərdə verilməsi, onun semantik iyerarxiyasının oxucular tərəfindən izlənməsini təmin etməyə xidmət edir. Digər tərəfdən, belə bir yanaşma, nəticə etibarlı ilə, bütün lüğətlərdə omonimlərin eyni şəkildə müəyyənləşdirilməsi ilə müşahidə olunacaqdır.

Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan omonim-sözlərin statistik müqayisəsi

Leksikoqrafiyada maraqlı məsələlərdən biri də ümumişlək olmayan omonim-sözlərin lüğətlərdə verilməsi məsələsidir.

Müşahidələrə görə, Azərbaycan dilində ingilis dilində olduğu kimi çoxlu sayda omonim-sözlər mövcuddur. H.Həsənovun qeyd etdiyi kimi, bu, hər iki dildə birhecalı və ikihecalı leksik vahidlərin çoxluq təşkil etməsi səbəbindəndir [110, s. 7]. İ.S.Tişlərin apardığı tədqiqatlar göstərir ki, rus dilində omonimlər ingilis dili ilə müqayisədə daha azdır [128, s. 10 – 13].

Araşdırmalarımıza əsasən deyə bilərik ki, ADİL-də dialekt leksikasına termin və köhnəlmiş sözlərdən daha az yer verilməsinə baxmayaraq, digər ümumişlək olmayan sözlərin leksik təbəqələri ilə müqayisədə məhəlli sözlər arasında omonimlərə daha çox rast gəlinir. Məsələn:

BAĞÇI¹ *is.* 1. Bağban.; 2. *məh.* İstirahət üçün yayda bağa köçən, bağda istirahət edən adam.

BAĞÇI² *is. məh.* Biçinçilərin ardınca dərz bağlayan işçi.

QIR² *is. köhn.* Düzən, çöl. *Cənnət qoxan qurlar, əngin obalar; Bir atlazdır, yaşıl ucu görünməz.* A.Şaiq.

QIR³ *is.* Dayaz quyudan su çəkmək və ya başqa məqsədlər üçün bir ucu qarmaq şəklində ağac və s. Qır ilə quyudan su çəkmək. Qır ilə ağacın başındakı meyvələri dərdim. –*Yelkən, xurma yarpaqlarından toxunmuş və qır ilə möhkəmlənmiş dəyirmi bir yelkən ipi.* M.S.Ordubadı.

QIR⁴ *is. dan.* Naz, qəmzə, şivə. □ Qır vermək (satmaq) – nazlanmaq, naz eləmək.

Müasir dövrdə sonuncu leksemin üçüncü və dördüncü omonimləri ümumişlək olmayan mənalar daşıyır söyləsək, zənnimizcə, səhv etmərik. Bu baxımdan **QIR³** sözünü hətta etnoqrafik dialektizm hesab etmək olar.

Dialekt leksikasının növləri sırasında olan leksik-semantik dialektizmlər ədəbi dildəki sözlərə omonim hesab edilir. “Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti”ndə leksik omonimlərə aid edilə

biləcək maraqlı leksik-semantik dialektizmlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *kərə* leksik vahidi Azərbaycan ədəbi dilində “yağ” mənasında işləndiyi halda, Qərbi Azərbaycan dialektində tamamilə fərqli omonimik anlamda – “buynuzu olmayan xırda qulaqlı xüsusi qoyun növü” [155, s. 96] deməkdir.

ADİL-də ayrı-ayrı lüğət məqalələrində verilən omonimlər tam fərqli mənalar ifadə etməklə yanaşı, bəzən fərqli qrammatik işarələrlə göstərilir ki, bu da onların leksik-qrammatik omonimlərə aid olduğunu bildirir. Məsələn, adıçəkilən lüğətdə *tavar* sözünün üç omonimik mənası verilmişdir. Birincisi isim olub ümumişlək mənə ifadə edir, digər ikisi məhəlli üslubi işarəsi ilə sifət olduğu göstərilmişdir [96].

“Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti”ndə isə *tavar* sözünün daha bir leksik-semantik dialektizm olan omonim mənası ilə qarşılaşırıq – “şahin” [105].

Omonimlərin sayına görə ikinci yerdə köhnəlmiş leksika durur. ADİL ilə müqayisədə ARL-də verilmiş dialekt və köhnəlmiş omonim-sözlər daha az saydadır. Bu lüğətdə də milli omonimlərin alınma sözlər vasitəsilə əmələ gəlmiş omonimlərdən daha çox sayda olduğu müşahidə olunur. Məsələn:

Cələ² *суц.* 2. мед. Свинка, заушница.

Чахчах² *суц. диал.* 1. деревянная решётка, забор; 2. калитка (обычно изжердей) загона или палисадника.

Şal² *суц. миф.*оборотень (человек, обращенный или способный обращаться с помощью колдовства в какого-л. зверя, в какой-л. Предмет); *Şal* *арармац:* 1. упасть в обморок; 2. Спятить(сойти) с ума.

ARL-də morfoloji üsulla yaradılmış çoxlu sayda Azərbaycan dili mənşəli termin-omonimlərə rast gəlmək mümkündür [104]:

Васмаçи¹ *суц. тех.* 1. Давильщик; 2. *типогр.* Тискальщик; 3. Чеканщик.

Васмаçи² *суц. зоол.* Чекан (птица сем. Дроздовых).

Qaraca² *сущ. бот.* 1. спорынья: 1) болезнь злаковых растений, вызываемая паразитным грибом; 2) название этого гриба; 2. Чернушка (род растений сем. Лютиковых; нигелла).

Qaraca³ *сущ. зоол.* Чернушка (птица рода горихвосток).
Qaraca odquyruq горихвостка чернушка.

Azərbaycan dilinin filoloji lüğətləri üzərində aparılan araşdırmalar nəinki milli terminlərin, hətta omonim-terminlərin müxtəlif elm sahələrində geniş istifadə olunduğu qənaətinə gətirib çıxarır. Məsələn:

Daşlaşma² *сущ. от глаг.* 1. Окаменение древесины; 2. мед. Петрификация (окаменение; состояние вещества, пропитавшегося солями извести).

Aşıq² *is.* 1. *anat.* Diz qaraqlarından çıxan oynaq sümüyü. // Uşaqların aşıq-aşıq oyununda işlətdikləri həmin (adətən qoyunların diz qarağından çıxarılan) sümük.

Alacəhrə² *is. bot.* Dağlıq yerlərdə bitən qabığı zolaq-zolaq ağac.

Bağriqara² *is. zool.* Su kənarında yaşayan uzun qıçlı, döşüqara quş. *Bağriqaranın qızardı bağıri; Şahbaz ona varanda doğru.* Xətayi.

ARL-də mənaları Avropa və ərəb mənşəli olduğu bildirilən, kimya və köhnəlmiş leksika üslubi işarəli omonimlərə rast gəlmək mümkündür.

Amil¹ *прил. хим.* Амиловый. *Amil efiri* амиловый эфир, *amil spirti* амиловый спирт.

Amil² *сущ.* 1. фактор, причина. *Amillərdən biri* один из факторов, *zaman amilini nəzərə almaq* учитывать фактор времени, *mühüm amil* важный фактор, ...

Amil³ *сущ. у с т а р .* уполномоченный представитель, торговый агент [104, Icild, s. 108].

Burada mənalarından biri semantik tarixizm olan omonimlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

İrad¹ *сущ. устар.* Говорение, высказывание; *irad eləmək* говорить; *nitq irad eləmək* держать (произносить) речь; выступить с речью.

ADİL-də eyni zamanda həm klassik ədəbiyyata, həm də köhnəlmiş leksikaya aid olduğu bildirilən omonimlər vardır:

Mehr¹ *is.[fars.] klas..* Sevgi, məhəbbət; *Mehr salmaq* kimə, nəyə.

Mehr¹ *is.[ər.məhr]* Köhnə məişətdə: evlənən kişi tərəfindən aldığı qadına – qıza nikahda talaq üçün təyin edilən pul. *Mehr kağızı*.

Bu leksemin birinci omonimi ARL-də köhnəlmiş leksikaya aid edilsə də, əslində təkcə klassik ədəbiyyatda deyil, danışiq dilində də geniş istifadə olunur.

İzahlı lüğətdə polisemik mənalar bir lüğət məqaləsi daxilində ayrı-ayrı bəndlərdə, omonimlər isə ayrı-ayrı lüğət məqalələrində verilmişdir. Burada omonim sözlərə aid ən maraqlı nümunələrdən biri **bar** leksemdir. Diqqətəlayiq haldır ki, bu sözün 11 omonimik mənası verilmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, “Azərbaycanca-rusca tərcümə lüğəti”ndə *bar* lekseminin cəmi 4 omonim mənası göstərilmişdir. İzahlı lüğətdə verilmiş omonim mənalarından birincisi – ümumişlək, ikincisi – klassik, üçüncüsü – məhəlli olub iki polisemik mənalıdır, dördüncüsü – ümumişlək, beşincisi – texniki terminologiyaya, altıncısı – meteoroloji terminologiyaya, yeddincisi – köhnəlmiş leksikaya, səkkizinci – zərgərlik sənəti terminologiyasına, doqquzuncu və onuncu – yenə köhnəlmiş leksikaya, on birincisi isə – ümumişlək leksikaya aiddir. Lakin *bar*⁵ (qazma maşının və mədən kombaynının işlək hissəsi) termininin hansı sahəyə aid olduğu göstərilməmişdir. Bu, ARL-də *горн*. (горное дело – dağçılıq) şəklində nişanlanmışdır. Bundan başqa, *bar*⁶ “səs təzyiği vahidi” və “atmosfer təzyiği vahidi” kimi iki definisiyaya malik olub, nə birinci, nə də ikinci mənalarının hansı üsluba aid olduğu müəyyənləşdirilməmişdir. *Bar*⁶ yunan sözü olub *baros* “ağırliq” deməkdir ($1\text{bar}=105\text{Pa}=0,986923\text{atm}$; $1\text{mbar}=1\text{hPa}$). Bu ölçü vahidinin lüğətdə göstərilən ikinci definisiyası meteorologiyaya aiddir. Lakin birinci definisiyaya gəlincə, araşdırdığımız bir çox izahlı lüğətlərdə *bar* sözünün “səs təzyiği vahidi” kimi izahına rast gəlmədik. Amma “Tibb ensiklopediyası”nda (Медицинская энциклопедия) “*bar* –

(akustikada) səs təzyiqi vahidi: bar – 1 din/sm² olaraq göstərilmişdir [133]. “Tom V texniki lüğəti”ndə (Технический словарь Том V) isə yazılmışdır: “Dövlət Standartları tərəfindən səs təzyiqinin ölçülməsi üçün *bar* vahidinin tətbiqi məsləhət görülmür. Əvəzində kvadratmetrdə Nyuton təklif edilir” [133]. Apardığımız müşahidələrdən belə məlum oldu ki, 1960-cı ildə tərtib edilmiş Beynəlxalq Vahidlər Sistemində (Sİ) səs ölçü vahidinin əvvəllər *bar* olduğu, indi isə N/m² (kvadratmetrdə Nyuton) və ya din/sm² (kvadratsantimetrdə din) kimi qəbul edildiyi qeyd edilmişdi. Deməli, izahlı lüğətdə “səs təzyiqi vahidi” əvəzinə, “keçmişdə səs təzyiqi vahidi” izahını *akus* (akustika) üslubi işarəsi ilə vermək lazımdır.

ADİL-də *bar*³ məhəlli üslubi işarəsi ilə aşağıdakı izahlarla verilmişdir:

Bar³ *is. məh.* 1. Kif, boyat çörək və xörəklərdə əmələ gələn ağ rəngli göbələkciklər. 2. Ərp, pas, kir [96].

“Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti”ndə *bar* sözünə daha bir omonimik məna əlavə olunmuşdur: çiy südün üzü; xama [105].

Müşahidələrimizə əsasən söyləmək olar ki, üzərində araşdırma aparılan Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilmiş ümumişlək olmayan omonim-sözlər ümumi omonimlərin 25%-ni təşkil edir. Hər üç lüğətdə termin və köhnəlmiş sözlərlə müqayisədə dialekt leksikasına daha az yer verilməsinə rəğmən, başqa leksik təbəqələr arasında ən çox omonimlər məhz dialekt leksikasının payına düşür. ARL-də isə ADİL-dən daha çox termin əks olunmuşdur. Buna müvafiq olaraq, ARL-də ən çox termin-omonimlər verilmişdir. Onlar arasında milli botanika terminləri çoxluq təşkil edir. ADOL-da terminlərin sayca çoxluğu müşahidə edilsə də, bu lüğətdə, orfoqrafiya lüğəti prinsiplərinə əsasən, omonimlər verilmir. Azərbaycan filoloji lüğətlərində əks olunmuş omonimlərin ümumi sayından 6%-ni isə köhnəlmiş omonimlər təşkil edir.

"Azərbaycanca-rusca lüğət"də "qrammatik omonimlər" prinsipinin tətbiqi məsələsi

Prof. M.T.Tağıyevin rəhbərliyi və redaktəsi ilə Bakı Slavyan Universitetində hazırlanmış dördcildlik "Azərbaycanca-rusca lüğət"[104] öz həcmi, zəngin sözlüyü, lüğət məqalələrinin dolğunluğu (burada həm də sözlərin izahı verilmişdir), sözlərin tərcüməsinin semantik vahidlər səviyyəsində daha geniş təqdimatına görə Azərbaycan leksikoqrafiyasının ən dəyərli nümunələrindəndir. Bu leksikoqrafik əsərin elmi əhəmiyyətini artıran əsas cəhət burada rusdilli oxucular və eyni zamanda azərbaycandilli istifadəçilər tərəfindən dil normalarına uyğun olaraq sözlərin işlənməsinə yardım edə biləcək hər cür qrammatik variantlarda söz birləşmələrinin və ya tipik sintaktik konstruksiyalar şəklində illüstrativ materialların verilməsidir.

Araşdırmamızın tədqiqat obyektlərindən olan adıçəkilən lüğətdəki bir sıra nöqsanları nəzərə alaraq, o öz dolğunluğu ilə bizi məmnun etsə də, sözlərin qrammatik xarakteristikası ilə bağlı bəzi məqamlarda müəyyən suallar yaratdı. Bütün lüğət boyu istər ümumişlək, istərsə də ümumişlək olmayan – hamının birmənalı şəkildə isim olaraq qəbul etdiyi sözlər (məsələn, *ev, insan, daş, ağac, baş, ana* və s.) lüğət məqaləsi daxilində Roma rəqəmi ilə ayrı-ayrı bəndlərə ayrılaraq, isim (сущ.) və sifət (прил.) qrammatik işarələri ilə qrammatik omonimlərə bölünmüşdür. Araşdırmamız nəticəsində məlum oldu ki, M.T.Tağıyev lüğətin ön sözündə [104, s. 11], xüsusən 1978-ci ildə "Elmi əsərlər" jurnalında dərc olunmuş "Роль синтаксических позиций в оценке грамматической и лексико-семантической сущности слов (на материале русского и азербайджанского языков)" adlı məqaləsində Azərbaycan dilinin qrammatikasında və ümumən türk dillərinin nitq hissələrində müşahidə olunan şəkilsə eynilik məsələsinə dair müəyyən subyektiv fikirlər irəli sürərək, bu məsələni qrammatik omonimlərə bölünmə kimi dəyərləndirir və leksikoqraf bunun lüğət məqaləsində əks olunmasını vacib bilir [81, s. 7]. Məsələn:

Badminton I *сущ.* Бадминтон: 1. Спортивная игра, заключающаяся в перебрасывание волана через сетку при помощи ракеток; 2. Набор принадлежностей для такой игры;

II *прил.* Бадминтонный.

Prof. M. Tağıyev tərcümə lüğətində “qrammatik omonimlər” prinsipini tətbiq edərkən V.V.Vinoqradovun nəzəri müddəalarına əsaslanmışdır [81, s. 6]. V.V.Vinoqradov bir sözün ayrı-ayrı nitq hissələrində işlənməsi məsələsini araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qrammatik omonimlik yalnız ayrı-ayrı sintaktik funksiyalarda özünü göstərərək, çox vaxt sözün ayrı-ayrı kəlmələrə, omonimlərə parçalanmasına gətirib çıxarmır. Başqa sözlə desək, “dəyişməyən sözlər”dən olan bir sözün leksik sistemində müxtəlif forma və kateqoriyaların omonimik biraraya gəlməsi mövcud ola bilər. Eyni bir söz bəzən elə tam fərqli qrammatik funksiyalarda çıxış edə bilər ki, bunu yalnız omonimlik kimi qəbul etmək lazımdır [60, s.31].

Ümumiyyətlə, “qrammatik omonimlər” termini hansı definisiyaya malikdir? Bu məsələ ilə bağlı tədqiqatımız həmin terminin definisiyasının variativliyə malik olması səbəbi ilə birmənalı nəticələr vermədi. Belə ki, dilçilikdə ayrı-ayrı müəlliflər ona müxtəlif cür izahlar vermiş və bu zaman termin dubletləri də yaranmışdır. D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın “Dilçilik terminlərinin sorğu-lüğəti”ndə qrammatik omonimlərin həm də omoformlar adlandırıldığı qeyd olunmuşdur. Burada göstərilmişdir ki, qrammatik omonimlər səslənməsi eyni olub, formasına (eyni və ya ayrı-ayrı nitq hissələrinə) görə fərqlənir. Məsələn, вожу (от водить) – вожу (от возить); лечу (от лететь) – лечу (от лечить) [124, s.177]. Bu misallardan gördüyümüz kimi, qrammatik omonimlər ayrı-ayrı mənalar ifadə etməlidir. “Dilçilik ensiklopediyası”na müraciət etdiyimiz zaman omoformlara gətirilən misalda fərqli leksik mənalar müşahidə etdik: /bağlar/ (bağlamaq feilindən) və /bağlar/ (bağ sözünün cəm forması) [106, s. 35]. “İzahlı dilçilik terminləri” sorğu lüğətində omoformlar həm də “morfoloji omonimlər” adlandırılaraq, “omonim formalar, yalnız müəyyən formalarda omonimləşən sözlər. Birdən qapı açıldı – İki birdən

çoxdur” kimi izah edilmişdir [94, s. 206]. Lakin “Azərbaycan dili” vəsaitində omoformlar və qrammatik omonimlər fərqləndirilmiş, omoformlar omofon və omografla bir sıraya qatılaraq zahirən omonimə bənzəyən, lakin omonim sayılmayan, omonimliyin müxtəlif formaları hesab edilsə də, əsl leksik omonimlər kimi qəbul edilmədiyi göstərilmişdir. Qrammatik omonimlər isə leksik omonimlərdən fərqli olaraq, mənalarının ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olması ilə xarakterizə edilir. Burada gətirilən misallarda da qrammatik omonimlərin fərqli məfhumlar ifadə etdiyi müşahidə olunur [2, s. 46]. Y.N.Qrebenyova “Rus dilinin omonimləri və omoformları lüğəti”ndə belə bir definisiya vermişdir: “Qrammatik omonimlər ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olub, yazı və tələffüzü eyni olan, lakin fərqli leksik mənalar ifadə edən sözlərə deyilir. Зря¹ (деепр.; видя) и зря² (наrech.; напрасно).” [122, s. 5]. Etimoloji qohum olub, yazıda və tələffüzdə eyni olan və ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid omonimləri isə Y.N.Qrebenyova “funksional omonimlər” adlandırmışdır [122, s. 6].

Bir sözlə, belə məlum olur ki, leksik omonimlərdən fərqli olaraq, “qrammatik omonimlər” müxtəlif nitq hissələrinə aid, eyni səs tərkibinə malik olan fərqli mənalı sözlərə deyilir. Lakin ARL-də təqdim olunan qrammatik omonimlər yalnız nitq hissələrinə görə fərqləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, istər qrammatik omonimlər, istərsə də funksional omonimlər olsun, bir sözlə, lüğətdə verilmiş “qrammatik omonimlər” “Azərbaycanca-rusca lüğətin təqdim etdiyi şəkildə Azərbaycan dilinin sintaktik qanunlarına əsasən təhlil edildikdə özünü doğrultmur. Məsələn, *gəmiqaldırma* sözü dilimizdə mürəkkəb isimdir və ikinci növ təyini söz birləşməsində birinci tərəf mövqeyində çıxış edərək ikinci tərəflə yanaşma əlaqəsinə girdiyi zaman yenə də isim olaraq qalır. Lakin rus dilinə tərcümə edildiyi zaman bu birləşmə sifət kimi çıxış edir: *gəmiqaldırma işləri – судоподёмные работы*. Bu səbəbdən lüğətdə həmin sözün qarşısına sifət (прил.) işarəsi qoyulmuş və qrammatik omonim kimi Roma rəqəmi ilə ayrı bənddə qeydə alınmışdır. Halbuki istər birinci, istərsə ikinci halda *gəmiqaldırma* elə *gəmiqaldırma* mənasında qalmış və Azərbaycan dilinin

qrammatik qanunlarına əsasən hər iki halda isimdir. Bu cür vəziyyət bütün lüğət boyu müşahidə olunur.

Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan dili ilə qohum olmayan rus dili arasında sintaktik fonda diamorfiya (morfoloji uyğunsuzluq) mövcuddur. Dilimizdə I və II növ təyini söz birləşmələrinin isimlə ifadə olunmuş birinci komponentləri rus dilinə sifət kimi tərcümə olunduğu üçün kontrastiv dilçilikdə diamorfiya deyilən bir vəziyyət əmələ gəlir. Məsələn:

ağac körpü (isim + isim) – деревянный мост (sifət + isim);

taxta qaşığı (isim + isim) – деревянная ложка (sifət + isim);

baş mühəndis (isim + isim) – главный инженер (sifət + isim);

rus dili (isim + isim) – русский язык (sifət + isim);

sinif rəhbəri (isim + isim) – классный руководитель (sifət + isim).

Bu diamorfiyanın leksikoqrafik həlli yollarını axtaran M.T.Tağıyev öz məqaləsində bir çox rus-sovet dilçilərinə istinad etsə də, burada Azərbaycan qrammatikasını işləyib hazırlamış Azərbaycan alimlərinin heç birinin adını çəkmir, nə də onların elmi əsərlərindən misal gətirir. İki qohum olmayan dil arasındakı diamorfiyanı Azərbaycan dilindəki nitq hissələrinin digər nitq hissələri ilə şəkildə eynilik məsələsi kimi izah etməyə çalışan M.T.Tağıyev məqaləsində prof. N.K.Dmitriyevin türk dillərində söz və nitq hissələri arasındakı münasibətlərə dair fikirlərinə istinad etmişdir: “İzolyasiya olunduqda sifət semantikasına malik olan sözlər ayrıca sifət mənalı olduğu halda, müəyyən kontekstdə zərf kimi çıxış edə bilər. Başqa sözlə desək, türk dilində böyük söz qrupları var ki, bir nitq hissəsi çərçivəsinə sığmır, hardasa iki və hətta üç kateqoriya arasında keçid həddində olur” [81, s. 8].

Prof. N.K.Dmitriyevin sözlərində müəyyən qədər həqiqət vardır. Çünki Azərbaycan dilinin bütün nitq hissələrində şəkildə eynilik müşahidə olunur. Məsələn, ismin atributivləşməsi və ya sifətin substantivləşməsi, tərzi-hərəkət zərflərinin bir qisminin şəkildə sifətlərlə (sifət-zərf), yer zərflərinin isimlərlə, kəmiyyət

zərflərinin bir qisminin saylarla (say-zərf) ortaqlığı kimi məsələlərin qarışdırılmaması üçün sözün leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənasına diqqət yetirilməli, nitq hissələrinin cümlədəki yerini, sintaktik vəzifəsini, əşyaya və ya hərəkətə, hadisəyə aid olmasını, müəyyən qrammatik əlamətlərini nəzərə almaq lazımdır. “Sintaktik vəzifəsinə görə türk dillərində sifət – zərf, isim – sifət – zərf, isim – əvəzlik, isim – qoşma mübahisələri meydana çıxmışdır.” [94,s. 197].

Prof. M.Tağıyev bu kontekstdə müəyyən mülahizələr yürütsə də, Azərbaycan dilinin söz birləşmələrini və cümlələri əmələ gətirən sözlər arasındakı həm məna, həm də qrammatik əlaqələr və onların təzahür formalarına dair qrammatik qanunları öz məqaləsində verməmişdir. “İzahlı dilçilik terminləri”ndə rus və Azərbaycan dillərində sifət kateqoriyasının fərqli mövqələrdə durduğu göstərilmişdir: “Hər bir dildə (rus və Azərbaycan dilləri – X.H) həm xüsusi qrammatik kateqoriya baxımından, həm də morfoloji-struktur baxımından sifətlər müxtəlifdir. Rus dilində sifətin xüsusi qrammatik kateqoriyaları hal və kəmiyyət kateqoriyalarıdır, Azərbaycan dilində isə sifət isimlərə məxsus xüsusi kateqoriyalara malik deyildir” [1, s. 196]. Tərcümə lüğətində ismə və sifətə bölünən isimlər sintaktik mövqələrindən asılı olaraq rus dilinə aşağıdakı şəkildə tərcümə edilmişdir [104]:

Qala I *суц.* 1. Крепость. *Alınmaz qala* – неприступная крепость; 2. Башня. *Şəhər qalaları* – городские башни; *Qız qalası* – Девичья башня; 3. ... 4. Перен. Твердыня, оплот, цитадель. *İnqilabın qalası* – цитадель революции, *sülhün qalası* – оплот мира;

II *прл.* 1. Крепостной. *Qala divarları* – крепостные стены; 2. Башенный. *Qala saati* – башенные часы; 3. Бастионный. *Qala topları* – бастионные орудия; 4.Тюремный. *Qala rejimi* – тюремный режим.

Biyan I *суц.* Бот. Лакричник, лакрица, солодка (многолетнее растение сем. Бобовых, корни которого используются в промышленности и медицине). *Acı biyan* горький лакричник,

şirin biyan обыкновенный лакричник; II *прил.* Лакричный, солодковый. *Biyan kökü* солодовый корень.

Mətbəə I сущ. Типография (предприятие, в котором производится набор и печатание книг, газет, журналов и других изданий); II *прил.* Типографический: 1. Относящийся к типографии. *Mətbəə xətaları* типографские опечатки, *mətbəə yolu ilə* типографским способом; 2. Работающий в типографии. *Mətbəə işçisi* типографский работник, *mətbəə müdiriyyəti* типографское руководство.

Mətbəx I сущ. Кухня: 1. Помещение с печью (плитой) для приготовления кушаний; 2.

II növ təyini söz birləşməsinə aid *qala divarları, qala saati* və *qala rejimi, biyan kökü* birləşmələrinin birinci komponenti yerində çıxış edən *qala, biyan* leksemlərini gördüyümüz kimi, tərcümə lüğəti tərtibçiləri sifət hesab etmişlər. Halbuki bu mövqedə olan sözlər sifətə aid heç bir əlamətlərə və eyni zamanda sifətin sintaktik vəzifəsinə malik deyildir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin sintaktik qanunlarına əsasən, II növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri cümlədə bir-birindən ayrılmır və birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur.

ARL-də isimlərin sifət kimi təqdim edilməsi ilə çox haqlı şəkildə razılaşmayan şöbəmizin sabiq baş elmi işçisi professor Aydın Ələkbər “Əlyazmalarımdan seçmələr” kitabında qeyd edir ki, rus dilinin bütün nisbi sifətlərinin ümumiləşdirilmiş və requlyar qrammatik mənalara kəsb etmiş anlamlarını Azərbaycan dilinin sifətləri adı ilə izahlı tərcümə şəklində təqdim etmək, zənnimcə, dilimizin ruhunu pozmaq və təhrif etmək deməkdir [9, s. 199].

Öz məqaləsində *baş* sözünü misal gətirən prof. M. Tağıyev bu sözün ADİL-dən əvvəlcə isim, 12, 13 və 14-cü mənalarda isə sifət kimi göstərilməsi ilə razılaşmır və bildirir ki, belə qrammatik bölgü lüğət məqaləsinin əsas quruluşunda əks olunmalıdır. Əks halda belə çıxır ki, söz isimdir və isim ola-ola həm də sifətdir [81, s. 8-9]. Bu, tamamilə haqlı iraddır, ən azı ona görə ki, “*baş mühəndis, baş həkim* və s. bu kimi birləşmələrdə *baş* sözü ismi metaforadır” [51, s. 133]. *Baş* sözünün ismi metafora olması ilə

bağlı eyni münasibətə A.N.Kononovun “Müasir türk ədəbi dilinin qrammatikası” kitabında rast gəlmək mümkündür. Sovet filoloqu, dünyaca məşhur linqvist-türkoloq A.N.Kononov yazır: “Əşyavilik bildirən isimləri (*taş duvar* ‘каменная стена’) sifətlərdən (*yeni duvar* ‘новая стена’) yalnız bir sintaktik əlamətə görə fərqləndirmək düzgün olmazdı: hər iki nitq hissəsi öz təyinlənəni ilə yanaşma yolu ilə əlaqələnir; köməyə bir tərəfdən semantika, digər tərəfdən sintaksis gəlir. Ayrı-ayrı əşyavilik bildirən isimlər: *baş* ‘голова’, *ana* ‘мать’ və b. sintaktik cəhətdən yanaşma funksiyası daşıyan təyinlər: *baş doktor* ‘главный врач’, *ana hat* ‘генеральная линия’, – sifətdən semantik və sintaktik cəhətdən fərqlənir: onlar sifətin təyini qisminə aid edilə bilməzlər.” [70, s. 135]. *Baş* sözü mənaca titul, vəzifənin dərəcəsini bildirir, birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci komponenti yerində çıxış edərək atributivləşmişdir. Lakin unutmaq olmaz ki, əgər rus dilində sifətləri müəyyənləşdirən göstərici onların qəbul etdiyi şəkildirsə, “Azərbaycan dili sifətlərini müəyyənləşdirərkən, bir tərəfdən onların mənasına, digər tərəfdən vəzifəsinə və dərəcələnməsinə əsaslanmaq lazımdır” [19, s. 64]. *Baş* sözü dərəcələnmə bilmədiyinə görə sifət hesab edilə bilməz. Çünki dilimizdə sifətlərin bir qismi xüsusi şəkli əlamətə malik olmadığına görə, onu digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhət dərəcə əlamətinə malik olmasıdır.

Tərcümə lüğətində birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi rolunda çıxış edən sözlərin sifət kimi göstərilməsinə aid kifayət qədər çox sayda misallara rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Ağac I *сущ.* 1. Дерево; 2. Палка; 3. Древесина (строительный материал); 4. Мера длины;

II *прил.* 1. деревянный. Ağac körpü – деревянный мост; 2. палочный. Ağac hasar – палочная изгородь.

Ağac körpü, *ağac hasar* kimi heç bir qrammatik-morfoloji əlaməti olmayan birləşmələrdə, yuxarıda misal gətirilən *baş mühəndis*, *baş həkim*, *ana xətt* birləşmələrində olduğu kimi, birinci tərəf atributiv, ikinci tərəf isə substantiv xarakter daşıyır. “Birinci

növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi, bir qayda olaraq, isimlə və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə, birinci tərəfi isə isimlə, sifətlə, sayla, bəzi əvəzliliklərlə və feili sifətlə ifadə olunur” [1, s. 51]. “Nitq hissələri ya bilavasitə, ya da bilvasitə atributivləşərək təyin rolunda çıxış edə bilir” [1, s. 160]. “Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində təyin təyinlənənə yanaşma yolu ilə bağlanır, yanaşdığı üzvdən asılı vəziyyətə düşür və morfoloji dəyişikliyə uğraya bilmir” [21, s. 131].

Araşdırmamız nəticəsində məlum oldu ki, prof. M.Tağıyevin bu məsələlərlə bağlı müəyyən mülahizələri məqalələrində işıqlandırılmışdır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu mülahizələr rus dilinə tərcümə mövqeyindən və həm də rus dilinin qrammatikası meyarı ilə çıxış edilərək irəli sürülmüşdür.

Böyük daş – daş ev, qiymətli daş – daş ürək, ağır iş – ağır işləmək kimi birləşmələrdə daş və ağır sözlərinin sintaktik mövqeləri barəsində danışan prof. M.Tağıyev ADİL-də verilənlərlə razılaşmır. Onun fikrincə, *daş* və bu kimi sözlər dəyişməyən iki sintaktik mövqe tutur və iki nitq hissəsinə ayrılır [81, s.13]. Tərcümə lüğətinin ön sözündə yenə həmin mövzuya toxunan leksikoqraf yazır ki, *ağır daş* birləşməsində *daş* sözü ismin bütün əlamətlərinə malikdir: ümumiləşdirilmiş qrammatik əşya mənasını daşıyır, hallara və kəmiyyətə görə dəyişir. *Daş ev* birləşməsində isə *daş* sözü Azərbaycan dilindəki sifət kateqoriyasının bütün əlamətlərini özündə cəmləşdirir: əşya əlamətinin ümumiləşdirilmiş qrammatik mənasına malik olub, hallara və kəmiyyətə görə dəyişmir, isimdən əvvəl gəlir, onunla yanaşma əlaqəsi ilə birləşir və atributivləşir [104, s. 11]. Unutmaq olmaz ki, “hal və kəmiyyət kateqoriyaları mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyaları ilə bərabər yalnız isimlərə aid deyildir; bunlar sifət, say, əvəzlilik, feil və köməkçi nitq hissələrinə də aiddir” [19, s. 37].

ADİL-də isə həmin məna isim olaraq göstərilmişdir.

ADİL-də *ağır* sözü yalnız sifət olaraq göstərilmiş, frazeoloji ifadələr bəndində zərflilik mövqeyində işlənən məqamlara aid misallar verilsə də, qrammatik cəhətləri qeyd olunmamışdır. Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına əsasən, tərzi-hərəkət

zərflərinin bir qismi şəkilcə sifətlərlə ortaqdır. *Ağır* sözü sadə tərz-i-hərəkət zərflə olduğundan forma və məzmununa görə sadə sifətdən fərqlənir. “Odur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, işhərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur” [19, s. 201]. Bu baxımdan sifət-zərflərin lüğət məqaləsində hər iki qrammatik bölgünün ayrı-ayrı bəndlərdə nəzərə alınması vacibdir. ARL-də bu məsələ qrammatik omonimlik prinsipi ilə işıqlandırılmışdır. Yuxarıda göstərilmiş I və II növ təyini söz birləşmələrinə tətbiq olunmuş qrammatik omonimlik prinsipi istisna olmaqla, sifət-zərflərə bu prinsipin tətbiq olunması düzgündür.

Bəzən tərcümə lüğətində verilmiş qrammatik omonimliyə bölünmə məsələsində haqlı məqamlara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, aşağıda verilən misalda olduğu kimi:

Alınlıq I *сущ.* Налобник: 1. Старинный женский головной убор; 2. Ремень в конской узде, проходящий поперёк лба лошади; II прил. Налобный. *Alınlıq sarğı* nalobnaya povyazka.

Bildiyimiz kimi, -lıq şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən, saylardan və əvəzlilərdən çoxluq – topluluq, sənət, peşə, vəzifə, hal-vəziyyət, xasiyyət, adət, aidyyət, ölçü və s. bildirən düzəltmə isim əmələ gətirilsə də, bəzi hallarda həmin şəkilçi ilə sifət də düzəldilir: *həftəlik* (qəzet), *gündəlik* (məsələ), *aylıq* (plan). İzahlı lüğətdə *alınlıq* sözünün bu qrammatik xüsusiyyəti əks olunmuşdur.

Nəticə etibarilə onu söyləmək olar ki, Azərbaycan dili ilə rus dili arasında sintaktik səviyyədə mövcud olan diamorfiyanı müşahidə etmiş prof. M. Tağıyev rus dilinə tərcümə mövqeyindən çıxış edərək qrammatik omonimlik prinsipini ARL-ə tətbiq etməyi məqsəduyğun bilmişdir. Lakin bu prinsipin leksikoqrafik həlli Azərbaycan dilinin qrammatika qanunlarına zidd aparılmışdır. Qohum olmayan iki dil arasındakı diamorfiyanın lüğətlərdə nəzərə alınması kontrastiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən əslində aktual bir məsələ olsa da, təəssüf ki, “Rusca-azərbaycanca lüğət” [115] və ARL istisna olmaqla, demək olar, heç bir tərcümə lüğətlərində işlənilib öz leksikoqrafik həllini tapmamışdır. Bu baxımdan

M.Tağıyevin lüğətdə həmin məsələyə olan münasibəti, fərqli yanaşma ilə olsa belə, diqqətəlayiqdir.

Tərcümə lüğətlərində qohum olmayan dillərin diamorfiya məsələsi
(Azərbaycan, rus, ingilis, latın və ərəb dillərinin materialları əsasında)

Azərbaycan dilinin tərcümə lüğətlərində qrammatik xarakteristikanın müəyyənləşdirilməsi məsələsi ortaya qoyulduqda, elə bir sistemli proqram işlənilib hazırlanmalıdır ki, sonradan istifadəçidə cavabsız suallar yaranmasın. Məsələ burasındadır ki, genetik qohum olmayan dillərdəki sifətlərin Azərbaycan dilində qarşılığı bəzən sifət olmur. Bu problemin leksikoqrafik həllini uğurlu şəkildə tapmaq, onu aydın şəkildə təqdim etmək və eyni zamanda dilin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün müqayisəli analizə ehtiyac hiss olunur. Burada müqayisəli-tutuşdurma metodunun sahəli tutuşdurma üsulundan istifadə etməklə Azərbaycan, rus, ingilis və ərəb dillərinin sintaktik birləşmələri arasında müqayisə aparılmışdır.

Müşahidələr əsasında qaldırılan problem müqayisəli dilçilik mövqeyindən qohum olmayan dillər arasında araşdırıldığından, bu aspektdən yanaşmanı diamorfiya adlandırmaq qərarına gəldik. Çünki “diamorfiya” müqayisəli dilçilik termini olub “morfoloji uyğunsuzluq” mənasını verir.

Diamorfiya termini *konversiya* və *sinkretizm* terminləri ilə qarışdırılmamalıdır, çünki son iki termin eyni mahiyyətli olub, qaldırılan problemə xüsusi dilçilik aspektindən yanaşmanı əks etdirir və türk dillərinə xas bir hal olan – sözlərin eyni zamanda bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilmə xüsusiyyətini araşdırır. Diamorfiya isə qohum olmayan dillərin morfoloji baxımdan müqayisəsini öyrənir.

Beləliklə, araşdırmamız nəticəsində məlum oldu ki, Azərbaycan dili ilə digər qohum olmayan dillər arasında olan diamorfiya (morfoloji uyğunsuzluq) iki şəkildə özünü büruzə verir:

1) Azərbaycan dilində I nov təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi rolunda çıxış edən isimlərin tərcüməsi zamanı. Məsələn:

az. taxta qaşığı(isim + isim)
rus. деревянная ложка(sifət + isim)
ing. a wooden spoon(sifət + isim)
lat. ligūla lignea(isim + sifət)
ər. ملعقة خشبية (isim + sifət);

az. ləçək sarğı(tib.)(isim + isim)
rus. косыночная повязка (sifət+сущ.)
ing. a scarf bandage(isim+isim)
lat. fascia triangularis (isim + sifət)
ər. وشاح ضمادة (isim+isim);

az. dəmir qapı(isim + isim)
rus. железная дверь(sifət + isim)
ing. an iron door (isim + isim)
lat. porta ferrea(isim + sifət)
ər. باب الحديد (isim + isim);

az. qızıl saat(isim+isim)
rus. золотые часы(sifət + isim)
ing. a golden watch(sifət + isim)
lat. horologium aureum (isim + sifət)
ər. ساعة يد ذهبية (isim + sifət).

2) Azərbaycan dilində II nov təyini söz birləşməsinin birinci komponentinin tərcüməsi zamanı:

az. qeysəriyyə kəsimi (isim+isim)
rus. кесарево сечение (sifət + isim)
ing. a caesarean section (sifət + isim)
lat. sectio caesarea (isim + sifət)
ər. العملية القيصرية (isim + sifət);

az. askorbin turşusu (isim + isim)
rus. аскорбиновая кислота (sifət +сущ.)
ing. ascorbic acid (sifət + isim)
lat. acidum ascorbinicum (isim + sifət)
ər. حمض الاسكربيك (isim + isim);

az. madərşahlıq münasibətləri (tar.) (isim+isim)
rus. матриархальные отношения (sifət +сущ.)
ing. matriarchal relations (sifət +сущ.)
lat. relationes matriarchales (isim + sifət)
ər. أمومي العلاقات (isim+isim);

az. qapı dəstəyi (isim + isim)
rus. дверная ручка (sifət + isim)
ing. a door handle, the handle of a door (isim + isim)
lat. capulus portarius (isim + sifət)
ər. مقبض الباب (isim + isim);

az. ticarət müfəttişi (hüq.) (isim + isim)
rus. торговый инспектор (sifət + isim)
ing. a trade inspector (isim + isim)
lat. inspector mercaturae (isim + isim), inspector mercatorius (isim + sifət)
ər. مفتش تجاري (isim + sifət);

az. inersiya akkumulyatoru (fiz.) (isim + isim)
rus. инерционный аккумулятор (isim + isim)
ing. inertial accumulator (sifət + isim)
lat. accumulator inertie (isim + isim)
ər. بطء البطارية (isim + sifət).

Azərbaycan-İngilis-rus-latın-ərəb dilləri arasında ismi birləşmələrin müqayisəli analizi göstərir ki, Azərbaycan dilində I və II növ təyini söz birləşmələrinin isimlə ifadə olunmuş birinci komponentinin qarşılığı əgər rus dilində birmənalı şəkildə, latın dilində isə əksər hallarda sifətdirsə, İngilis və ərəb dillərində bəzən

isim, bəzən isə sifət olur. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində izafət olan birləşmələrin ərəb dilində qarşılığı hər zaman izafət olmur: ticarət müfəttişi – مفتش تجاري. Burada rus və latın dillərində olduğu kimi təyini söz birləşməsi əmələ gəlmişdir.

Birinci növ təyini söz birləşməsində ismin sintaktik derivasiyası baş verir, yəni o, ilkin sintaktik vəzifəsi hüdudundan kənara çıxaraq təyin rolunda çıxış etdiyinə görə atributivləşir. Onun ifadə vasitəsi olan “*gümüş, ləçək, dəmir, mis, bürünc* və s. bu tipli sözlər metonimik mənalar bildirərək, həm müvafiq materialın özünü, həm də materialdan düzələn əşyaları bildirir” [51, s. 166].

Türk dilçiliyində bu məsələ mübahisəli olaraq qalır. Birinci komponentin isim olduğunu iddia edənlər "ad tamlaması", sifət hesab edənlər isə "sifat tamlaması" adlandırırlar. T.N.Gencan türk dilçiliyində ilk dəfə olaraq *tahta kaşık, taş köprü* kimi birləşmələri «takısız ad tamlaması» (şəkilçisiz ismi birləşmə) adlandırmışdır [54, s. 231-235]. Bu fikrin tərəfdarı M.A.Yavuz bildirir ki, *demir kapı* və *yün çorapsöz* birləşmələrinin birinci komponentini sifət hesab etmək olmaz, çünki iki komponent arasına sifət yerləşdirmək mümkün deyil: *demir büyük kapı, yün yeni çorap* [56, s. 93-98]. Həqiqətən də, sifət + isim birləşməsinin tərəfləri arasına bir neçə sifət yerləşdirmək olar: *qara uzun parlaq saçlar*. S.Eryaşar da göstərir ki, sıfat tamlamasında sifətlər dərəcələyə bilir (güzel kız / en güzel kız), amma adlar dərəcələyə bilmir (cam bardak / daha cam bardak). Bu səbəbdən sifət tamlaması deyilə bilməz [53, s. 30-31].

Əks mövqedə çıxış edən T.Kahraman sübut etməyə çalışır ki, *taş köprü* birləşməsinin "taştan yapılmış köprü" olaraq açıla bildiyini, bu zaman araya sifətin xüsusiyyətlərini daşıyan -miş şəkilçili feili sifətin daxil ola bildiyinə görə, taş köprü qısaldılmış biçim olaraq sıfat tamlamasıdır [55, s. 17-19].

Eyni mövqedən S.Mayzel çıxış edir. Onun fikrincə, *komşu ev* birləşməsində I kimponent sifətdir [73, s. 19]. Həmin əsəri redaktə edən A.N.Kononov türk dilçiliyində müşahidə olunan nitq hissələrinin sintaktik funksiyalarına görə müəyyənləşdirilməsi

məsələsinin S.Mayzel tərəfindən təkrarlanmasını tənqid etmişdir [73, s. 19].

"Kalmık dilinin qrammatikası" kitabında *модн зep*"taxta ev" və *төмп хаалһ*"dəmir yol" birləşmələrində I komponentin öz mövqeyində dəyişməz halda qaldığı, heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi, lakin ona verilən sualın *юн?(nə?)*, *ямаран?* (hansı?) dəyişdiyi göstərilir [64,s.144]. Gördüyümüz kimi, kalmık dilində də ismin atributivləşməsi baş verir. Altay makroailəsinə daxil olan monqol dillərinin qrammatikasında *шулуун* (*daş*), *модон* (*ağac*), *зep* (*əl*) kimi sözlər "dilçilər tərəfindən sözün bu və ya digər sintaktik funksiya yerinə yetirməsinə görə mövqe dəyişimi olaraq dəyərləndirilir. Başqa sözlə desək, *модон* sözü *модон зep* söz birləşməsində sifətə çevrilməyib, təyin rolunda isim olaraq qalır [86, s. 90].

Azərbaycan linqvistikasının görkəmli alimləri – M.Hüseynzadə, Y. Seyidov Ə. Abdullayev, A.Həsənov və Q.Kazımov həmin sözlərin iştirak etdiyi I növ təyini söz birləşmələrinin isim+isim quruluşunda olduğunu bildirmişlər [19; 44; 1; 21] və bu, Azərbaycan dilçiliyində belə də qəbul olunmuşdur.

İkinci növ təyini söz birləşmələrində birinci komponent yerində çıxış edən isim öz sintaktik funksiyasının hüdudlarından kənara çıxmamışdır, o, qeyri-müəyyən ziyəlik halda olub yanaşma əlaqəsi ilə ikinci tərəflə tabelilik əlaqəsinə girmişdir.

A.N.Кононов yazır: "Əşyəvilik bildirən isimlə (taş duvar «каменная стена») sifətin (yeni duvar «новая стена») fərqlini yalnız bir sintaktik əlamətə görə müəyyənləşdirmək olmaz: hər iki nitq hissəsi öz təyinlənməsinə yanaşır; köməyə semantika bir tərəfdən, digər tərəfdən isə sintaksis gəlir" [70, s. 135].

Təyini söz birləşmələrinə olan eyni münasibət qazax dilçiliyində də müşahidə olunur. " İki ismin birləşməsindən əmələ gələn söz birləşməsindəki tutduğu yerə görə birincisi təyin, ikincisi isə təyinlənmə olacaqdır. Məsələn, *ағаш үй* (ağac + ev) – ağac ev; *күміс қасық* (gümüş + qaşıq) – gümüş qaşıq; *мода журналы* (moda + jurnal) – moda jurnalı; *қасқыр терісі* (canavar + dəri) –

canavar dərisi; тас жаңбыр (daş + yağış) – daş yağışı, ағаш, күміс, мода, қасқыр, тас, sözləri təyin olub sifətin funksiyasını yerinə yetirir” [78, s. 19]. Мода журналы (мода + журнал); қасқыр терісі (волк + шкура) birləşmələri II növ təyini söz birləşmələrinə, qalanları isə I növ təyini söz birləşmələrinə aiddir.

Maraqlıdır ki, ARL-də yuxarıda göstərilən mövqedə çıxış edən isimlər sifət kimi verilmişdir [104].

2010-cu ildə Təbrizdə çap olunmuş, tərtibçiləri T.Sadıqlı və N.Qasimov olan “Azərbaycanca-ərəbcə lüğət”də yuxarıda göstərilən morfoloji uyğunsuzluq kimi məsələlər öz əksini tapmamışdır [102]. Məlumdur ki, bir dildən digərinə leksemlər deyil, konseptlər tərcümə olunur: qızıl sözünün komponent analizi göstərir ki, Azərbaycan dilində bu leksik vahidin bir neçə konsepti vardır: 1) qiymətli metal (*qızıl, qızıllar*); 2) zinət əşyasının materialı (*qızıl bilərzik, qızıl saat*); 3) al-qırmızı rəng (*qızıl qan, qızıl əsgər*); 4) qızıl kimi parlayan, qızılı-sarı (*qızıl saçlar, qızıl zərrə*); 5) məc. Çox yaxşı, çox dəyərli, çox bacarıqlı (*qızıl əllər, qızıl ürək, qızıl sözlər* və s.). Tərcüməçi konseptlər səviyyəsində seçim qarşısında qalır. İkinci konseptmə aid *qızıl saat* birləşməsinə tərcümə etmək istəyən istifadəçi yuxarıda adıçəkilən “Azərbaycanca-ərəbcə lüğət”ə müraciət etdikdə *qızıl* lekseminin qarşısında ərəbcənin yalnız kişi cinsində olan isim variantını (ذهب) tapacaqdır. Halbuki ərəb dilinin *qızıl saat* kimi sintaktik söz birləşməsində *qızıl* sözünün qadın cinsində olan sifət qarşılığının (ذهبية) göstərilməsi lazımdır. Əvəzində ərəbcənin sifət variantını *qızılı* lekseminin lüğət məqaləsində tapa bilirik. Halbuki təyin rolunda çıxış edən *qızıl* və *qızılı* sözləri fərqli mənə çalarlarına malikdirlər: birincisi aid olduğu sözün materialını ifadə edirsə, ikincisi yalnız rəngini bildirir. Demək bu lüğətdə *qızıl* lekseminin sememaları doğru-düzgün işlənməmişdir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2011-ci ildə TQDK tərəfindən nəşr olunmuş “İngiliscə-Azərbaycanca lüğət”də ingiliscə sifət olan *wooden* leksemi leksikoqrafik baxımdan uğurlu şəkildə öz həllini tapmışdır [107]:

wooden [wudn] *adj.* Taxta, taxtadan düzəldilmiş; *a ~ spoon* taxta qaşığı; *a ~ house* taxta ev; *~ furniture / fences / toys* taxta mebel / çəpərlər / oyuncaqlar.

Prof. Oruc Türksevərin (Musayevin) təsəbbüsü ilə və rəhbərliyi altında tərtib olunmuş “İngiliscə-azərbaycanca lüğət”də də eyni dəqiq yanaşma müşahidə olunur [108].

Bu tip sözlərin isim (wood) və sifət (wooden) variantları əcnəbi dillərdə ayrı-ayrı lüğət məqalələrində yer aldığı halda, “Azərbaycanca-İngiliscə lüğət”də, yəni əks istiqamətdə tərtib olunan lüğətlərdə hər iki variant bir lüğət məqaləsində yerləşdirilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həm isim, həm də sifət variantlı bu sözlər əslində polisemik olmasa da, polisemik mənalar sırasına daxil edilməlidir.

Şöbəmizdə tərtib olunmuş “Azərbaycanca-latinca lüğət”də yuxarıda qeyd olunan məsələlərin nəzərə alınması, zənnimizcə doğru olardı. Genetik qohum olmayan dillərlə müqayisəli şəkildə aparılan analiz Azərbaycan dilinin təyini söz birləşmələri ilə bağlı spesifik xüsusiyyətini üzə çıxarmaqla, bu məsələnin nə qədər ciddi olduğunu sübuta yetirdi.

Metonimik mənə ifadə edən sözlərdən biri olan *taxta* ləksemnin semantik komponentləri tərcümə lüğətlərində tərtib edilərkən latın dilindəki sifət qarşılığının eyni lüğət məqaləsinə daxil edilməsini vacib bilirik. Bu zaman istifadəçinin düzgün məlumatlandırılması üçün həm Azərbaycan variantının qarşısında, həm də latın variantı tərəfdə qrammatik xüsusiyyətlərin verilməsi, zənnimizcə, doğru olardı. Məsələn:

Taxta *is.* 1) *is.* tabula, -ae, *f*; axis, -is, *m*; lamina, -ae, *f*. *Oyun ~sı* abacus; *elan ~sı* tabula (nuntius proponendis / libellis affigendis), nuntius muralis; *yazı ~sı* tabula litteraria ; tabula nigra scriptoria; 2) *sif.* ligneus, a, um. ~ *çəpər* vacerrae [arum, fpl].

II növ təyini söz birləşmələrinə gəlincə, vaxtilə prof. H.Hüseynov redaktoru olduğu, sonralar isə prof. Ə.Orucovun rəhbərliyi altında yenidən hazırlanmış dördcildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət”də bu birləşmələr lesikoqrafik planda orijinal

optimal həllini tapmışdır [115]. Məsələn, *lingvистика* sözünün isim və sifət variantları aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

Лингвистика *ж мн.* *Нет* dilçilik, dilşünaslıq.

Лингвистический *прил.* 1. dilçilik -i (-i); *лингвистические исследования* dilçilik tədqiqatı; 2. dil -i (-i); *лингвистические явления* dil hadisələri.

Zənnimizcə, Burada III şəxsin tərkibində olan mənsubiyyət şəkilçisi əslində dördşəkili olduğu üçün (-i)⁴ yazılmalıdır. II növ təyini söz birləşməsinin bu sintaktik konstruksiyasının “Azərbaycanca-latinca lüğət”də tətbiqi məqsədəuyğun olardı. Lüğət tərtibatı boyu dəfələrlə sifət variantlı latin sözlərinə rast gəlmək mümkündür ki, azərbaycanca onların sifət qarşılığı yoxdur. Məsələn, latınca *agrarius* sözünün Azərbaycan dilində sifət ekvivalentini vermək üçün, *tarla* leksemının lüğət məqaləsi tərtib olunarkən *agrarius* sifətinə müvafiq gələn II növ təyini söz birləşməsinin sintaktik konstruksiyasının buraya daxil edilməsi vacibdir:

Tarla *is.* 1) *is.* area [ae, f]; ager; campus [i, m] (herbidus; herbosus; aquosus; torridus; in campo castra ponere); arvum [i, n]; novalis. *Məhsul verməyən* ~ ager frugum vacuus; ~ *sahibinə məhsul yetirmədi* ager fefellit dominum. 2) ~ (-i)⁴*sif.* agrarius, a, um; agrestis, e; campester, tra, um; arvalis, e; rusticus, a, um.

Baxmayaraq ki, *tarla* leksemi isimdir, *agrarius* isə sifətdir, biz bu morfoloji uyğunsuzluğu leksikoqrafik baxımdan həll etmək üçün *tarla* (-i)⁴ II növ təyini söz birləşməsinin sintaktik konstruksiyasını lüğət məqaləsinə tətbiq etməyi lazım bildik:

Cökə *is. bot.* 1) *is.* tilia, iae f; 2) ~ (-i)⁴*sif.* tiliaceus [a, um]; ~ *balı* mel tiliaceum.

Təbiət *is.* 1) *is.* natura, ae, f; rerum natura; res, rerum, fpl (rerum _espiration_n); mundus, I, m; vis, is, f; physis, is, f. ~ *in iradəsinə uyğun* naturā admonente; *təbiətə baxdıqca doymayan* cupidus in perspicienda rerum natura; 2) ~ (-i)⁴ *sif.* naturalis, e; a natura proventus, a, um; vivus, a, um.

Tənəffüs *is.* 1) *is.* _espiration, onis, f; anhelitus, us, m; halitus, us, m; spiritus, us, m (vita tenetur spiritu); flatus, us, m; afflatus, us, m; 2) ~ (-i)⁴*sif.* Respiratorius, a, um; spiritalis, e.

Nəticə etibarilə onu söyləmək olar ki, Azərbaycan dilində I və II növ təyini söz birləşmələrinin birinci komponentlərinin digər qohum olmayan dillərə tərcüməsi zamanı yaranan diamorfiya Azərbaycan filoloji lüğətlərinin tədqiqi zamanı aşkar edilmişdir. Azərbaycan dili ilə rus, ingilis, latın və ərəb dillərinin materialları arasında apardığımız kontrastiv analiz göstərdi ki, həmin sintaqmatik planda, həqiqətən, diamorfiya mövcuddur və Azərbaycan dilində I və II növ təyini söz birləşmələrinin isimlə ifadə olunmuş birinci komponentinin qarşılığı əgər rus dilində birmənalı şəkildə, latın dilində isə əksər hallarda sifətdirsə, ingilis və ərəb dillərində bəzən isim, bəzən isə sifət olur. Bu diamorfik hadisə Azərbaycanın müxtəlif tərcümə lüğətlərində müxtəlif şəkildə əks olunmuşdur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, həmin lüğətlərin çoxunda bu məsələnin leksikoqrafik həllini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Biz öz tərəfimizdən şöbəmizin plan işi olan “Azərbaycanca-latinca” lüğətin tərtibatında tətbiqi xarakterli bu məsələni işləyərək, onun optimal leksikoqrafik həllini tapmağa çalışmışıq. Bu prinsipi tətbiq edərkən əmin olmuşuq ki, Azərbaycan dilində birmənalı şəkildə isim olan sözlərin əcnəbi dildə qarşılığı isim və ya sifət variantlı ola bilər.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat bir sıra ümumiləşdirmələr etməyə imkan verir. Araşdırmadakı əsas nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. ADİL və ARL-in lüğət məqalələri funksional prinsipə əsasən tərtib edildiyindən dilimizin həmin lüğətlərin nəşri dövründəki leksik-semantik vəziyyətini əks etdirir.

2. Azərbaycan lüğətlərində baş sözlərin miqdarının ingilis, alman və rus lüğətləri ilə müqayisədə azlıq təşkil etməsi əsas 4 səbəbdən irəli gəlir: a) flektiv dillərin söz köklərinin dəyişkən olması; b) Azərbaycan dili lüğətlərində yalnız normativ leksikanın verilməsi; c) lüğətin hansı dövrdən bəri tərtib olunmağa başlanması faktı; ç) feili sifətin bütün formalarının lüğətlərdə verilməməsi.

3. Tədqiqatımızda tərcümə lüğətində qeyri-dəqiq tərcümə hallarının iki səbəbdən yarandığı nəticəsinə gəlinmişdir: 1) hər bir dilin öz milli psixologiyasına uyğun leksikasının olması; 2) dildə baş verən məna genişlənməsi və məna daralması kimi halların sözün ifadə etdiyi semantik iyerarxiya sıralanmasında dəyişikliklər yaratması; 3) lüğətdə hərfi tərcümə hallarının olması;

4. Dialektizmlər ADİL-də 28 %, ARL isə 11% verilmişdir. Fonetik dialektizmlər – izahlı və tərcümə lüğətlərinin tərtibatında lüğət obyektinə hesab edilmir. Lakin bədi əsərlərdə yer tutan fonetik dialektizmlər ikivariantlılıq şəklində izahlı lüğətdə yer almışdır. İzhahlı lüğətdə əks olunan etnoqrafizmlərin çox böyük əksəriyyətli toy mərasimi ilə əlaqəli leksemlərdir. Burada təsadüfi halda geyimlə bağlı etnoqrafizmlərə rast gəlinir. Leksikoqrafik baxımdan ümumişlək etnoqrafizm növlərinin aid olduğu üsluba uyğun işarələrlə lüğətdə göstərilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Dialekt leksikasını, əsasən, isim, qismən sifət, feil, daha az isə zərflər təşkil edir.

5. Ənənəvi təsnifatdan fərqli olaraq, ADİL-də köhnəlmiş sözlər, tarixizmlər, qədim sözlərvə klassik ədəbiyyat leksikası ayrıca üslubi işarələrlə göstərilir. ARL-də isə qədim sözlər və klassik ədəbiyyata məxsus leksika köhnəlmiş sözlərlə birləşdirilərək *устаревшая лексика* (*устар.*) adı altında təqdim edilir.

Burada tarixizmlər ayrıca göstərilir. ARL-də verilən köhnəlmiş leksika ərəb, fars və türkmənşəli sözlərdən ibarət olduğu halda, tarixizmlərin sırasında eyni zamanda avropamənşəli sözlərə də rast gəlmək mümkündür. ADİL-də verilən qədim sözlər, əsasən, qədim Azərbaycan-türk mənşəli leksik vahidlərdir.

6. Filoloji lüğətlər içərisində ARL-də daha çox neologizmlərin olduğu, dördcildlik və üçcildlik izahlı lüğətlərin və orfoqrafiya lüğətinin demək olar ki, neologizmləri bir o qədər də əks etdirmədiyi müşahidə olunur.

7. ADİL-dən dörd leksik qrupa aid 948 leksem tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bunlardan köhnəlmiş sözlərin sayı 209 (22%), qədim sözlər 8 (1%), tarixizmlər 20 (2%), dialekt leksikası 266 (28%), klassik ədəbiyyat leksikası 32 (3%), terminlər 413 (48%) təşkil edir. Burada terminlərin ümumi sayının 151-i humanitar (37%), 213-ü təbiət (52%), 49-u texniki (12%) terminlərdir. ADİL-dən seçilərək tədqiqata cəlb olunmuş ümumi 457 terminin 267-si Avropa mənşəlidir, bu isə 58% təşkil edir. Morfoloji yolla əmələ gəlmiş milli terminlər 50, sintaktik yolla yaranmış milli terminlər isə 112 ədəd təşkil edir. ADİL-dən seçilərək tədqiqata cəlb olunmuş ümumi 457 terminin 34%-i milli terminlərdir.

8. ARL-dən dörd leksik qrupa aid 533 baş söz tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bunlardan köhnəlmiş sözlərin sayı 132 (25%) (bura qədim sözlər, klassik ədəbiyyat leksikası və arxaizmlər daxildir), tarixizmlər 31 (6%), dialekt leksikası 59 (11%), terminlər 295 (55%) təşkil edir. Terminlərin ümumi sayının 44-ü humanitar (15%), 199-u təbiət (67%), 52-si texniki (18%) terminlərdir. Bu lüğətdə tədqiqata cəlb olunmuş 295 termindən 155-i (53%) milli, 113-ü (38%) Avropa mənşəlidir.

9. İzahlı lüğətdə bəzən terminlərin üslubi işarələri verilmir, feili sifətlərin və metoforik anlam kəsb edən sözlərin təyin rolunda çıxış etməsi sifət olaraq dəyərləndirilir. ADİL və ARL-də verilən terminlər böyük əksəriyyətlə isimlə ifadə olunan sözlərdir. Feili isimlər də çoxluq təşkil edir. Araşdırılan terminlərin 150-dən 5-i sifətdir. Sifət-terminlər arasında Avropa mənşəlilərdən daha çox milli terminlər müşahidə olunur. Feil-terminlər arasında həm sadə,

həm də verbalizasiya olunan terminlərə, adı çəkilən lüğətlərdə azlıq təşkil etsə də, rast gəlmək mümkündür.

10. Azərbaycan filoloji lüğətlərinin tədqiqatı nəticəsində məlum olur ki, sintaktik üsulla yaradılan terminlər milli şəkilçilərin köməyi ilə yaradılan terminlərdən çoxdur. Belə ki, ADİL-də 457 termin arasından seçilərək götürülən morfoloji yolla əmələ gəlmiş milli terminlər 50, sintaktik yolla yaranmış milli terminlər isə 112 ədəd təşkil edir. ARL-də morfoloji yolla əmələ gəlmiş milli terminlər 35, sintaktik yolla yaranmış milli terminlər isə 119 ədəddir. Bu lüğətlərdə, əsasən, botanika və zoologiya terminləri verilmişdir. Həmin leksik vahidlər böyük əksəriyyətlə dialekt və şivələrdən götürülmə sözlərdir. İzahlı lüğətdə bəzən sözlərin etimologiyası düzgün verilmir. Araşdırmadan məlum olur ki, bu cür səhvlər 2006-cı il nəşrində buraxılıb, ilkin nəşrdə həmin səhvlər müşahidə olunmur. Tərcümə lüğətində sözlərin mənşəyi göstərilir.

11. Leksik təbəqələr arasında ən çox omonimlər məhz dialekt leksikasının payına düşür. ARL-də milli terminlər 53 % təşkil etdiyinə görə buna müvafiq olaraq, ən çox termin-omonimlər məhz bu lüğətdə verilir. Onlar arasında milli botanika terminləri çoxluq təşkil edir. ADOL-də terminlərin sayca çoxluğu müşahidə edilsə də, bu lüğətdə orfoqrafiya lüğəti prinsiplərinə əsasən omonimlər verilmir. Azərbaycan filoloji lüğətlərində əks olunan omonimlərin ümumi sayından 6%-ni isə köhnəlmiş sözlər-omonimlər təşkil edir.

12. Çoxmənalı sözlərdə denotat dəyişimi omonimiyaya gətirib çıxarmır.

13. Azərbaycan dili ilə rus dili arasında sintaktik səviyədəki morfoloji uyğunsuzluğu müşahidə etmiş prof. M. Tağıyev rus dilinə tərcümə mövqeyindən çıxış edərək qrammatik omonimlik prinsipini ARL-ə tətbiq etsə də, bu prinsipin leksikoqrafik həlli Azərbaycan dilinin qrammatika qanunlarına zidd şəkildə aparılmışdır.

14. Azərbaycan dilində I və II növ təyini söz birləşmələrinin isimlə ifadə olunmuş birinci komponentinin qarşılığı

əgər rus dilində həmişə birmənalı şəkildə, latın dilində isə əksər hallarda sifətdirsə, ingilis və ərəb dillərində bəzən isim, bəzən isə sifət olur. Bu diamorfik hadisə Azərbaycanın müxtəlif tərcümə lüğətlərində fərqli şəkildə əks olunmuşdur. Müşahidələrimiz əsasında söyləyə bilərik ki, diamorfiya hadisəsi aqlütinativ dillərə xasdır.

LEKSIKOQRAFIYA TERMİNLƏRİNİN İZAHLI SÖZLÜYÜ

Akademik lüğətlər	Normativ lüğətlər. Bu lüğətlərdə, əsasən, ədəbi dil normasına salınmış ümumişlək leksika əks olunur. Akademik lüğətlərdə sözün qrammatik xüsusiyyətləri, vurğusu, etimologiyası və üslubiyyatı mütləq şəkildə göstərməlidir.
Aktiv lüğətlər	Sözlüyü aktiv sözlərdən ibarət lüğət.
Baş söz	Lüğətin sol tərəfində əks olunmuş, izaha və ya tərcüməyə ehtiyacı olan söz, söz birləşməsi və ya frazem.
Diaxron filoloji lüğətlər	Müəyyən zaman ərzində işlənən sözlərin semantik quruluşunun inkişafını, yeni sözlərin yaranması və ya istifadədən çıxmasını, sözün forma və funksiyasının dəyişmə dinamikasını əks etdirən lüğət növü.
Diamorfiya	Qohum olmayan dillər arasında morfoloji uyğunsuzluq.
Elektron kartoteka	Kompüter texnologiyasının köməyi ilə yaradılan sitat bazası, kartoteka sistemi.
Əks əlifba lüğəti	Əlifba sıralıdan fərqli olaraq başdan sona doğru deyil, sondan başa doğru sıralama aparılan lüğət növü.

Əlifba prinsipli lüğət	Baş sözlərin əlifba sırası ilə düzülmə prinsipi olan lüğətlər.
Qədim sözlər	ADİL-də tətbiq edilmiş söz qrupu. Əsasən XVIII əsrəqədərki türk mənşəli sözləri əhatə edir.
Kartoteka	Lüğətçiliyin ilkin mərhələsi olan sistemləşdirilmiş sitatlar toplusu.
Konseptem	Söz-məfhum.
Kök-yuva prinsipli lüğətlər	Bir lüğət məqaləsində eyni köklü sözlərin derivatlarının toplanması yolu ilə yaradılan lüğətlər.
Lemma	Baş söz.
Lemmatizasiya	Sözün başlanğıc formasına salınması. İsim üçün adlıq hal, feil üçün məsdər və s.
Lüğətin makrostrukturu	Leksikanın seçimi, sözlərin və lüğət məqalələrinin yerləşdirilməsi, omonimlərin ayrılması, lüğətin korpusuna qeyri-leksikoqrafik materialların (qrammatik məlumatlar, illüstrativ materiallar və s.) daxil edilməsi.
Lüğətin mikrostrukturu	Lüğət məqaləsi.
Lüğət məqaləsi	Lüğətin sağ tərəfi. Maddə.
Maddə	B a x <i>lüğət məqaləsi</i> .

Məhəlli leksika	Dialektizmlər. ADİL-də <i>məh.</i> üslubi işarəsi ilə göstərilir.
Normativ lüğətlər	B a x <i>akademik lüğətlər.</i>
Orfoepiya lüğəti	Sözlərin tələffüzünü əks etdirən lüğət.
Orfoqrafiya lüğəti	Sözlərin ədəbi dildə orfoqrafik, yazılış normasını müəyyənləşdirən lüğət.
Predmet-tematik lüğətlər	Lüğət tərtibatı növü. Sözlərin mövzular üzrə qruplaşdırılması.
Sem	Lüğət məqaləsində hər bir mənə. Ən kiçik mənə vahidi.
Semantema	Bir neçə sözün bircə ifadə etdiyi mənə
Sinxron filoloji lüğətlər	Müəyyən zaman kəsiyinə aid leksikası zaman koordinatlarından və lüğət tərkibinin dinamikasından azad olan lüğət növü. Burada sözün ilk işlənmə tarixi, semantik quruluşunun, formasının, funksional xarakterinin dəyişmə mərhələləri qeyd edilmir.
Sorğu lüğətləri	Ümumişlək olmayan sözlər sözlərin toplandığı ayrı-ayrı sahələr.
Sözlük	Lüğətin tərtibatından əvvəl onun sözlüyü yaradılır. Bu, lüğətçilik işinin kartotekadan sonrakı mərhələsidir. “Sözlük” termini rus-sovet lüğətçilyində işlənən «СЛОВНИК»

terminindən kalka edilmişdir.
Türk lüğətçiliyindən fərqli olaraq Azərbaycan akademik leksikoqrafiyasında, adətən, kiçik lüğətlərə “sözlük” adı verilə bilər.

- Tematik lüğətlər** B a x *predmet-tematik lüğətlər*.
- Tədris lüğətləri** Tədris məqsədilə tərtib edilən birdilli və ikidilli lüğətlər.
Belə lüğətlərin sözlüyü ciddi-cəhdlə seçilir və minimal informasiya ilə məhdudlaşdırılır.
- Üslubi işarələr** Baş sözün yanında onun işlənmə sahəsini göstərən xüsusi ixtisarlar. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qədim sözlər *qəd.*, köhnəlmiş sözlər *köhn.*, klassik ədəbiyyata aid sözlər *klas.*, tarixizmlər *tar.*, dialektizmlər *məh.*, xüsusi terminlər *xüs.*, botanika *bot.* və s. işarələri qoyularaq göstərilmişdir.
- Yazıçı dilinin lüğəti** Yazıçı və şairlərin əsərlərində işlənən sözlərin illüstrativ materialları ilə birlikdə lüğət halına salınması.
- Yuva prinsipli lüğətlər** B a x kök-yuva prinsipli lüğətlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1985, 464 s.

2. Azərbaycan dili: Qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait. Bakı: Abituriyent, 2010, 646 s.

3. Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı. III cild. Azərbaycan dilçiliyi tarixi: XX əsrin 60-cı illərindən günümüzə qədər. Bakı: Abis Alarco, 2013, 521 s.

4. Bəşirova A. Azərbaycan dilində texniki termin yaradıcılığı [Mətn]: Dərs vəsaiti. Elmi red. N.Xudiyev. Bakı: N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, 1993, 122 s.

5. Cabbarova G. İkidilli lüğətlərdə terminlərin verilməsinin üsul və vasitələri: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Elmi rəhbər: f.e.d.İ.Məmmədov. Bakı: 2007.

6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.

7. Cəfərova B. Terminoloji lüğətlərin elmi əsasları və tərtibi prinsipləri: filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Azərb. EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 1994, 179 s.

8. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 270 s.

9. Ələkbər A. Əlyazmalarımından seçmələr. Bakı: Nurlan, 2011. 438 s.

10. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı: Nitqlər. Məruzələr. Çıxışlar / H.Əliyev; tərt. V.Quliyev. Bakı: Ozan, 1999, 496 s.

11. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı (dərs vəsaiti). Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 354 s.
12. Həbibli R. Onomastik lüğətlərin elmi-nəzəri əsasları və tərtibi prinsipləri// Avtoreferat, 1998.
13. Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: BDU, 1999, 335 s.
14. Həsənov H. Lüğətlər necə yaranır. B.: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974, 94 s.
15. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
16. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası/oçerklər. Bakı: Elm, 1991, 256s.
17. Hüseynova N. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990)-cı illər. Bakı: Nurlan, 2008, 139 s.
18. Hüseynzadə Ç., Rəhmanov C. Dil norması və kriminalistika. Bakı: Nurlan, 2005, 174 s.
19. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
20. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1968, 274 s.
21. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Azpoliqraf LTD MMC, 2004, 496 s.
22. Qasımov M. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərnəşr, 1967, 48 s.
23. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
24. Quliyeva G. Ərəb leksikoqrafiya məktəblərində həmzə samiti haqqında fikirlər// Filologiya məsələləri, 2014, №1, s. 55-65.
25. Quliyeva S. Azərbaycan soraq-məlumat ədəbiyyatı: yaranması, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. Bakı: Təhsil, 2006, 176 s.
26. Qurbanov A. "Müasir Azərbaycan dili". I cild. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.

27. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 351 s.
28. Mahmudova R. Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 78 s.
29. Məmmədov İ. O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 272 s.
30. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı: Xəzər, 2006, 372 s.
31. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1971, 367 s.
32. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 314 s.
33. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr (metodik vəsait). Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2011, 104 s.
34. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-pedoqoji Ədəbiyyatı, 1962, 370 s.
35. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (oçerklər). Bakı: Elm, 1985, 244 s.
36. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Fonetika, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya. Bakı: Elm, 1978, 323 s.
37. Nağısoylu M. Orta əsrlər Azərbaycan lüğətçiliyinə bir baxış// Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, № 1, 2016, s. 5-17.
38. Orucov Ə. Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı: 1965, 123 s.
39. Orucov Ə. Azərbaycan dilində terminologiya yaradılması və işlənən terminlərin qaydaya salınması. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1951, №1.
40. Orucov Ə. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984.
41. Sadıqova S. Dilçiliyin nəzəri problemləri. II cild. Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığında terminologiya problemlərinin tədqiqi. Bakı: Elm, 2011, 320 s.

42. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 378 s.

43. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230 s.

44. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 408 s.

45. Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. Tərcümə edən Nizami Cəfərov, Bakı, "BDU", 2003, 407 s.

46. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

47. Tağıyeva Z. Azərbaycan dilində leksik omonimlərin əmələ gəlmə yolları//Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1963, №4, s. 53-61.

48. Xasıyev Z. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı, "Nurlan", 2004, 146 s.

49. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası [Mətn]: leksikologiya, semasiologiya, etimologiya, onomalogiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, sözyaradıcılığı [Dərslik] /Buludxan Xəlilov; Elmi red. A.Ə.Bayramov; Rəyçilər. H.İ.Mirzəyev, H.B.Balıyev.- Bakı, "Nurlan", 2008, 444 s.

50. Xoşbatini H.M. Güney Azərbaycan danışıq dilində arqolar: fil.ü. f. dok. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2014, 25s.

51. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, "Maarif", 1979, 306 s.

52. Zərinəzadə H. "Ərəbcə-azərbaycanca lüğət" in nəzəri əsasları (ümumi və ərəb leksikoqrafiyası məsələlərinin təhlili əsasında): filoloji elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1974, 304 s.

Türk dilində

53. Eryaşar S. "Takısız Ad Tamlaması". "Çağdaş Türk Dili" (Mart), 1995, 30-31.

54. Gencan T. “Dilbilgisi Sorunları II”. “Türk Dili”, 1969 (Haziran), 231-235.

55. Kahraman T. “Takırsız Ad Takımı Sorunu”. Çağdaş Türk Dili VIII C. sayı 91, Eylül: 1995, 17-19.

56. Yavuz M. “Türkçe’de Ad-Niteleyici Sözcüklerin Sınıflandırma Sorunu”. XIII. Dilbilim Kurultay Bildirileri (Haz. Sumru Özsoy-Eser E. Taylan). İstanbul: Boğaziçi Üni,2000,s. 93-98.

Rus dilinde

57. Абаев В.И. О подаче омонимов в словарях // Вопросы языкознания, 1957,№3, с. 31-43.

58. Ахмедова Ш.А. "Проблема словника в двуязычных (азербайджанско-русских) словарях". Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Баку, 1992, 21 с.

59. Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания, 1996, № 3, с.32-41.

60. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М.: Наука, 1975, 360 с.

61. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: 1977. 312 с.

62. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков). Сб. „Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию“. Изд. АН СССР, 1952, стр. 99—152.

63. Гейдарова Х.И. Принципы подачи омонимов в азербайджанской лексикографии. Монография. Deutschland, Saarbrücken: LAMBERT Akademik Publishing, 2014, 67 с.

64. Грамматика калмыцкого языка. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1983, 144 с.

65. Гринев С.В. Введение в терминологическую лексикографию. М.:МГУ, 1986, 104 с.

66. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Ленинград:Академии наук СССР, 1948, 275 с.

67. История русской лексикографии / Отв. Ред. Ф.П.Сороколетов. – СПб.:Наука, 1998, 536 с.

68. Карпова О.М. Словари языка писателей. Монография. М.:МПИ,1989,108с.

69. Касарес, Х. Введение в современную лексикографию. М.: Иностранной лит-ры, 1958, 360 с.

70. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.,Л.: АН СССР, 1956. 569 с.

71. Кулиева З.Ю. "Определение оптимальной структуры автоматического словаря в системе машинного перевода". Автореферат диссертации на соискание научной степени доктора философии по филологическим наукам. Баку, 2011, 46 с.

72. Ларин Б.А. Текст. Словоупотребление и стиль М.Горького. Л.: ЛГУ, 1962, с.3-11.

73. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М., Л.: АН СССР, 1957, 186с.

74. Морковкин В.В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем) / В.В.Морковкин, А.В. Морковкина. М.: Ин-т рус. яз. им. Виноградова, 1997, 414 с.

75. Моисеева, С. А. Лексико-семантическая парадигма глаголов восприятия в новороманских языках / С. А. Моисеева // Каразінські читання: людина. Мова. Коммунікація : матеріали ІХ міжнар. наук. конф., Харків, 5 лютого 2010 р. / ХНУ ; відп. за вип. В.Г. Пасинок. Харків, 2010. с. 205-208.

76. Прохорова В.Н. Русская терминология. М.: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996, 126с.

77. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. 3-е изд., испр. И доп. М.: Просвещение, 1985, 399 с.

78. Сопоставительная грамматика русского и казахского языков. Морфология. Академия Наук Казахской ССР. Институт Языкознания. Алмаата: «Наука» Казахской ССР, 1966, 458 с.

79. Ступин Л.П. Лексикография английского языка. М.: Высшая школа, 1985, 168 с.

80. Тагиев М.Т. Место терминов в языке и в двуязычном словаре. Научные труды Вузов министерства высшего и среднего специального образования азербайджанской ССР. Серия XII, №3, 1979, с.3-10.

81. Тагиев М.Т. Роль синтаксических позиций в оценке грамматической и лексико-семантической сущности слов (на материале русского и азербайджанского языков) // *Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi ali məktəblərinin Elmi Əsərləri*. 1978, seriya XII, №3, с.3-10.

82. Творогов О.В. Словари языка писателей // *Русская литература*. 1975, №2. с. 211-222.

83. Толстой А. Н. Полн. собр. соч., т. 13, стр. 593.

84. Халифазаде Н. Ненормативная лексика и национальный менталитет // *Dilçilik İnstitutunun əsərləri*, 2009, №1, с. 168-172.

85. Худжаева Р. М. Проблема дифференциации омонимии и полисемии при составлении словаря омонимов (на основе опыта словарей омонимов английского и узбекского языков) [Текст] // *Филологические науки в России и за рубежом: материалы II междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, ноябрь 2013 г.)*. СПб.: Реноме, 2013, с. 76-78.

86. Цыренов. Б.Д. Конверсия в двуязычном словаре. // из книги «Санжеевские чтения 7». Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2012, с.90-95.

87. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии. // В кн. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Наука, 1974, с. 265–304.

88. Шмелев Д.Н. Проблема семантического анализа лексики (на материале русского языка). М.: Наука, 1973, 280с.

89. Этнография: Учебник/Под ред. Ю.В. Бромлея и Г.Е. Маркова. М.: Высш. школа, 1982, 320 с.

İngilis dilində

90. Bejoint H. Modern Lexicography. Oxford University Press, 2000, 276 p.

91. Wiegand H.E. On the structure and contents of a general theory of lexicography. In: LEXeter '83 Proceedings. Papers from the International Conference on Lexigraphy at Exeter, 9-12 September 1983. Ed. by R.R.K. Hartmann. Tübingen 1984 (Lexicographic. Series Maior 1), 13-30.

92. Zgusta L. Manual of lexicography. Prague: Academia, Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 1971, pp 220-230.

LÜĞƏTLƏR

Azərbaycan dilində

93. Abdullayev B., Əsgərli M., Zərinəzadə H. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1984, 1037 s.

94. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., İzahlı dilçilik terminləri (sorgu lüğəti). Bakı: Maarif, 1989, 364 s.

95. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bircildlik. 2005, 451 s.

96. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006-2011.

97. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Üçcildlik. Bakı: Çıraq, 1997.

98. Azərbaycan dialektoloji lüğəti: I cild. Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık Ltd., 1998, 374 s.

99. Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti: Bakı: AMEA, ADU, 2016, 1052 s.
100. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti: Bakı: Lider, 2004, 728 s.
101. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəri: 6-cı nəşr. Layihənin rəhbəri A.Axundov, redaktor İ.Məmmədli. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 839 s.
102. Azərbaycanca-ərəbcə lüğət: Təbriz: Təbriz nəşriyyatı, 2010, 429 s.
103. Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti /tərt. ed.: M.Qasımov [və b.]; elmi red. Q.Vorşil. Bakı: Azərənşr, 1987, 72 s.
104. Azərbaycanca-rusca lüğət. Dörd cilddə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
105. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003, 206 s.
106. Dilçilik ensiklopediyası: II cild (dərs vəsaiti) prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2008, 528 s.
107. English-Azerbaijan Dictionary (for schools). Bakı: TQDK – “Abituriyent”, 2011, 222 c.
108. English-Azerbaijani Dictionary (Dictionary). Bakı: “Qismət” Publishing House, 2003.
109. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti. 1-ci kitab, İrəvan Çuxuru. Bakı: Ağrıdağ, 2009, 192 s.
110. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 168 s.
111. Xuluf lu V. İmla lüğəti. 1 Azərbaycan imla konfransı qərarları ilə uyğunlaşdırılmış və dövlət elmi şura tərəfindən təsdiq edilmişdir /V.Xuluf lu. Bakı: Azərənşr, 1929, 342 s.
112. Qənizadə S. M. Lüğət rusi və türki. Beşinci çapı.- BAKI: Kaspı, 1909, 416 s.
113. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cilddə. I cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 512 s.

114. Mahmudov M. Fətullayev Ə. Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti/ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Nurlan, 2004, 523 səh.

115. Rusca-azərbaycanca lüğət. 3 cildlik. Azərbaycan sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası. Bakı – 1991.

116. Seyidəliyev N. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti / red. İ. Məmmədov. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 424 s.

117. Səməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 2011, 672 s.

Rus dilində

118. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966, 606 с.

119. Большой академический монгольско-русский словарь: в 4-х томах. ... Ответственный редактор Г.Ц. Пюрбеев. М.: Academia, 2001, Т. I. С. XXIII.

120. Бурятско-русский словарь. I том. Шагдаров Л.Д., Черемисов К.М. – Улан-Уде: Респ. тип., 2006.

121. Грачев М.А. Словарь современного молодежного жаргона. М.: Эксмо, 2007, 672 с

122. Гребенева Ю.Н. Словарь омонимов и омоформ русского языка. (От А до Я). М.: Айрис-Пресс, 2008, 351 с.

123. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., дополненное. М.: ООО «ИТИ Технологии», 2008. 944с.

124. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение, 1985, 357 с.

125. Русско-французский словарь для средней школы / Сост. Л. В. Щерба и М. И. Матусевич. Ред. и общ. рук. Л. В. Щербы. М., 1940. 431 с

126. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные/ АН СССР. М.:Наука, 1974, 768с.

127. Словарь иностранных слов. 9-у изд. Испр. М.: Русский язык, 1982, 608 с.

128. Тышлер И.С. Словарь лексических и лексико-грамматических омонимов современного английского языка. Саратов: Саратовский Университет, 1975, 380 с.

129. ФасмерМ. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. 2-е изд., стереотип. М.: Прогресс, 1986—1987.

130. ХемпЭ. Словарь Американской лингвистической терминологии. М.: Прогресс, 1964, 576 с.

İnternet resurslari

131. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_geolog/352/Аэролог
ия(Геологическая энциклопедия)

132. <http://www.turkcebilgi.com>

133. www.ai08.org/index.php/list/(Большая техническая энциклопедия).

134. www.madical-enc.ru (медицинская энциклопедия).

135. <http://obastan.com/ru/dict/>

136. <http://www.dilmanc.az/az/project/tts>

137. http://lugat.musiqi-dunya.az/az/mt_az.pl?page=1&sym=1&razd=1. Ə.Vədəlbəyli "İzahlı Monoqrafik Musiqi".

138. <http://www.nkj.ru/archive/articles/15881/> (Наука и жизнь, ВЕЛИКИЙ, МОГУЧИЙ РУССКИЙ ЯЗЫК)

139. <http://www.britannica.com/topic/Merriam-Webster-dictionary>

140. <http://www.ruthenia.ru/folklore/Tolstaja.html>(Этнолингвистика: современное состояние и перспективы. Т. С. Михайловна. Институт славяноведения РАН. Зав. сектором этнолингвистики и фольклора).

141. http://ebitik.azerblog.com/anbar1/6922.htm#_Toc224997109 (Hinduşah Naхçivani).

142. http://speakrus.ru/gg/microprosa_erratica-1.htm
(Həsən Hüseynov).

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
MÜƏLLİFDƏN	6

I FƏSİL. FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏRİN NƏZƏRİ ƏSASLARI 14

Lüğətlərin tipologiyası	14
Lüğətçiliyin funksiyaları	23
Sözlük məsələsi və ümumişlək olmayan leksikanın filoloji lüğətlərdə yeri	31
Tərcümə lüğətlərində qeyri-dəqiq tərcümə halları	38
Müxtəlif sistemli dillərin lüğətlərində baş sözlərin sayı problemi və ya filoloji lüğətlərdə feili sifətlər verilməlidir mi?	40
Azərbaycan dilində ərəb, rus və rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş alınmaların transliterasiya məsələsi	49
ADİL-də illüstrativ materiallar problemi və Mikayıl Müşfiq yaradıcılığı leksikoqrafiyanın obyekt kimi	70

II FƏSİL. ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN SÖZLƏRİN LEKSİKOQRAFİK TƏSVİRİ 74

İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qrupları	74
Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının leksikoqrafik təsviri	81
Köhnəlmiş sözlərin leksikoqrafik təsviri	107
Neologizmlərin Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərində verilməsi	119
Azərbaycan filoloji lüğətlərində terminlərin verilməsi	126
Terminlərdə çoxmənalılıq, izomorfizm və ya variativlik məsələlərinin leksikoqrafik təzahürü	126
Hansı nitq hissəsi terminləşə bilər?	138

Azərbaycan filoloji lüğətlərində verilmiş terminlərin mənşəyi	140
Humanitar, təbiət və texniki olmaq üzrə terminlərin leksikoqrafik tədqiqatı	156

III FƏSİL. FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏRDƏ ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN LEKSİKANIN YERİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ OMONİMİYANIN ROLU 167

Azərbaycan filoloji lüğətlərində qarşı-qarşıya gələn dilemma – omonimiya və ya polisemiya?	167
Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərində ümumişlək olmayan omonim-sözlərin statistik müqayisəsi.....	177
"Azərbaycanca-rusca lüğət"də "qrammatik omonimlər" prinsipinin tətbiqi məsələsi	182
Tərcümə lüğətlərində qohum olmayan dillərin diamorfiya məsələsi (Azərbaycan, rus, ingilis, latın və ərəb dillərinin materialları əsasında)	191

NƏTİCƏ.....	200
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	208

XƏDİCƏ HEYDƏROVA

**AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏRİNDƏ
ÜMUMİŞLƏK OLMAYAN SÖZLƏRİN
VERİLMƏSİ**

Nəşriyyatın Baş direktoru:
Şöhrət Səlimbəyli

Texniki redaktor:
Mail Xəlilov

Kağız formatı: 60x84 ¹/₁₆
Tiraj: 300 ədəd
Həcmi: 14 çap vərəqi
Sifariş: 07

Kitab hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Ünvan: S. Əsgərova 180/25
Tel: 012-440-42-94
051-515-20-70
Email: Soxrat61@rambler.ru